Bulak

2000\4

بۇلاق

源泉

ISSN 1005-0876

08>

9 771005 087006

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

معشوق هم اوزی رسول ثقلین؛ مقصود جهانیان شاه کونین؛ سلطان
عرب و عجم پادشاه سریر خورشید فلک قدر امام حرمین؛ صلی الله علیه
و علی آله و اصحابه اجمعین. نظم: محمد مصطفی تنگری حبیبی که لیق
یار دوران صادق طبیعت‌نینگ اینه اول تیلدی تصدیق امام
[illegible] بو بکر صدیق؛ ام [illegible] حیدر عمک [illegible] فالیتکان سیاری
یاری غاری؛ [illegible] ابن خطاب [illegible] معدلت سلطان
نایاب؛ حیدر [illegible] بابا اندین؛ [illegible] عثمان [illegible]
[illegible] جان بی رک؛ امام جامع القرآن [illegible]
عالی شان ایدر اول؛ حسام یاری حیدر علی همت ایدور
اول امنی باسلام حکمت [illegible] مولا [illegible] عادل [illegible]
شیر البر [illegible] کونکلی [illegible] نینگ [illegible] ضمیر
ذو الفقار [illegible] بیرجنکیده [illegible] اول [illegible]
علی اول؛ رضوان الله تعالی علیهم اجمعین [illegible]
و ریشان تسویه نعت رقیم [illegible] مناجات
[illegible] ساحه
[illegible] بخش [illegible] جا [illegible] پرورش
و بر [illegible] وجود [illegible] نینگ [illegible] منزل [illegible]

[illegible] حباب [illegible] اوینا [illegible] جنان — عشرت [illegible] ساز [illegible]
بو [illegible] شام — حاصل سوز اوینه بولدی [illegible]
[illegible] بولوب [illegible] — بولوب [illegible] مجالس سکوت
[illegible] فرقت [illegible] وصل [illegible] — [illegible] خواب [illegible] غیرت
[illegible] امیدی کبی — ایروتو شوب [illegible] غم شبی

اول ایکی [illegible] باغ انجمن [illegible] تعالی [illegible]
[illegible] شکوفت [illegible] نهال
بستر [illegible] خواب استراحت تابیب صباح [illegible]
[illegible] بوستان [illegible] مقام [illegible] مجنون
[illegible] اول [illegible] بوستان [illegible] بلبلی [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] — [illegible] تخیل [illegible]
[illegible] بولدی [illegible] — زهر [illegible] بیم [illegible]
[illegible] شاه [illegible] — [illegible] ویران [illegible] آباد [illegible]
[illegible] — سینی [illegible]
[illegible] — [illegible] سینه‌سی [illegible]

فردوس نشان [illegible] برکال [illegible] جهان [illegible]
ده زهن [illegible] [illegible]
مردم [illegible] ابیات عاشقانه [illegible]
دل [illegible] اشعار [illegible] بر [illegible]
[illegible] تبسم [illegible]
[illegible] برلان [illegible] [illegible]
[illegible] نظم [illegible]
[illegible] جان [illegible]
[illegible] عالم [illegible] تبسم [illegible]
القصه [illegible] برلان [illegible] نینگ
[illegible] قدم [illegible] اختیار [illegible]
[illegible] خیالی [illegible]
[illegible] [illegible] کرد [illegible]
[illegible] امید [illegible]
عبارات [illegible] نظم [illegible]
[illegible] خانه [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible] آفتاب — [illegible]
[illegible] — [illegible]
[illegible] عشق — [illegible]
[illegible] — [illegible]
صبح [illegible] — [illegible]
[illegible] — [illegible]
[illegible] وصال — [illegible]
[illegible] — [illegible]
[illegible] — [illegible]
[illegible] — [illegible]
[illegible] شمع [illegible] — [illegible] شمع [illegible]
[illegible] — [illegible]
[illegible] — [illegible]
[illegible] — [illegible] محبوب [illegible]
[illegible] — [illegible]

[illegible] قرار — [illegible]

بۇلاق

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

21 – يىل نەشرى

ئومۇمىي 73 – سان

2000

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئىمىن

بۇلاق

2000 - يىللىق 4 - سان

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى .... مىرزا ھەيدەر كۆرەگان (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

كىتابى ئابدۇللاھ........................ ئابدۇللاھ ئىبنى خەتىب پوسكامى (22)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى .... ھېرمان ۋامبېرى (32)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخي ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» .... (53)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

تارانچى ناخشىلىرى .... (69)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۇسەيىن كېرىم

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئەدەبىي مۇھاكىمە

دېموكراتىك ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى .... ئىبراھىم ئالىپ تېكىن(82)

تارىختىن ئىزلار

گۇلەمخان .... ئىبراھىم نورۇز(94)

*　　*

خەتتات: نىياز كېرىم شەرقى
نەققاش: تۇردى قادىر نازىرى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئالىمجان ئابباس

*　　*

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: ھافىز شىرازى مەقبەرىسىدە. (رەسىمنى تەمىنلىگۈچى: ئابدۇۋاھاب قادىر)
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى بېتىدە: «دىۋانى ئۇمىدى» نىڭ قوليازمىسىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر.
مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: تۇرپاندىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق.
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: مىڭ ئۆي تام سۈرەتلىرىدىن.

تارىخى رەشىدى

مىرزا ھەيدەر كۆرەگان

مولla مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفۇر تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:
ئىلياس خوجىخاننىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يۈز بەرگەن ھادىسىلەر زىكرى، ئەمىر قەمەرىددىنىنىڭ ئىسيانى ۋە ئىستېلاسىنىڭ بايانى

موغۇل خەلقى ئېغىزلىرىدا ئىلياس خوجىخان ھەققىدە ھېچ بىر ھېكايەت ۋە رىۋايەت زىكرى قىلىنغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئەمما «زەپەرنامە» نىڭ بايانىدىن، ئىلياس خوجىخاننىڭ ئەھۋالى مۇنداق مەلۇم بولىدۇ: تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەملىكەت ۋە خانلىق تەختى ئۇنىڭغا قارار تاپتى. ئۇنىڭ خانلىق مۇددىتى ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن لاي جېڭىدە غەلىبە قىلىپ، سەمەرقەندنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئات ـ ئۇلاغلىرى نابۇت بولغاندىن كېيىن ئاز مەھەل داۋام قىلغان بولسا كېرەك.

بىز تۆۋەندە بايان قىلماقچى بولغان ۋەقەلەرنى موغۇللار تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپاتىدىن كېيىنكى ۋەقەلەر قاتارىدا رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ تۆۋەندە بايان قىلىنغۇسى. ئەمما بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئىلياس خوجىخان ۋاپاتىدىن كېيىن يۈز بەرگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىنراق. خەلق ئېغىزىدىمۇ شۇنداق مەشھۇر بولغانىدى.

ئەھۋال مۇنداق: تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنغان بابتا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئەمىر بولاجى بەش ئاغا ـ ئىنى ئىدى، ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى دېگەن بابتا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئەمىر تۆلەك، ئىككىنچىسى ئەمىر بولاجى ئىدى، ئۈچىنچىسى «زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىلنىڭ لاي جېڭى بايانىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئەمىر شەمسىددىن بولۇپ، تۆتىنچىسى ئەمىر قەمەرىددىن ئىدى، ئۇنىڭ ئەھۋالى تۆۋەندە زىكرى قىلىنغۇسىدۇر. بەشىنچىسى ئەمىر دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭدىن ھېچ نىشانە قالماپتۇ.

ئەمىر تۆلەكدىن كېيىن ئۇلۇس بېگىلىك مەنسىپى ئەمىر بولاجىغا مۇقەررەر بولدى. ئەمىر بولاجى ئاغىسىنىڭ ئارقىسىدىن ئۇ ئالەمگە راۋان بولدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلۇس بېگىلىك مەنسىپىنى ئەمىر بولاجىنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا تاپشۇردى. ئەمىر قەمەرىددىن خانغا تىزلىنىپ تۇرۇپ: «ئاكامنىڭ مەنسىپى مېنىڭ ھەققىم ئىدى، ئۇنى ماڭا ئىلتىپات

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قىلغايسىز، ئاكامنىڭ ئوغلى تېخى يەتتە ياشتا، بۇ مەنسەپكە لاياقىتى يوق» دەپ تولا-تولا ئەرز - ئىلتىجالار قىلدى. ئەمما تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ ئەرزىنى قوبۇل قىلمىدى. ئەمىر خۇدايداد يەتتە ياشتا ئىدى، ئۇنى ئۇلۇس بېگى قىلدى.

ئەمىر قەمەرىددىن ناھايىتى قاۋۇل، قورقۇمسىز ۋە مەشھۇر كىشى ئىدى. شۇنداق مەشھۇر بولغان ئىدىكى، ئۇنىڭ ئۆتۈكى ئىچىگە يەتتە ياشقا كىرگەن بىر بالىنى سالسا سىغاتتى. ئەمىر قەمەرىددىن بۇ مەنسەپتىن مەھرۇم بولغىنىغا ناھايىتى رەنجىدى، ئەمما ھېچ چارە تاپالمىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەمىر قەمەرىددىن ئىسيان قىلدى. «زەپەرنامە» نىڭ بايان قىلىنىشىچە، ئىلياس خوجىخان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئىسيان قىلغانلىقى مەلۇم. شۇڭا بۇ ھەقتىكى رىۋايەتتە ئىختىلاپ بار.

دۆلەتتە ئىقتىدارلىق خان قالمىغاندىن كېيىن، ئەمىر قەمەرىددىن كۆڭلىدىكى ئاداۋەت ساندۇقىدا ساقلاپ كەلگەن ئۆچمەنلىكىنى ئاشكارىلىدى. موغۇللارنىــڭ ئاغزىدا شۇنداق مەشھۇردۇركى، ئەمىر قەمەرىددىن ئون سەككىز خانزادىنى بىر كۈندىلا ئۆلتۈردى ۋە خانلىق نامىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. موغۇلىستان ئىشلىرى تەرتىپسىز بولدى. تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن تېخى ئەمچەكتىن ئايرىلمىغان بىر ئوغۇل قالغانىدى. ئۇ ئوغۇلنى ئانىسى مىرئاغا بىلەن ئەمىر خۇدايداد بىرلىشىپ يوشۇرۇپ قالدى. ئەمىر قەمەرىددىن ئۇ ئوغۇلنى تېپىپ كېلىشكە نەچچە نۆۋەت كىشى ئەۋەتتى. ئۇلار شۇ قەدەر مەخپىي قىلغانىدىكى، ھەر قېتىمدا ئەمىر قەمەرىددىنىنىڭ كىشىلىرى شۇنچە ئىزدەپ تەپتىش قىلغان بولسىمۇ تاپالماي يېنىپ كەتتى. ئەمىر قەمەرىددىن موغۇل ئىچىدە خانلىق ئىشلىرىنى تۇتۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. دۆلەت ئەمىرلىرى ئىچىدىكى ئىختىلاپ تۇپەيلىدىن چېچىلاڭغۇ ھالەتتە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەمىر تېمۇرنىڭ تەئەررۇزى ۋە لەشكىرىي ھۇجۇمى موغۇلىستانغا پاراكەندىچىلىــــك سېلىۋاتاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەمىر قەمەرىددىنىنىڭ ئىشلىرى ھېچ ئىلگىرى باسمىدى.

ئەمىر خۇدايداد خىزىر خوجىخاننى قەشقەردىن كىشى قوشۇپ، قەشقەر ۋە بەدەخشان ئارىسىدىكى تاغلارغا ئەۋەتىۋەتكەنىدى. ئۇلار شۇ تاغدا كۈن ئۆتكۈزۈپ، ئەمىر قەمەرىددىنىنىڭ ئاپىتىدىن ئامان قالدى. بۇ ۋەقە كېيىن بايان قىلىنغۇسى. ئەمدى سۆزنــى بۇ يەردە توختىتىپ، ئەمىر قەمەرىددىنىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالىنى ئالدىن بايان قىلىش مۇناســپ كۆرۈندى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:
ئەمىر قەمەرىددىنىنىڭ ئاخىرقى ۋەقەلىرى

يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغىنىدەك، ئەمىر قەمەرىددىن سەلتەنەت ئىشلىرىغا جىددىي تۇتۇش قىلىۋاتاتتى. [ئەمىرلەردىن ئىسيان قىلىشقا ئىمكانى بارلارنىڭ ھەممىسى بار تىرىشچانلىقىنى ئىشقا سېلىپ ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشتى ①] شۇ سەۋەبتىن، كۇفرە② ۋە ئۆزبېك تېمۇر ئەمىر تېمۇرگە قوشۇلدى، كېيىن يەنە بۆلۈنۈپ چىقتى. ئەمىر تېمۇر لەشكەر ئەۋەتىپ، بۇلار تاكى ئالماتۇ چېگراسىغىچە بېرىپ، ئائىشە خاتۇن دەرياسى لېۋىدە كىرەيت خەلقى بىلەن

① بۇ جۈملە نىيازى تەرجىمىسىدە يوق، پارسچە نۇسخا بىلەن مۇھەممەد سادىق قەشقەرى تەرجىمىسىگە ئاساسەن قوشۇلدى.

② بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىدا «كومزەھ» دېيىلگەن.

قابىلىق جەڭ قىلىشتى. ئاخىر ئۇلار سۇلھى قىلدى. ئەمىر تېمۇر لەشكەرلىرى يېنىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئەمىر تېمۇر بۇ سۇلھىنى لايىق كۆرمەي، ئۆزى چېگراغا قاراپ يولغا چىقتى، بۇ ۋەقەنى «زەپەرنامە» دە مۇنداق بايان قىلىدۇ: «خۇدايىتائالا ھىممىتى يۇقىرى بەندىلەرنى دوست تۇتىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ ھۆكمى بىلەن بۇ بەختىيار ساھىبقىراننىڭ ئالىي ھىممىتى ھەر ئىشنى باشلىسا تاكى ئۇنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزمىگۈچە رازىلىق بەرمەيتتى. ئەمىرلەر ساھىبقىراننىڭ بۇ رايىغا خىلاپ ھالدا، ئۇرۇشنى سۇلھىگە ئالماشتۇرغانىدى. بۇ ئىش ھەزرىتى ساھىبقىرانغا ئاڭلىنىپ، شۇ سەۋەبتىن ئۆزى ئۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن مۇبارەك ئايىغىنى ئۈزەڭگىگە قويدى. لەشكەرلەرنى جەم قىلماق ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە يارلىق ئەۋەتتى. غالىب ئەسكەرلەر ھەممە تەرەپتىن ھەرىكەتكە كەلدى. نەزم:

سىپەھ بىرلە پۇر بولدى دەرگاھى شاھ،
نەبەرد ئازمايانى نۇسرەت پەناھ.
كى رىگى بەيابان كەبى بېيشۇمار،
ھەمە جەڭ ئارا شىيرى دۈشمەن شىكار.
سىپاھى ئىدى مىسلى غەررەندە مىغ،

ۋەلى رەزمى ۋەقتىدە پەررەندى تىغ.
يۈرۈتتى سىپەھنى شەھى نىك بەخت،
چۇ رىگى بەيابانۇ بەرگى دەرەخت.
بۇ يەڭلىغ سىپەھ قىلدى جۇنبىشكى كۇھ،
قاچۇر ئېردى يەتسە ئەگەر ئول گۇرۇھ.

ھەزرىتى ساھىبقىران ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋەررۇك ئائىلە ۋە ئەۋلادلىرىغا تاۋاپ قىلاتتى. ئۇنىڭ خاسىيىتى ۋە بەرىكىتىدىن كارامەت تېپىپ، شەھەرگە كىردى. مۇخالىپلار ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر ئالغان ھامان، پاراكەندە بولۇپ قاچتى. ھەزرىتى ساھىبقىران غالىب لەشكەرلىرى بىلەن تاكى سەنىكىز ياغاچقىچە باردى، لەشكەرلىرىگە بۇ غەلىبىدىن ناھايىتى كۆپ ئولجا غەنىيمەت ھاسىل بولدى. بۇ رىۋايەت ۋە نۇسرەتى ئايەتى كەرىم بىلەن مۇخالىپلار قىستاپ، پەرۋەردىگارنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئىلگىرىلىدى. ئورۇن كورى دېگەن جايدا ئەمىر مۇسا ۋە زىندەچەشم دېگەن كىشىلەرگە ھەزرىتى ساھىبقىران ئەزەلدىن بېرى نەچچە قېتىملاپ لۇتفى ۋە مەرھەمەت يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۇلار يەنە ھىيلە ۋە مىكىر ئىشلىرىنى باشلىدى. خىزرىيەسۇرىنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئىسھاق بىلەن بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشىپ ۋەدە - قەسەملەرنى قىلىشتى. قاراسىما دېگەن جايغا بېرىپ، ھەزرىتى ساھىبقىراننى شىكار مەزگىلىدە ھىيلە بىلەن تۇتماقچى بولۇشتى. ھالبۇكى، ئۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ بۇ قالايمىقان خىيالىغا ئەقىل مەسخىرە بىلەن كۈلەتتى.

نەزم:

تولا تىزراي ئولماغىل، شىرى غەرۇن،
قاچان رۇبە ئالدىدا بولغان زەبۇن.

خانزادە ئەبۇل مەئالى تىرمىزى ۋە ئەبۇللەيس سەمەرقەندى بۇ ۋەقەدىن ئىلگىرى، ھەزرىتى ساھىبقىرانغا قارشىلىق قىلماققا بىر - بىرى بىلەن ئەھدى پەيمان قىلغانىدى. بۇلارمۇ مۇسا ۋە زىندى چەشمە بىلەن قوشۇلۇپ ئىتتىپاق تۈزدى. بىر كىشى بۇ سۆزدىن خەۋەر تېپىپ، تەخىرسىز ھالدا بۇ ئەھۋالنى بايان قەلىمى بىلەن، ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ روشەن كۆڭۈللىرىنىڭ سەھىپىسىگە نەقىشلىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى ھازىر قىلىشقا پەرمان بەردى. ئۇ تۆتەيلەن ئېلىپ كېلىنىپ، سوراق ئورنىدا

uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى

تىنزلاندۇرۇپ ئۇلتۇرغۇزۇلدى. سوراق جەريانىدا، ئۇلارنىڭ گۇناھى ۋە يامان خىياللىرى ئىسپاتلاندى. لېكىن مەھدى ئۇليا سارايىمەلىك خانىم ئەمىر مۇسانىڭ ھەمشىرىسى ئىدى، ئۇنىڭ پاك ۋۇجۇدىدا ھەزرىتى ساھىبقىراندىن بۇ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئەمىر مۇساغا: «سەندىن شۇنچە چوڭ گۇناھ سادىر بولغان بولسىمۇ، لېكىن سېنىڭ بىلەن ئارىمىزدا تۇغقانلىق رىشتى بار. شۇڭا ئۇ گۇناھىڭغا كەچۈرۈم قەلىمىنى تارتتىم ۋە ئىنتىقامدىن ئۆتتۇم» دېدى. نەزم:

مىر ئاتى پەيۋەندى رىشۇ سەفىد،
ساڭا بەردىلەر زىندەلىكدىن ئۇمىد.

خانزادىگە قاراپ: «سىزنىڭ نام ـ نەسەبىڭىزنىڭ زەنجىرى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەھلى ئائىلىسىگە بېرىپ باغلىنىدۇ. مەن سىزنىڭ ھاياتىڭىز ئېتىكىگە ئاپەت غۇبارى قونۇپ قېلىشىنى ھېچ قاچان راۋا كۆرمەيمەن، ئەمما سىز بۇ يەردە ئارتۇقلۇق قىلىسىز. شۇڭا مەسلىھەت شۇكى، بۇ ۋىلايەتتىن چىقىپ كەتكەيسىز» دېدى ۋە شەيخ ئەبۇللەيسنى ھىجاز (مەككە) سەپىرىگە بۇيرۇدى. خىزىر يەسەۋرىنىڭ ئوغلى ــ ئۇ ئەمىر سەيپىددىننىڭ ئىنىسى ئىدى ــ شاپائەت ۋە ئىنايەت بىلەن ئۇ سوراقتىن خالاس بولدى. ئۇنىڭ گۇناھ داغلىرى شاھانە ئىنايەت سۇلىرى بىلەن يۇيۇلدى. ئاندىن بىجىرىش زۆرۈر بولغان پەرمان چۈشۈرۈلۈپ، زىندە چەشمىنى باغلاپ سەمەرقەندكە ئېلىپ باردى. ئۇنى كاجىۋىنىڭ ئىچىگە سېلىپ، چىقىش ئىشىكىنى ئېتىۋەتتى. نەزم:

يوق ئەيلەپ ئەدۇنى قۇتۇلماق كېرەك،
كى بۇنيادى پەنجىنى يۇلماق كېرەك.

چۈنكى ئەقىل كۆزىنىڭ دۇربۇنى ئېتىك ئىشكىلەرنى ئاچقۇچى ۋە يېقىن يوللارنى كۆرسەتكۈچىدۇر. ئۇنىڭغا مەخپىي ئەمەسكى، يىلاننى قوينىدا ساقلىماق ۋە دۈشمەننى دوست دەپ چاغلىماق ئاقىۋەتتە خەۋپ ـ خەتەردىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر. نەزم:

تەۋبە قىلماس دەرەندەلىكدىن كەرگ،
تاكى ئايرىلماغۇنچە زىندئاندىن.
تاشلاماس زەخم ئۇرماقىنى يىلان،
باشى يەنچىلمەگۈنچە سەندانىدىن.

ھەزرىتى ساھىبقىران سەلتەنەت تەختىنىڭ ئەبەدىيلىكىگە ياردەم بېرىدىغان ئىشنى قىلدى. شىبۇرغان ھۆكۈمىتىدىكى زىندە چەشمىنىڭ ئورنىنى ئاقبوغانىنىڭ ئوغلى بايان تېمۇرگە ئىنئام قىلدى. نەزم:

سائادەتى بۇ سىفەت يەر يۈزىنى پات فۇرسەت،
كى شاھلاردىن ئالىپ بەندەلەرگە بەرگۈسىدۇر.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ جەتە، يەنى موغۇلىستان تەرەپكە ئۈچىنچى نۆۋەت بارغانلىقى

تارىخقا 776 - يىلى شەئبان ئېيىنىڭ ئەۋۋىلى پەيشەنبە كۈنى ئىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران غالىب قوشۇنىنى توپلاپ، تەڭرىنىڭ قوللىشى بىلەن جەتە، يەنى موغۇلىستان تەرەپكە يۈزلەندى. ھەزرىتى ساھىبقىران راباتى قەتئان دېگەن جايغا يېتىپ كەلگىنىدە، قۇياش ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقىدىن بېشىنى بىراقلا بۇلۇت جۇۋىسىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزدى. گۆھەر چاچقۇچى پادىشاھىنىڭ سېخىيلىقتا دەريا سۈپەت قوللىرىدىن كۈمۈشلەر چېچىلدى. ئۈزمەي چاقماق چېقىپ قار - يامغۇرلار ياغدى. نەزم:

ھەرگىز كىمەرسە بەرمەدى مۇنداغ نىشان بەرق،
گوياكى نەغمە قىلدى جەھاننى دەھان بەرق.
ئول پەنبەدانەدەككى ئېرۇر پەنبەدە نىھان،
تاغلارنى قىلدى خەۋفى ئىچىندە نىھان بەرق.

سوغۇقنىڭ شىددىتى شۇ دەرىجىدە يەتتىكى، بەدەن قۇۋۋەتلىرى كاردىن قالدى. نە قولدا ئالماق - بەرمەك قۇۋۋىتى، نە ئاياغدا بارماق - كەلمەك قۇدرىتى، خالايىق ئات - ئۇلاغلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئاجىز بولدى. ھەممىنىڭ شېرىن جانلىرى خەتەر ئۈستىدە ئىدى. بۇ تۈپەيلىدىن تولا خەلق ئۆلۈپ كەتتى. چارۋىلارنىڭمۇ كۆپ قىسمى نابۇت بولدى. ھەزرىتى ساھىبقىران خالايىققا رەھىم - شەپقەت قىلىپ، شۇ جايدىن قايتتى ۋە ئىككى ئاي سەمەرقەندتە كۈتۈپ تۇردى. تاكى ھاۋانىڭ سوغۇقلۇق شىددىتىگە شىكەستە يەتكەندە، يەنە ئۇي يىلى شەۋۋالنىڭ ئېپتىداسىدا دۈشەنبە كۈنى ئۇ چېگراغا يۈرۈش قىلدى. ھەممە ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، جەتە تەرەپكە قاراپ يۈزلەندى. ئەمىرزادە جاھانگىرنى مۇقەددىمە ھېسابىدا ئالدىن ماڭغۇزدى. شەيخ مۇھەممەد سۇلدۇز ۋە بەھرام جالايىرنىڭ ئوغلى ئادىلشاھ — ئاتىسىنىڭ بەھرام جالايىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھەزرىتى ساھىبقىران جالايىر گۇرۇھىنىڭ سەردارلىقىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى — بۇ ئىككىيلەننى شاھزادە جاھانگىرنىڭ ياردەمچىلىكىگە قوشۇپ بەردى. ئۇلار سايرامدىن ئۆتۈپ، چادۇن دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. ئۇ يەردە جەتە خەلقىدىن بىر كىشىنى تۇتۇپ، ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. دوغلات قەبىلىسىدىن بولغان ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئەھۋالىنى ئۇ كىشىدىن سورىدى. مەلۇم بولدىكى، ئەمىر قەمەرىددىن ئۆز لەشكىرىنى يىغىپ كۆك تۆپە دېگەن جايدا ھاجى بەگكە ساقلاپ تۇرۇۋېتىپتۇ. ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئۇ تەرەپكە يۈزلەنگەنلىكىدىن خەۋەرسىزدۇر. شۇندىن كېيىن دەرھال ئالىي پەرمان چۈشۈرۈلدى. ئىلگىرى يۈرگەن قوشۇن توختىماستىن تېزلىكتە يۈرۈش قىلسۇن. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆزىمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن تېزلىكتە يۈرۈش قىلدى. ئەمىر قەمەرىددىن پەلەك مەرتىۋىلىك لەشكەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەردار بولدى - دە، تۇرغان جايىدا تەخىر قىلالماي، ئارسلا ئاتلىق مەھكەم بىر جايغا بېكىندى. ئۇ ئۈچ جىلغا بولۇپ، ئىچى ناھايىتى كەڭرى ئىدى. ئۇ يەردە ئۈچ ئۇلۇغ ئېقىن ئېقىپ تۇراتتى. ئەمىر قەمەرىددىن لەشكەرلىرى بىلەن ئىككى جىلغىدىن ئۆتۈپ ئۈچىنچى جىلغىغا بېرىپ چۈشتى ۋە يوللارنى مەھكەم بېكىتتى. شاھزادە جاھانگىر يېتىپ

www.uyghurkitap.com

كېلىپ، دۈشمەنلەرنى تۈتقۇچى قوشۇنلىرىنى راسلاپ، ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇلارنىڭ تەنتەنە ساداسى پەلەك گۈمبىزىگە تولدى. باھادىرلار ئالدىن يۈردى. ئۇلار ئوقلىرىنى گوياكى ئۇۋچى لاچىنىدەك كامان ئۇۋىسىدىن ئۇچۇردى. ئۇلار بەختىيارلىق قۇۋۋەتلىرى بىلەن جانلارغا زەخمە يەتكۈزگۈچى ئوقلىرىنىڭ ۋەھىمىلىرىنى دۈشمەنلەرنىڭ كۆڭلىگە يەتكۈزدى. ئۇلار ئەمىر قەمەرىددىننىڭ قارشىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئەمىر قەمەرىددىننىڭ سىپاھلىرىنىڭ قۇلىقىغا ئۇلارنىڭ ئوقلىرىنىڭ خەۋىرى يەتكەنىدى. كېچە بولۇش بىلەنلا، ئۇلارنىڭ تولىسىنى ئۆلتۈردى.

ئەتىسى سەييارىلار شاھى قۇياش ئۆزىنىڭ يۈكسەكلىك ئەلىمىنى كۆتۈردى. ھەزرىتى ساھىبقىران قالغان لەشكەرلەرنى ئېلىپ يېتىپ كەلدى. ئەمىر سەيىد داۋۇد، ھۇسەيىن ۋە ئۈچ قارا باھادىرنى دۈشمەنىنىڭ ئارقىسىدىن ئەۋەتتى. ئۇلار پەرمان بويىچە سۇنىڭ تۆۋىنىگە قاراپ يۈردى. ھۇسەيىن سۇغا چۆكۈپ كەتتى. سۇ ئۇنىڭ ھايات چىرىغىنى ئۆچۈردى. قالغانلار دۈشمەن بار جايغا يەتتى. ئۇلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، دۈشمەنىنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى تارتىۋالدى. ئەل بولغان ھەزارىلەرنى ئەسىر قىلىپ، سەمەرقەندكە ئەۋەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران دۈشمەنلەرنى تۇتۇش ئۈچۈن تاكى پايتاق دېگەن جايغىچە قوغلاپ باردى، ئاندىن ئەمىر قەمەرىددىننى ئىزدەپ ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش، ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە ئۇنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئەمىرزادە جاھانگىرنى غالىب لەشكەرلىرى بىلەن ئەۋەتتى. شاھزادە پەرمانغا بىنائەن، ھېسابسىز لەشكەر بىلەن راۋان بولدى. ئۈچ فەرمان دېگەن جايدا ئۇلتۇراقلاشقان جەتە ھەزارىلىرىنى بۇلاپ ـ تالىدى. ئەمىر قەمەرىددىننى تاغلىق ئىچىدە تېپىپ ئارقىسىدىن قوغلىدى. ئۇنى ئەل ئۇلۇسى ئىچىدىن قوغلاپ تاشقىرىغا ئېلىپ چىقتى. پۈتۈن يۇرت ـ ماكانلىرىنى بۇلاپ ـ تالىدى. خوتۇنلار ئىچىدىن ئەمىر شەمسىددىننىڭ خوتۇنى تۇمەن ئاغا ۋە قىزى دىلشاد ئاغانى تۇتۇۋالدى. شاھزادە كىشى ئەۋەتىپ، بۇ ۋەقەلەرنى ھەزرىتى ساھىبقىرانغا خەۋەر قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران يەنە ئەللىك ئۈچ كۈن ئاشۇ جايدا ساقلىغانىدى، بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن كۆچۈپ قارا قاسماق دېگەن جايغا چىقتى. ئەمىرزادە جاھانگىر سائادەت بىلەن خىزمەتكارلىق قىلىپ، شۇ جايدا ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئاياغلىرىغا سۆيۈش شەرىپىگە ئېرىشتى ۋە ئات، قوي ۋە چاكار قاتارلىق ھېسابسىز ئولجا غەنىيمەتلەرنى پىشكەش قىلدى. دىلشاد ئاغا ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ بىساتلىرىنى سۆيۈش دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولۇپ، بەختىيار ۋە دىلشاد بولدى. نەزم:

دائىما دىلشاد بولسۇن ھەزرىتى ساھىبقىران،
مىڭ كەنىز ئولسۇن ئاڭا دىلشاد يەڭلىغ ھەر زەمان.

جاھانگىر مىرزا يېشى كىچىك بولسىمۇ، ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئىقبالى تەسىرى بىلەن مۇشۇنچە ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلدى. مىسرا:

بۇ دەۋلەت بىرلە بۇ ئىش ئېرمەس غەرىيب.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ يەردىن كۆچۈپ ئاتبېشى دېگەن جايغا، ئاندىن ئارپا يازى سەھراسىغا كەلدى. ئۇ يەردە نەچچە كۈن بەختىيار ۋە پاراۋانلىق بىلەن توختىدى. مۇبارەك

شاھ بەكرىت ئۇ يەردىكى ھەزارىلەرگە ئەمىر ئىدى. ئۇ ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ خىزمەتچىلىرىدىن ئىدى. ئۇ كىشى توي مۇراسىمىنى بەجا كەلتۈرۈپ، شۇ قەدەر مۇناسىپ خىزمەتلەر بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىرانغا يېقىنچىلىق قىلدى. نەزم:

كەمەربەندىلىككە قىلىپ ئۇستىۋار،
تۇرۇپ شاھ دەرگاھىدا بەندەۋار.

ھەزرىتى ساھىبقىران پادشاھانە ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ، خىزمەت ۋاقتىدا جان بەرگەن سالار ئوغلان ۋە ھۆسەيىننىڭ يۇرتىنى ئۇلارنىڭ ئوغلى خۇدايدادقا ئىنئام قىلدى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ دىلشاد ئاغا بىلەن نىكاھ قىلغانلىقى

خۇدايىتائالا «ئۆزۈڭلار ياخشى كۆرىدىغان ئاياللاردىن ئىككىنى، ئۈچنى، تۆتنى ئېلىشىڭلارغا بولىدۇ»① دېگەن سۆزى بىلەن ئۆزىنىڭ رەھمىتى، كەڭ ئىنايىتىنى نىكاھ ئارقىلىق خوتۇنلارنىڭ ھالال ۋە جايىز قىلىش ئارقىلىق بەخش ئېتىپتۇ. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ مۇبارەك مەنزىل بولغان گوزەل سەھرادا ئۆزىنىڭ رىغبەت چېدىرىنىڭ سائادەت سايىسىنى دىلشاد ئاغانىڭ ئۈستىگە سالدى. سەلتەنەت دەرگاھىنىڭ مۇلازىملىرى توي جابدۇقلىرىنى تەييار قىلىپ، ۋىسال مۇراسىمىغا مەشغۇل بولۇشتى. نەزم:

تۈزەلدى ئەجەب جەشنى فەرخۇندە پەي،
مۇھەييا مۇغەننىيۇ ھەم ئۇدۇ مەي.
ئەجەب جەشنى ئالىيكى مىھرۇ قەمەر،
تەماشاسىغە بولدى نەززارە گەر.
بۇ كۆنگەكى تالىئ ئاڭا يار ئىدى،
نەزەر ئەيلەمەكلىك سەزاۋار ئىدى.
جەھان جۇيى ئايىنى ئابا بىلە،
قىلىپ توي جۇفت ئولدى رەئنا بىلە.

نەزم:

بۇ ھۇمايۇن بەزمدە بولماق ئۈچۈن گەۋھەر فىشان،
پۇر جەۋاھىر ئەيلەمىش جامىغە گويا ئاسمان.

بەختىيار خاسۇئامنىڭ ھەممىسى ئەيشۇ ئىشرەتكە چۆمدى. بەختىيارلىق ۋە پاراۋانلىق ئەسۋابلىرىدىن كىشىنىڭ خىيالىغا سىغمايدىغان ھەممە نەرسە كۆڭۈل خاھىشى بويىچە تەييار ۋە تەق بولدى. ئارزۇ كۆزلىرى ھەر تەرەپتىن تاماشاغا نەزەر قىلماقتا ئىدى. نەزم:

گۇلى سالىم خەزاندىن بەرگى بارى،

① «قۇرئان كەرىم» 4 ــ سۈرە نىسا، 3 ــ ئايەت.

جەۋانلىق شاخىدا تازە بەھارى.

ئالتۇن قەدەھلەر قىپقىزىل شارابلار بىلەن لىق تولدۇرۇلۇپ ئايلاندۇرۇلدى. ھەر تەرەپكە قۇلاق سالسا شۇنداق سادالار ئاڭلىناتتىكى، نەزم:

يۇسۇف سىفەتىكى كۆرمەيىن چاھ،
ئىلتىپ رۇخى ئابى زۇھرەۋۇ ماھ.

ئەيشۇ ئىشرەت قانۇننى سازلاپ، بۇ نەغمە ساداسىنى ئاينىڭ بەزمىگاھىغا ۋە زۇھرەنىڭ ئىشرەت سارىيىغا يەتكۈزدى. نەزم:

ھەمىشە بولغاي ئۇل ساھىبقىران شاد،
دىلى خۇررەم، ئۆزى خۇش، مۇلكى ئاباد.

ئاندىن يەنە كۆچۈپ نۇسى دىگەن جايدىن ئۆتۈپ ئۆزگەنتكە بەختىيارلىق بىلەن قايتتى. مەھدى ئۇليا قەلئەسى بولغان قۇتلۇق تۇركان ئاغا ۋە ئۇمىرالار بىلەن سەمەرقەنددىن كۆچۈپ شۇ مەھەلدە ساھىبقىران بىلەن بىساتبۇسلۇقىغە مۇشەررەپ بولدى. ئىستىقبال ۋە قارشى ئېلىش مۇراسىملىرىنى ئەلا دەرىجىدە بەجا كەلتۈرۈپ، توي ئىشرىتىگە مەشغۇل بولدى. ئاندىن ئۆزگەنتتىن چىقىپ خوجەندكە يەتتى. بەھرام جالايىرنىڭ ئوغلى ئادىلشاھ خىزمەتكارلىق كەمەرىنى باغلاپ ھەزرىتى ساھىبقىرانغا توي بەردى ۋە ياخشى ئاتلارنى تۇتتى. كۆرۈنۈشتە مۇۋاپىق خىزمەتكارلىق قىلدى، ئەمما كۆڭلى باشقىچە ئىدى. ئۇ توي ئەسناسىدا باشقىچە بىر ھىيلە ـ مىكىر ئىشلەتمەكچى ئىدى. لېكىن ھەزرىتى ساھىبقىران ھەمىشە تەڭرىنىڭ مۇھاپىزىتىدە ئىدى. دۆلەت ئىلھامى بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ مەجلىسنىڭ مەخپىي ھىيلە ـ مىكىرلىرىنىڭ نىشانلىرىنى پاراسەت بىلەن پەملىدى. بۇ مەجلىس مىكىردىن خالىي ئەمەس. ئۇ ھىيلە ـ مىكىرلەرنى مۇلازىملارنىڭ ھەرىكەت ۋە سۇكۇناتىدىن پەملەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنىڭ قەبىھ ھىيلە ـ مىكىرلىك پىكىرلەردىن خالىي ئەمەسلىكىنى بىلدى. دەرھال بۇ مەجلىستىن قوپتى ۋە ئاتلىنىپ مۇبارەك ئوردىغا يېنىپ كېلىپ چۈشتى.

ھەزرىتى ساھىبقىران قەمەرىددىن ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان چاغدا، شەيخ مۇھەممەد، بەيان سۇلدۇز، ئادىلشاھ جالايىر، تەركىن ئارلات قاتارلىقلار ئەھدۇ پەيمان قىلىشىپ، قاچانلىكى پۇرسەت تاپسا ھەزرىتى ساھىبقىراننى تۇتماقچى بولغانىدى. نەزم:

كىمكى ھەق ئىسە ئاڭا نىگاھبانى،
يەتمەس ئاڭا كىمسەنىڭ زىيانى.
بەختى ئۇڭلار ئانىڭ ھەممە ئىشنى،
لېك، كۆيگەي غىم ئارا ھەسۇد جانى.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئەزەلى سائادەتنىڭ ھىمايىسى ۋە ئەبەدىي بەخت ـ دۆلەتنىڭ قوللىشى بىلەن سەلتەنەت تەختىگە سالامەت ۋە بەختىيار ھالدا يېتىپ كېلىپ، لەشكەرلەرنى جاي ـ جايلىرىغا يانماققا رۇخسەت بەردى. ئۆزى قارشىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى يىراق مەنزىل

بولغان سپهری سارای دېگەن جايدا قىشلىدى. بۇ قىش پەسلىدە ئادىلشاھ جالايىر خىزمەتكارلىق ئېھرامىلىرىنى بېلىگە باغلاپ، ئۇنىڭ ئالىي دەرگاھىغا كەلدى. «ئۇلار گۇناھىنى تونۇيدۇ»① دېگەن ھۆكۈم بويىچە، ئۇ پاسكىنا خىيالىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز تىلى بىلەن بايان قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ مەنىسىنى بىلگەن بولسىمۇ، گۈزەل تەدبىر بىلەن ئۇ مەزمۇنلارنى ئىشتىمىگەندەك سالدى ۋە ئادىلشاھنى پادىشاھانە ئىنايەتلەر بىلەن ئىززەتلىدى. زىمىستان ئاخىرىغا يەتتى. «بىلىقنىڭ قارنىدا»② دېگەندەك، قۇياش يۇسۇپى يۇنۇسقا ئوخشاش ھۇت بۇرجىغا كەلدى. ئالىي يارلىق شۇنداق جارى بولدىكى، قوشۇن خارەزم جېڭىگە بارماق ئۈچۈن ئالىي دەرگاھقا جەم بولسۇن. ئەمىرلەرگە بۇ يارلىق يەتكەن ھامان، پۇتكۈل ئەتراپتىكى لەشكەرلەر يۈرۈشكە يۈزلەندى. نەزم:

سىپەھ بولدى شەھ نەزمىدە ئەنجۈمەن،
بەزورى زەمايانى لەشكەر شۆكەن.

ھەزرىتى ساھىبقىران شەيخ مۇھەممەد بەيان سۇلدۇزنى تۇتۇپ، سوتلاشقا بۇيرۇدى. تەپتىش ۋە تەختىش بىلەن سورىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ گۇناھى روشەن بولدى. ئۇنىڭ بەخت كۈندۈزى قارايدى ۋە ئۆمۈر رىشتىسى ئۈزۈلدى. ئۇنى ھەر يەمەلىك سۇلدۇز (شەيخ مۇھەممەد بەيان سۇلدۇزنىڭ قېرىندىشى بولۇپ، ئۇنىڭ زۇلۇم تىغى بىلەن ھالاك بولغان ئىدى) نىڭ قېرىندىشىغا بەردى. ئۇ شەيخ مۇھەممەد بەيان سۇلدۇزغا ئۆز قېرىندىشىنىڭ قىساسى ئۈچۈن ھالاكەت شەربىتىنى ئىچۈردى. مىسرا:

بىر يىل ساتقاننى ئاخىر ئالغۇك بىر كۈن،

دېگەن سۆزنى ئاڭلاتتى. ۋە بايەزىد جەلايىر، ئەلى دەرۋىشنىڭ ئىككى ئوغلىنىمۇ ياساققا يەتكۈزدى. تۇمەن سۇلدۇزنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئاقتېمۇر باھادىرغا تاپشۇردى.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئۈچىنچى نۆۋەت خارەزمگە يۈرۈش قىلغانلىقى، سابۇرغە، ئادىلشاھ ۋە بەھرام جالايىرلارنىڭ يېغى بولغانلىقى تۇپەيلىدىن يولدىن يانغانلىقى

باھارنىڭ ئاۋۋالقى پەسلى تارىخقا 777 - يىلى (لەھەڭ يىلى) ئىدى. تەبىئەت سۇلتانىنىڭ پەرمانى بىلەن يەر يۈزىدە گىياھ قوشۇنلىرى تەرەپ - تەرەپتىن باش كۆتۈردى. گۈل - چېچەك سەردارلىرى باغ ۋە دەرەخ، شەھەر ۋە قەلئە مۇھاپىزىتىگە مەشغۇل بولۇپ، پۈتكۈل سەھرانى يېشىل ۋە قىزىللىققا ئوراندى. نەزم:

لەشكەرىي سەبزەگە ھۆكم ئەيلەدى سۇلتانى بەھار،

① «قۇرئان كەرىم» 67 - سۈرە، مۇلك 11 - ئايەت.
② «قۇرئان كەرىم» 37 - سۈرە سافافات، 142 - ئايەت.

تىكتى سەھرا ئارا رەباتى ھۇمايۇن ئاسار.
سۇنى غەرق زەر ئېتىپ سەنئەتى زەردۇزى سەبا،
گۇل كۆتەردى سۇپەرىن خار ئولۇبان نەيزە گۇزار.

ھەزرىتى ساھىبقىران بەخت ئىقبالغا يېقىن تەدبىرلىرى ۋە ئاقىۋەتنى ئويلىيالايدىغان يىراقنى كۆرەرلىكى بىلەن، نەزم:

ئېتىپ ھەزم ئىلە ئەزمى خارەزم جەزم،
كۆرۈپ ھەممەتى رەزمىنى مىسلى بەزم.

ئەمىر قابۇغانى سەمەرقەندنى ساقلاشقا تەيىنلىدى. ئەمىر سابۇرغە، ئادىلشاھ جالايىر، خىتاي باھادىر، ئەلچى بوغە يەنە ھەزارە ئەمىرلىرىدىن نەچچىسىنى قوشۇپ، ئوتتۇز مىڭ ئاتلىق بىلەن موغۇلىستان تەرەپكە ئەۋەتتى. ئۇلارغا ئەمىر قەمەرىددىننى جىددىي ئىزدەپ، بار تىرىشچانلىقى بىلەن ئۇنى ھەر يەردە بولسا تېپىپ يوقىتىشنى بۇيرۇدى. نەزم:

دەلىرانى جەڭگى ئوتتۇز مىڭ سەۋار،
رەۋان بولدىلار ئىستەبان كارىزار.

ئۆزى تەكرى مۇھاپىزەت قىلغان غالىب قوشۇننى ئېلىپ، خارەزم تەرەپكە يۈردى. نەزم:

لەشكەرى بىرلەكىم ئىدى بىھەسر،
كى شۇجائەت ئارا يىگانەئى ئەسر.
تۇندى شىرانۇ بىشەئى پەيكار،
سەبدەرۇ تىرىجەڭگۇ تىغى گۇزار.

ئۇلار جەيھۇن دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ پەلەك مەرتىۋىلىك قەدەملىرى ۋىسالىدىن سەبابە دېگەن① يۇرت تۆتىنچى پەلەك قىزغانغۇدەك تۇسكە كىردى. تەركەن ئارلاپ لەشكىرى بىلەن دەريانىڭ ئۇ تەرىپى بىلەن يۈرۈش قىلدي. ئۇنىڭ ئۆمرى ئاخىرلاشقانىدى. شۇڭا يامان ئەندىشە بىلەن ئارقىسىغا يېنىپ قېچىپ كەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران پولاتنى پۇتكۇل قوشۇنى بىلەن ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتى. ئۇلار كېچە ـ كۈندۈز قوغلاپ ئەندەخۇددىن ئۆتۈپ، فەرياب سۇيىنىڭ لېۋىدە ئۇنىڭغا يېتىشتى. تەركەن ۋە ئۇنىڭ قېرىندىشى تەرمىش بارلىق تەۋەلىرى بىلەن دەريا بويىنى ئىگىلەپ جەڭگە مەشغۇل بولدى. نەزم:

بەزەد ئازمالارغا بولمە دەلىر،
بولۇرمۇ زەبۇن گورغە نەررە شىر.
ئوشۇل يەردە كىم نەررە شىر ئاچسە جەڭ،

---

① بۇ ئىسىم پارىچە نۇسخىدا «سىپايە» دېيىلگەن.

نەيارەدۇرۇر گەيلەگەي تۇلكى جەڭ.

ئۇلارغا پاراكەندىچىلىك يۈزلەندى، قالايمىقان ۋە سەرسان بولدى. غالىب لەشكەرلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. پولات يالغۇز هالدا تەركەنگە يەتتى. تەركەننىڭ ئېتى هارغان ئىدى. پولات بارغان هامان تەركەن ئاتتىن چۈشتى ۋە پولاتنىڭ ئېتىنى بىر ئوق بىلەن يىقىتتى. پولات قەددىنى رۇسلىماستىنلا تەركەن يەنە بىر ئوق ئاتتى. ئوق پولاتنىڭ بېشى ئۈستىدىن ئۆتۈپ كەتتى. هېچ زەرەر يەتكۈزەلمىدى. پولات چاققانلىق بىلەن يۈزمۇ يۈز تۇتۇشتى ۋە هەزرىتى ساهىبقىراننىڭ ئىقبالىنىڭ ياردىمى بىلەن تەركەننى كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇردى. مىسرا:

قىلدى ئۆز ئاتىغە ئانىڭ باشىنى تەندىن جۇدا،

نەزم:

جۇدا قىلدى باشىنى تەنىدىن بۇ دەم،
بولۇپ شاد يانماقغە قويدى قەدەم.

ئامان سەرەبدال تەركەننىڭ قېرىندىشى تەرمىشنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ، ئۇنىڭ ئىشىنى تامام قىلدى. نەزم:

باشىنى كېسىپ قىلدى كارىن تەمام،
شەهەنشەه جەنابىغە قىلدى خىرام.

بۇ ئىككىلىسىنىڭ بېشىنى ساهىبقىراننىڭ ئالىي تەختىنىڭ ئاستىغا ئېلىپ كەلدى. هەزرىتى ساهىبقىراننىڭ شاهلىق ئوردىسى دەۋران سەردارلىرىنىڭ بېشىنىڭ بارار جايى ئىدى. هەر باش ئۆز ئايىغى بىلەن ئۇ يەرگە بارمىسا، باشقا قوللار ئۇنى ئېلىپ بېرىپتۇ. نەزم:

ئول ئاستانىغە باشىكىم ئەمەس جەبىن فەرسا،
هەۋالە قىلغۇسىدۇر ئول باشىغە چەرخ سەگگى جەفا:

هەزرىتى ساهىبقىران پۇتكۇل ئەمىرلەرنى موغۇلىستانغا ئەۋەتكەنىدى. شۇلاردىن سابۇرغە ۋە ئادىلشاه ۋىلايەتىنىڭ لەشكەرلەردىن خالىي قالغانلىقىنى كۆرۈپ، يامان پىكىر بىلەن خىتاي باهادىر ۋە ئەلچى بوغانى تۇتتى. هەزرىتى ساهىبقىران ئەندىگانغا دورغىلىقىقا قويغان مۇمىدلار كېلىشتى. ئۇلار ئۆز ئېلى جالايىرنى ۋە توپچاقنى يىغىپ سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدى. قەلئەلەرنى مۇهاسىرە قىلىشقا باشلىدى. لېكىن شەهەر خەلقى كۆزنى تەشكۆچى ۋە جىگەرنى كۆيدۈرگۈچى ئوقلارنىڭ زەخمى بىلەن ئۇلارنى شەهەر ئەتراپىغا كەلگىلى قويمىدى. ئەمىر ئاقبۇغە سەمەرقەند شەهرىگە هاكىم ئىدى. ئۇ يۈز بەرگەن ۋەقەنى سەلتەنەت دەرگاهىغا مەلۇم قىلدى. هەزرىتى ساهىبقىران گاددىن ئۆتۈپ خاسغە يەتكەنىدى. بۇ خەۋەرنى

www.uyghurkitap.com

ئاڭلىغان هامان شۇ يەردىن قايتتى ۋە ئەمىرزادە جاھانگىرنى ئالدىن ماڭغۇزدى. ئۆزى چىرىك قوشۇن بىلەن ئارقىدىن ماڭدى. بۇخاراغا يېتىپ غالىب قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ ئاندىن بۇخارادىن كۆچۈپ، رابادمەلىككە بېرىپ چۈشتى. شاھزادە جاھانگىر كەرمىنە دېگەن جايدا دۈشمەنلەر بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى تەرەپ سەپ تۈزۈپ جەڭگە تۇتۇش قىلدى. نەزم:

تولۇپ كۆسەئى نالەدىن گۇشى دەھر،
ساچىپ تۇرفە شەمشىرى كىن زەھرى قەھر.
دېگۈك كۈرسەك ئالماسۇ مەرجان ساچار،
نەمەرجانكى كىندىن ھەمە جان ساچار.

ئەمىر زادە جاھانگىر نۇسرەت ئاتا قىلغۇچى تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن دۈشمەنلەرگە ھەملە قىلدى. مۇخالىپلارغا قورقۇنچ چۈشۈپ دەشتى قىپچاققا كەتتى ۋە ئۇرۇسخاندىن پانا تىلەپ ئۇنىڭ دەرگاھىدا مۇلازىم بولدى. ھەزرىتى ساھىبقىران بەختىيارلىق بىلەن سەلتەنەت ئەشيالىرىنى ئېلىپ سائادەت بىلەن قايتىپ كەلدى. ئاندىن جالايىر ئۇلۇسىنى پارچىلاپ ئەمىرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ئەمىرزادە ئۆمەر شەيخنى ئەندىگان ھۆكۈمىتىگە مەسئۇل قىلدى.

ئادىلشاھ بىلەن سابۇرغە ئۇرۇسخاننىڭ مۇلازىمىتىگە كىردى، ئاخىر ئۇلارنىڭ پىتنە ـ پاسات تومۇرلىرى ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۇرۇسخان يايلاققا كەتكەن ۋاقتىدا قېچىشقا تەييارلاندى. ئۇلار ھىيلە ـ مىكىر تىغلىرىنى بىۋاپالىق قىنىدىن چىقىرىپ، خاننىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. ئاندىن قېچىپ موغۇلىستانغا ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنى پىتنە ـ پاساتقا تەشۋىق ۋە تەرغىب قىلدى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ موغۇلىستان تەرەپكە تۆتىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ بايانى

ئادىلشاھ ۋە سابۇرغە قەمەرىددىنگە قوشۇلدى. ئۇلار ۋۇجۇدىدىكى دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت ئوتلىرىنى ئىغۋا ۋە پىتنە ـ پاسات شامىلى بىلەن سائەتمۇ سائەت ئۇلغايتىشقا باشلىدى. ئەمىر قەمەرىددىن لەشكەر تارتىپ ئەندىگانغا كەلدى. قازاق ھەزارلىرى ئەمىرزادە ئۆمەر شەيختىن يۈز ئۆرۈپ، قەمەرىددىنگە قوشۇلدى. ئەمىرزادە ئۆمەر شەيخ قاغقا قامىلىپ قالدى. ئۇ سەمەن ئاتلىق بىر كىشىنى ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ: «يېغى تولۇق غەلىبە بىلەن يېتىپ كەلدى. ئەندىگاننى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلدى» دەپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ ئەھۋالنى ئىشىتىپ دەرغەزەپ بولۇپ، ئۇ تەرەپكە ئەڭ تېز سۈرئەتتە يۈرۈش قىلدى. ئەمىر قەمەرىددىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇ يەردە تۇرۇشقا تاقىتى قالمىدى. ئۇ توختاۋسىز ھالدا بارلىق خادىملىرى ۋە قوشۇننى ئاتبېشى دېگەن جايدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۆزى تۆت مىڭ ئاتلىق بىلەن بىر پىنھاندا تۇردى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ يەرگە يېتىپ كەلدى. ئەمما ئەمىر قەمەرىددىننىڭ پىستىرما قىلغانلىقىدىن خەۋىرى يوق ئىدى. پۈتۈن ئەمىرلەر ھەممە لەشكەرلەرنى باشلاپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. نامدار سىپاھلاردىن بەش مىڭ ئاتلىق بىلەن ئەمىر مۇئەييەد، خىتاي باھادىر، شەيخ ئەلى باھادىر ۋە ئاقتېمۇر باشلىق

نەچچە سەردارلار قېپقالدى. خىتاي باھادىر بىلەن شەيخ ئەلى باھادىر ۋە ئاقتېمۇر باھادىرلار دۈشمەنلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ھەر خىل گەپ - سۆزلەرنى قىلاتتى ۋە ھەر قايسىلىرى باھادىرلىق ۋە پالۋانلىقتىن ھېكايە قىلىشاتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ غەزەپ ئوتلىرى يالقۇنجىدى. ئۇلارمۇ دۈشمەنلەر ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. باشقىلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ ھەزرىتى ساھىبقىران بىلەن ئىككى يۈزدىن ئارتۇق كىشى قالمىدى. شۇ ئەھۋالدا قەمەرىددىن پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، پىستىرمىدىن چىقىپ ئاداۋەت تىغىنى توختاۋسىز ئوينىتىپ، ئىنتىقام ئېلىپ ھەزرىتى ساھىبقىرانغا ئېتىلدى. دەل شۇ چاغدا ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ جان قۇلىقىغا بەخت دۆلەت ئىلھامى «ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئاز جامائەت كۆپ جامائەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ»[1] دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزگەنىدى. شۇڭا ئۇنىڭ مۇبارەك خاتىرىگە ھېچ ۋەھىمە ۋە ئىزتىراب يۈزلەنمىدى. ئۇ لەشكەرلىرىگە تەسەللى بېرىپ: «غەلىبە ۋە نۇسرەت لەشكەر ۋە سەرەمجانلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئەمەس، پۈتۈنلەي يەككە - يېگانە ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن بولىدۇ. قاتتىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز كېرەك. ئازراق بوشاڭلىق قىلساق ئىش قولدىن كېتىدۇ» دېدى. نەزم:

بۇ سۆزنى دەبان قىلدى مەيدان ئارا،
ئىدى ياۋەرى ئەۋنى لۇتفى خۇدا.
گاھى تىغ ئۇرۇپ، گاھى گۇرزى ئىران،
قىلىپ ھەملە ھەر سارى چەكتى ئىنان.
كى ھەر ھەملەدە بولدى خەيلى زەبۇن،
ئاقىزدىكى ھەر زەخمىدە جويى خۇن.
بولۇپ يارى ساھىبقىرانغە زەفەر،
يېتىپ قەلبىگە سالدى كۆپ شورۇ شەر.
ئەدۇلارغا ئول خۇسرەۋى ئەرجۇمەند،
ئۇرۇپ گۇرزۇ تىغى سىنانۇ كەمەند.
كى يەنچىپ، كېسىپ، سىندۇرۇپ، باغلاپ ئول،
باشۇ گەردەنۇ ھەم ئاياغ بىرلە قول.

بەختىيار ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ جەڭدە ئۆز جېنىنى تىكىپ ئۇرۇش قىلدى. بۇنداق ئىش پەلەكنىڭ ياردىمىسىز ۋۇجۇدقا كەلمىگەي، غالىب سىپاھلارمۇ مەردانىلىكنى ۋايىغا يەتكۈزدى. ئازغىنا كىشى بىلەن تۆت مىڭ نامدار ئاتلىق دۈشمەنگە شىكەستە بېرىپ پەرىشان ۋە پاراكەندە قىلدى. نەزم:

بۇ نە ۋە ئىش ئۆزىچە قىلالماس كىشى،
زەپەر بەرمەك ئېرمىش خۇدانىڭ ئىشى.

ئەگەر ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ بۇ خىل ئاجايىپ ئەھۋالى ۋە غارايىپ كەيپىياتىغا ھەيرەت تۇپەيلىدىن ئوبدان نەزەر سېلىنسا، مەلۇم بولغۇسىدۇركى ئۇ پەلەكتەك ئىقتىدارلىق

---

① «قۇرئان كەرىم»، 2 - سۈرە بەقەرە، 249 - ئايەت.

www.uyghurkitap.com

بۇزرۇكۋارنىڭ زاھىر ۋە باتىنى ئىلاھى نۇرلارنىڭ ياردىمىدە نۇرلانغان. چۈنكى ئۇ كۆڭۈل[illegible] ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە يورۇش - تۇرۇشلىرىمۇ ئاجايىپ سۈرلۈك كۆرۈنەتتى. كېچىلىرى باتىنىغا «ئۇيقۇنى سىلەرنىڭ (بەدىنىڭلار ئۈچۈن) راھەت قىلدۇق»[①]

ھۆكمى بىلەن ئۇيقۇ پەردىسى يېپىلدى. ئۇلۇغ روھلارنىڭ شەربىتى ئۇنىڭ باتىنىغا يۈزلەندى. ئۇنىڭ پاك كۆڭۈل ئەينىكى پاكىزلىقتىن چۈش كۆرۈش ئارقىلىق پەيغەمبەرلىكنىڭ قىرىق ئالتىدىن بىر قىسمىدىن خەۋەر بەردى. ئۇ چۈشىدە ھەزرىتى بۇھراندىن قىلىچ (تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) نىڭ سۈرەتلىرىنى كۆردى ۋە ئەدەپ بىلەن ئۇ ھەزرەتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، سەمەرقەنددە ئاغرىپ قالغان مۇبارەك پەرزەنتى جاھانگىر مىرزىنىڭ سالامەتلىكى ھەققىدە مەدەت تىلىدى ۋە ئەرز قىلىپ: «ئوغلۇمغا ئالىي دەرگاھتىن ئورۇن بەرگەيسەن» دېدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ بىلدىكى، ئەمىرزادە جاھانگىردە ساقىيىش ئۈمىدى يوق. بۇ ئىش ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ مۇبارەك خاتىرىگە ناھايىتى ئېغىر كەلدى. ساھىبقىراننىڭ مەخسۇس كاتىپى توقتۇلۇغقا بىر مەكتۇپنى بېرىپ، سەڭگىكۆلدىن دەرھال يولغا چىقىشقا بۇيرۇدى ۋە ئەمىرزادە جاھانگىرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ كېلىشنى تاپىلىدى. توقتۇلۇغ يۈرۈپ كەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران پەرزەنتى ھەققىدە يەنە پەرىشان چۈش كۆردى. كۆڭلى تېخىمۇ پاراكەندە بولۇپ، ئەمىرلەر ۋە مۆلازىملارغا قاراپ: «گۇمانىمچە پەرزەنتىمدىن جۇدا بولدۇم بولغاي، ئەمما سىزلەر ئۇنىڭ ئەھۋالىنى مەندىن يوشۇرۇۋاتىسىلەر» دېدى. ئەمىرلەر تىزلىرىغا ئۇرۇپ، ناھايىتى ساراسىمە بىلەن قەسەم قىلىپ: «بىز بەندىلەرنىڭ شاھزادە ھالىدىن خەۋىرىمىز يوق» دېيىشتى. بولار ئۇ جايدىن كۆچۈپ، سەككىزياغاچ دېگەن جايغا كەلگەندە، قەمەرىددىنگە يېتىشتى ۋە قاتتىق جەڭ بولدى. قەمەرىددىن يەنە يېڭىلىپ قاچتى. ئەمىر ئۈچ قارا باھادىر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يۈردى، بىر مۇنچە قوغلىغانىدى، ئەمىر قەمەرىددىن سەككىز نۆكىرى بىلەن ئارقىسىغا يېنىپ، ئۈچ قارا باھادىرنى ئارىغا ئېلىپ، ئوق ئېتىپ يىقىتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ كۆپ زەخمەتلەر يەتتى. ئاقىۋەتتە پىيادە ۋە خەستە جېنىنى قۇتقۇزۇپ چىقتى. دەستىتى پولات باھادىرغىمۇ جەڭدە ئوق تېگىپ يارىلاندى. ئۇ يولغا ئوت كەتكەنىدى. دەستىتى پولات باھادىر ئوتنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن جىق مۇشەققەتلەر تارتقانلىقتىن، يارىسى ئېغىرلاپ شۇ جاراھەت زەخمىتى بىلەن ئالەمدىن كەتتى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:
ئەمىرزادە جاھانگىرنىڭ ۋاپات بولغانلىقى

ھەزرىتى ساھىبقىران ئاناقۇم دېگەن جايدىن قايتىپ، سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ پۈتكۈل دۆلەت ئەركانلىرى ۋە ھەيۋەت ھەشەمەت ئەسبابلىرى ئاكابىر ئەشرەپلەر بىلەن بىللە پايتەخت سەمەرقەندكە قايتىپ كەلدى. نەزم:

ھەمە غۇسسەدىن ساچىبان باشغە خاك،
ياقادەك قىلىپ سىينەسىن جۇملە چاك.

① «قۇرئان كەرىم»، 78 ـ سۈرە نەبە، 9 ـ ئايەت.

پۈتۈن خالايىق ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى. ئۇلار يالىڭاچ ھالدا بويۇنلىرىغا قارا كىگىز كىيىپ، شەھەرنىڭ تېشىغا چىقتى ۋە بېيىت مەزمۇنى بويىچە ھال - ئەھۋال ئېيتىشتى. نەزم:

دەرىغاكى، شەھزادەئى نەۋ جەۋان،
جەۋانلىقتا گۈل يەڭلىغ ئولدى خەزان.
دەرىغاكى، ئول خۇسرەۋى كامكار
كېتىپ، قىلدى بىزگە قارا روزگار.

ئۇلار يىغا - زارىدىن قان دەرياسىنى ئۈركەشلەتتى. شاۋقۇن - سۈرەن ساداسىنى پەلەك گۈمبىزى خىزمەتكارلىرىنىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆز كۆڭلىنىڭ ئىلھام يەتكۈزگۈچى سەزگۈلىرىدىن گۇمان قىلغانىدى. ئەمدى جەزم قىلدى. نەزم:

چۇ پەرزەندى ئەھۋالىنى بىلدى شاھ،
جەھان بولدى ئول دەم كۆزىگە سىياھ.
ئىككى يۈزى پۇر ئەشكۇ تەن سۇگۋار،
ئۆزى بىيشەكىيب دەۋلەتى بىيقەرار.

بۇ مەملىكەت ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئىقبالى تەسىرىدىن، شادلىق گۈلشىنى ۋە خۇشاللىق ئەنجۇمەنى ئىدى. بۇ جاننى كۆيدۈرگۈچى ۋەقەنىڭ تەسىرىدىن بىر ماتەمخانا بولدى. نەزم:

تۇتۇپ ماتەمنى تەمامى سىپاھ،
كىيىپ جۇملە جامىئە كەبۇدۇ سىياھ.
ساچىپ جۇملە سەردارلار باشىغە خاك،
ھەمە كۆزى پۇرخۇن ھەمە سىينە چاك.
ھەمە ئەنجۇمەن زارۇ گىريان بولۇپ،
ئەزاب ئوتىدا باغرى بىريان بولۇپ.

ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ ۋەقەدىن «پەرزەنتلىرىمىز - جىگەرلىرىمىز» ھۆكمى بىلەن، ناھايىتى غەمكىن ۋە پەرىشان بولدى. ئەمما ئۇنىڭ ئالىي پىكرىگە مەلۇم ئىدىكى، ھەر بىر مەۋجۇتلۇقنىڭ مەڭگۈ داۋام قىلىشى مۇمكىن ئەمەستۇر. شۇڭا: «سەۋر قىلغۇچىلارغا بىرەر مۇسىبەت كەلگەن چاغدا، ئۇلار: ‹بىز ئەلۋەتتە ئاللاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللاھنىڭ بەندىلىرىمىز)، چوقۇم ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز›، دەيدۇ»① دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى ئۇ جاراھەتكە مەلھەم قىلدى. مەرھۇم بەختىيار شاھزادىنىڭ روھى ئۈچۈن ھېسابسىز نەزىر - چىراغ خەير - ئېھسانلارنى قىلدى. موھتاجلارغا سەدىقە، مىسكىن پۇقرالارغا ئاش - تائام بەردى. شاھزادىنىڭ جەسىتىنى كىشكە ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلدى. ئۇنىڭ قەبرە ئۈستىگە گۈزەل ۋە ئالىي ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى. نەزم:

---

① «قۇرئان كەرىم»، 2 - سۈرە بەقەرە، 156 - ئايەت.

بەنا قىلدىلەر مەرقەدى دىلپەزىر،
ئىماراتى شاھانەۋۇ بىنەزىر.

ئەمىرزادە جاھانگىرنىڭ يېشى يىگىرمىگە يەتكەندى. ئۇنىڭدىن ئىككى ئوغۇل قالدى. بىرى ئەمىرزادە مۇھەممەد سۇلتان بولۇپ، ئۇ خانزادىدىن تۇغۇلغان ئىدى. [يەنە بىرى ئەمىرزادە پىرمۇھەممەد بولۇپ، ئىلياس يەسۇرىنىڭ قىزى بەختىمەلىك ئاغادىن تۇغۇلغان بۇ ئوغۇل ①] مەرھۇم شاھزادە ۋاپات بولۇپ قىرىق كۈندىن كېيىن دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ ۋەقەسى تارىخقا 777 ـ يىل لەھەك يىلىدا يۈز بەردى. ئەمىرزادە باسقىنىڭ خاتىرى بۇ ھادىسە تۈپەيلىدىن، بۇ مەككار ۋە تۇراقسىز زاماندىن رەنجىدى ۋە نەپرەتلەندى. شۇڭا ھەزرىتى ساھىبقىراندىن ئىجازەت ئېلىپ، ھىجاز (مەككە) غا كەتتى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:
ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ قەمەرىددىن ئۇستىگە لەشكەر ئەۋەتكەنلىكى

ھەزرىتى ساھىبقىران پەرزەنتىدىن ئايرىلىپ، جۇدالىق ئازابى تۈپەيلىدىن سەلتەنەت تەدبىرلىرى ۋە مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدىن ئۆزىنىڭ ئىلتىپات سايىسىنى كۆتۈردى. نەزم:

ئاتا ئەرزىمەس بۇ سارايى سىپەنج،
كى چەككەي كىشى مالۇ جاھىغە رەنج.
ئېرۇر ھاسىلىڭ تۇدە خاكى نىژەند،
نېگە ئەيلەگۈڭ دىلنى دۇنياغە بەند.

دۆلەت كاتتىلىرى ئەمىر ۋە نويانلار سەلتەنەت تەختى ئاستىغا يىغىلدى. ئۇلار ئەدەب زېمىننى ئىخلاس لەۋلىرى بىلەن سۆيۈپ، مۇلازىملىق تىلى بىلەن مۇنداق دېدى: «ئەي شاھىم، جاھاننى ياراتقۇچى تەڭرى ئۆز ھېكمىتى بىلەن ئالەم ئىنتىزامىنى بەختىيار سۇلتانلار ۋۇجۇدىغا باغلاپتۇ. دۇنيانى يارىتىشتىن مەقسەت، ئادەمنى ياراتماقدۇر. ئادەمنىڭ تىنچ ئامانلىقىغا ئالىي مەرتىۋىلىك خاقانلارنىڭ ئەدىل ـ ئادالىتى ۋە سىياسىتىنى ۋاستە ۋە سەۋەب قىپتۇ. نەزم:

ئەگەر بولماسا تىغى شەھ بىنىيام،
جەھاندا يوق ئولغاي ھەلالۇ ھەرام.
ئەگەر بولسە شەھ خەنجەرى تىيرى رەڭ،
تۇتار جەرمىدىن كۆزگۈسى يۈزى زەڭ.
ئېرۇر پادىشاھ سايەئى زۇلجەلال،
جەھان تاپقاي ئول سايە ئىچرە جەمال.
جەھانغە فورۇغ ئەر سالۇر ئەدلى شاھ،
نە ھاجەت ئاڭا نۇرى خۇرشىدۇ ماھ.
پەلەك تا ئېرۇر سەجدىگاھى مەلەك،

① بۇ جاي پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.

ئېرۇر نيكۇ بەد ئىقتىزايى فەلەك.
جەهان نەقدى بولسۇن نىسارىڭ سېنىڭ،
ئەرۇسى جەهان هەم كەنارىڭ سېنىڭ.

ئەگەر سىزنىڭ مۇبارەك خاتىرىڭىز ۋە ۋۇجۇدىڭىز پەرۋەردىگارنىڭ رىزاسى ئۈچۈن بولسا، ئۇنىڭغا رەئىيەتپەرۋەرلىك ۋە ئادالەتتە ۋاستە هاجەت ئەمەس. ئەۋۋەلدىن ئاخىرغىچە ئەڭ كامىل، ئەڭ ئالىم، پەيغەمبەرلەرنىڭ خوجىسى هەزرىتى مۇهەممەد ئەلەيھىسسالام ئەدلۇ ئادالەتكە سەرپ بولغان بىر سائەتلىك ئۆمۈرنىڭ ساۋابىنى ئاتمىش يىللىق تائات ـ ئىبادەتكە تەڭلەشتۈرگەنىدى. نەزم:

يېتەر تا قۇدرەتىڭ ئەدل ئەيلەگىل، ئەي شاهى دەريا دىل،
كى دىل مۇلكىدە پەيغەمبەرلىك ئىشكىنى قاقار ئادىل».

ئەمىرلەر ئەرزلىرىنى بۇ يەرگە يەتكۈزدى. ئەمىرلەرنىڭ بۇ ئەرزلىرى هەقىقەتەن ساداقەت ۋە ئىخلاس تۈپەيلىدىن ئىدى. هەزرىتى ساهىبقىران مەقبۇللۇق قۇلىقى بىلەن ئاڭلىدى. ۋە هىممەت يۈزىنى مەملىكەت مەسلىھىتىگە قويدى ۋە لەشكەر تەييارلاش هەم تەرتىپكە سېلىشقا پەرمان قىلدى. شۇ ئەسنادا «ئادىلشاھ جالايىر بىر مۇنچە كىشى بىلەن قورچۇق تاغلىرىدا باشباشتاق هالدا يۈرەرمىش» دېگەن خەۋەر كەلدى. هەزرىتى ساهىبقىران بوران خوجا كۆكۆلداش ۋە ئەلچى بۇغانى ئون بەش كىشى بىلەن ئادىلشاهنى ئىزدىگىلى ئەۋەتتى. ئۇلار سەمەرقەنددىن كېچىدە يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئوترارغا يەتتى. ئۇ يەردىن بىر جامائەت كىشىنى هەمراھ ئېلىپ تاغلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئادىلشاهنى ئىزدەشكە باشلىدى. ئۇنى ئاقسەمۇما دېگەن جايدىن تېپىپ ياساققا يەتكۈزدى. قاراچۇق تېغىنىڭ ئارىسىدا ئاقسەمۇما مىلىنى تەييار قىلغانىدى. سابۇرغە ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قەدىمىنى ياخشى ئىشتىن تاشقىرىغا ئېلىپ، دەشتى قىپچاق تەرەپكە قاراپ، يېغى بولۇپ قېچىپ كەتتى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەقلى يول باشلاپ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن يەنە هەزرىتى ساهىبقىراننىڭ دەرگاهىغا كەلدى. هەزرىتى ساهىبقىرانمۇ شاهانە رەهىم ـ شەپقەت بىلەن ئۇنىڭ گۇناهلىرىنى كەچۈرۈپ، ئۆز قولى بىلەن هۆكۈمىتىنى ئىنئام قىلدى. ئەمىرزادە ئۆمەر شەيخنى ئاقبۇغا ۋە خىتاي باهادىر بىلەن يەنە بىر نەچچە ئەمىرلەرنى قوشۇپ: «قەمەرىددىننى ئىزدەپ تېپىشقا، ئىمكان بار ئۇنى يوقىتىشقا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەيسىز» دەپ بۇيرۇدى. ئۇلار پەرمان بويىچە، تېز يۈرۈپ قاراتۇنىڭ ئايىغىدا قەمەرىددىننىڭ ئېلىگە يەتتى. جەڭدە دۆلەت غەزىپىنىڭ كۈچى بىلەن زۇمرەتتەك تىغلىرىنى ياقۇت رەڭگىگە كىرگۈزدى. دۈشمەنلەرنىڭ رەڭگى ۋەهىمە ۋە قورقۇنچ تۈپەيلىدىن كەهرىۋادەك سارغايدى. ئۇلار سوغۇق شامالدا ئۇچقان ساماندەك پاراكەندە ۋە پەرىشان بولدى. قەمەرىددىن قېچىپ كەتتى. غالىب لەشكەرلەر ئۇنىڭ ئېلى ۋە ئۇلۇسىنى بۇلاپ ـ تالاپ نۇرغۇن ئولجا ۋە هېسابسىز ئەشيالارنى ئېلىپ ماڭدى. نەزم:

سىپاهى شاهى رەئىيەت نەۋازۇ دۈشمەن سوز،
قايانكى بارسە غەنىمەت بىلە كېلۇر فىرۇز.

(داۋامى كېيىنكىساندا)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

كىتابى ئابدۇللاھ[1]

ئابدۇللاھ ئىبنى خەتىب مۇھەممەد سادىق ئاخۇند فوسكامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

......[2] بىرلە مەخفىي ۋە ئىنتىھايى زەمانغىچە بولۇر ۋاقىئەلارگە ئالىم ئىدى. ۋەقتىكى نۇرى مۇھەممەدنى ئۆز نۇرىدىن ياراتىپ ۋە ئول زاتى بابەرەكاتىنىڭ نۇرىدىن ئۆزگە ئەنبىيا ۋە مەلائىك ئەلەيھىم ئەسسەلامنىڭ نۇرىنى ۋە ئاندىن بىھىشت، دەۋزەخ، يەر ۋە ئاسمان، ئاي، كۈن، يۇلدۇز، ئەرش كۇرسى، لەۋھ ـ قەلەمنى ياراتىپ، ئاندىن تۆرت قىسىم ئادەم ۋە شەيتان ۋە ئەھلى جىنلارنى ياراتىپ، ھەر بىر قىسمىسى دۇنيادىن مۇنقەتىئ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر قىسمىسى ئافەرىدە بولۇپ، بۇلارنىڭ ۋەقتىلەرى تۆرت قەرنىن بولۇر؛ ئەۋۋەلقى قەرنىن يىگىرمە تۆرت مىڭ لەك يىگىرمە تۆرت مىڭ يىل؛ ئىككىنچى قەرنىن ئون ئالتە مىڭ لەك يىگىرمە يىل؛ ئۈچۈنچى قەرنىن ئون ئىككى لەك يىگىرمە مىڭ يىل؛ تۆتىنچى قەرنىن سەككىز لەك يىگىرمە تۆت مىڭ يىلدۇر. ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن ئىلگىرى ھەم ئادەم ۋە پادىشاھ سۇلەيمان ئۆتكەن دېگەنىنىڭ ۋەجھى شۇبۇدۇر ۋە بۇ سۇلەيمانلار «قىسەسۇل ئەنبىيا» دېگەن كىتابدا سۇلەيمان ئەلەيھىسسالامنىڭ قىسسەسىدە مەنزۇرە ئاتلىق جۇملىنىڭ بەياندا كېلۇر ۋە يەنە سۇداكى ئادەم ئارىقى ھەم قەدىمكى ئادەمى ئابىي بولغاي.

ۋەقتىكى، بۇ تۆرت نەۋ ئادەمدىن كېيىن خۇداۋەندى تەئالا ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتىپ، بۇ زەمانلارغىچە ئون مىڭ يىل بولغانى مەئلۇم ئېمەس ۋە ھەزرەتى ئادەم ئەلەيھىنىڭ نەسلى نەچچە فىرقە ۋە ھەر فىرقەسى نەچچە قىسىم ۋە ھەر قىسمىسى نەچچە مىزاجلىق بولۇر. بۇلار ھەممە سۇنئىي ئىلاھىدۇر ۋە بۇ سۇنئىي ئىلاھى ھەم نەچچە قىسىم ئىكەن ۋە بۇلارنىڭ بەيانىنى نەزم سىلكىگە ئالىپ فەقىر ۋل ـ ھەقىر، ئەئنى ئابدۇللاھ ئىبنى خەتىب مۇھەممەد سادىق ئاخۇند فوسكامى بەيان تەقرىرىگە كەلتۇرۇپ، بۇ كىتابغە ئابدۇللاھ نام قويۇپ، ئون توققۇز باب بىرلە تەرتىپ بەرمەك بىرلە خاھىش قىلىندى.

ئەۋۋەلقى باب يەتتە بەيت، ئەۋۋەلقى بەيت ھەمد ـ نەئتىنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچى بەيت ئاتا ـ ئانا ۋە قاياشلارنىڭ بەياندا؛ ئۈچۈنچىسى پەيغەمبەرلەرنىڭ بەياندا؛ تۆرتۈنچىسى ئەھلى شەرئ ـ مەنسەپدارلارنىڭ بەياندا؛ بەشىنچىسى ئۇلەمائىلارنىڭ بەياندا؛ ئالتىنچىسى ئىشان ـ خەلىفە ۋە مۇنىگغە نەسەبى بارلارنىڭ بەياندا؛ يەتتىنچىسى مەدداھ، قىسسەخان، دۇئاخان، فەرىخان، چۈمكەشچى، رەممالالارنىڭ بەيانى.

ئىككى بەيت ئەۋۋەلقىسى ئەھلى ھۆكۈمەت ـ مەنسەپدارلارنىڭ بەياندا؛ كېيىنكىسى قەلەندەر، فەقىر ـ مىسكىن، ئوغرى ـ كىنەبۇر، بۇلاڭچىلارنىڭ بەياندا؛

---

① بۇ كىتاب پوسكام ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدىكى ئىلھام ئابدۇللا ساقلىغان قول يازمىدىن نەشرگە تەييارلاندى.

② بېشىدىن يېرىم بەت ئىتراپىدا يوقالغان.

كاسىبلارنىڭ بەياندا، بۇ باب ئون ئىككى بەيت: ئەۋۋەلقى ئۈچ بەيت يېمەك - ئىچمەك ئۇچۇن قىلادۇرغان كاسىبلارنىڭ بەياندا. بۇ ئۈچىدىن ئەۋۋەلقى بەيت ئاش - نان، گوشتچى كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچى بەيت مارتاك ۋە شىينە - شەربەتچىلەرنىڭ بەياندا؛ ئۇچۇنچى بەيت گوشتغە پەنتى بار ھۈنەرنىڭ بەياندا. يەنە توققۇز بەيت ھەر قىسىم ھۈنەرمەندلەرنىڭ بەياندا ۋە مۇنىڭدىن ئەۋۋەلقى بەيت كىيەدۇرغان نەرسەلەرنى قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچىسى كۆرۈك باسىپ قىلادۇرغان كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ ئۇچۇنچىسى ياغاچ بىرلە قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ تۆرتۈنچىسى يىپ بىرلە قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ بەشىنچىسى فاختەچى ۋە كاغەزچىلەرنىڭ بەياندا؛ ئالتىنچىسى تىبىب، ئەتتار، سەرتەراش، سابۇنچىلارنىڭ بەياندا؛ يەتتىنچىسى لاي بىرلە قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ سەككىزىنچىسى ئاتغە تەئەللۇقنى قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ توققۇزۇنچىسى سېتىقچى، دەللال، بىدىك، فەيكى - چىلىمچىلارنىڭ بەياندا.

تۆرتۈنچى باب غەيرى ئىنسان - مەخلۇقلارنىڭ بەياندا ۋە بۇ باب ئىككى بەيت. ئەۋۋەلقىسى مەلائىكلەرنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچىسى فەرىلەر تەئەللۇقىنىڭ بەياندا.

بەشىنچى باب ئاسمان، ئاي، كۈن، يۇلدۇز، بۇلۇتلارنىڭ بەياندا. ئالتىنچى باب يەتتە زېمىننىڭ بەياندا. يەتتىنچى باب ئەناسىرى ئەربەئەنىڭ بەياندا. سەككىزىنچى باب سۇ مەۋزىئلەرىنىڭ بەياندا. توققۇزۇنچى ......[1]

يار تۆرتۈنچى ئەلىيۇل - مۇرتەزا ھەيدەر ئىكەن،
ھەر غەزاتدا ھەممە كافىرلارغە ئول ئەژدەر ئىكەن،
مۇستەفا خىزمەتكە ئەمر ئەتسە قەبۇل ئەيلەر ئىكەن،
ئافەرىندە شاھى مىسرۇ شامۇ رۇم قەيسەر ئىكەن،
ئەمدى بەس كۆڭلۇم بۇ يەردە توختاغىل دەرمىز ساڭا.

ھەمدى نەئتۇل - قابدىن سۇڭرە تەكەللۇمغە باراي،
ئول تەكەللۇم بۇكى ھەق قىلغان تەرەھھۇمغە قاراي،
قاراسام دۇنيا بىلەن جەننەت تەنەئئۇمغە ساراي،
بۇ سەراي ھەم ئۇ سەراي لەبنى تەبەسسۇمغە ياراي،
لەب يارىپ كۆلگەچ كۆرۈپمەن سۇنئى ھەق ئىبرەتنەما.

سۇنئى ھەق كۆبدۇر ئۇلاردىن بىرى بۇ ئالەم ھەمە،
سۇنئىدىن ھەقنى تونۇماسنى بۇ راست ئادەم دېمە،
بارچە ئادەم ھەق رەسۇلنى سورسە ئول خاتەم نېمە،
ئايتقۇمىز ھەق دوستى بىزدەكنى ئاڭا خادەملەمە،
خادەمىنىڭ خادەمى بەلكى تۆبەنراقدىن سانا.

سۇنئى ھەقنى مەن بۇ يەردە ئەندەكى ئەيلەي بەيان،
فەرقى مەخلۇقات خەلايىقلارغە بولسۇنكىم ئەيان،
ئالەم ئىچرە ئادەم ئېرمىش بىلگۇچىلەر ھەر قەيان،
ھەر قەياندىن زىكر قىلسام ئېشىتىپ ئالغانمۇ ھەيان،

---

[1] بۇ ئارىلىقتىن ئىككى بەت ئەتراپىدا يوقالغان.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

چۈنكى خەلق بارچە ھەيانكەشدۇر بىلىپ ئايتتىم مانا.

مۇنى ئايتسام ئادەم ئوغلى ھەم نەچە قىسمى بولۇر،
بارچە ھەربىر قىسمىسىنىڭ ئۆزگەچە ئىسمى بولۇر،
ئۆزگەچە قىسمىنى بىزلەر بىلگۈچى جىسمى بولۇر،
جىسمىدا رەڭگى ۋەيا سالىھە ئەمەل فىسقى بولۇر،
ھەممە ئادەم كاللاسىدا بار ئېرۇر يەتتە كاما.

سۆنئى ھەقنى ئەندىكى ئىزھار قىلدىم ئەمدى بەس،
گەر تەمام ئايتسام مۇنى كۆڭلۈم مېنىڭ ھېچ بەس دېمەس،
بەس دېمەسكە چارە تاپماي، بەسكەمەن قىلدىم ھەۋەس،
بۇ ھەۋەسدىنمۇ يېغلىماي كۆپ دېسەم مەن بولھەۋەس،
بۇلھەۋەسلىك موللا ئابدۇللاھغە كەم ئېرمەس راسا.

ئاتا ـ ئانا، قاياش ۋە خاتۇنلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ئاتا، ئانا، ئاكا، ئۇكا، ئايچا (ئاچا)، سىڭىل، تاغا، خىيش (قېرىنداش، يېقىن كىشى)، ئەر، خوتۇن، قەرىن ئاتا (قېيىناتا)، قەرىن ئانا (قېيىنانا)، كېلىن، كويەۋ ئوغول (كۈيئوغول).

ئىنايەت بىرلە ھەق بائىس قىلىپ بىزگە ئاتا پەيدا،
ئاتاغە ۋاسىت ئەيلەپ ھەق تەۋەللۇدغە ئانا پەيدا،
بۇلارغە كىم ئىتائەت قىلماسە تورلۇك خەتا پەيدا،
خەتا قىلغان كىشى ئاخىر قىلۇر ئۆزگە خەفا پەيدا،
خەفا پەيدا دېمەس بولسە ئاتا بىركۈن جەفا پەيدا.

ئاتا بىرلە ئانادىن سۆڭرە بىر تۇغقان قارىنداشدۇر،
قارىنداشقە كىشى يەتمەس ئەگەرچە يا قارى ـ ياشدۇر،
قارى بولسۇنمۇ ياش بولسۇن نەچۇلەنگە بىرى باشدۇر،
بىرى باشدۇر قارىنداشدىن ئانىڭ ئاغزى ـ گېلى ئاشدۇر،
گېلىكىم ئاشقە توقنى كۆرسە، دەر بولمىش ئاكا پەيدا.

ئاكاسى يوق كىشىگە بىر ئاينى ئەلبەتتە ھەم لازىم،
ئايىنسغە ئاغا گوياكى ئەئلەم، مۇفتى ھەم قازىم،
مۇنى راست دېمەسە ھەركىم ئاتا زايىئ بۇ ئەلفازىم،
بۇ سۆزلەرنى قەبۇل تۇتقان مېنىڭ ئەلبەتتە دەمسازىم،
دەمىنى ساز تۇتقانغە ئۇكاسىدىن ۋەفا پەيدا.

يەنە ئىككى قارىنداش ـ ئايچا بىرلە سىڭلىسى ھەمشىر،
غەنىيمەتدۇر بۇ مەزلۇملار ئەگەرچە بولسەلەر كەمپىر،
ئانى كۆرسە دېگەي جانىم قارىنداش ئۆيگە ھەمدەم كىر،

سوراب ئەھۋالىنى ئايتقاي كۆرۈپمەن سەندە بىر غەم ـ كىر،
سېنى كۆرگەچكە كۆڭلۈمگە ئەجەپ بىر خۇش ياقا پەيدا.

ئاتا بىرلە ئانا بىر تۇغقانى بولسە بۇ ياخشى خېيش،
زىمىستاندا كىشىنىڭ كۆلسە خېيشى قىش كېتەر كېرمىش،
بەھار كۆنلەر يېتىپ بىر ـ بىرنى چىرلاپ ئايتاشۇر قىش ـ قىش،
كېلىڭ دەرمىش كېلۈرلار خېيشۇ ھەم دەرۋېيش بۇ گىش گىشتىش،
بۇ كەلمىش ياخشى گىش كېرمىش بۇكۈن بىزگە تاغا پەيدا.

يەنە قالغان ئىكى ـ ئۈچ تۇغقانىنى ئۆز جەمائىم دەپ،
جەمائىم بىرلە چاي ئىچسەم ئەجەب شىرىن تەماغىم دەپ،
كىشى مەندىن سوئال سورسە ئاڭا بۇدۇر جەۋابىم دەپ،
جەۋابىم بۇ جەمائىمنىڭ جەمالى كۆپ سەۋابىم دەپ،
جەمائە خېيشلارىنى يوقلاسە خەيرۇل ـ جەزا پەيدا.

يەنە ھەم ئەرۇ خاتۇن بەندەگە ھەقدىن ئەجەب نىئمەت،
بۇ نىئمەت قەدرىنى بىلمەس كىشىگە قانچە دەپ لەئنەت،
ئاخىر كۆنلەردە ئۆلمەسدىن بۇرۇن باسقاي ئانى مىھنەت،
كىشى نىئمەتكە شۇكر ئەتسە تاپار رەھمەت قاچار زەخمەت،
مۇۋافىق ئەر ـ خاتۇن بولغانغە لۇتفى ھەق ئەتا پەيدا.

يەنە تۆرتنى قەرىن ئاتا، قەرىن ئانا دېمەك رەسمى،
بۇ رەسمىنى دېمەي ئۆزگە ئاتىنى بىز دېسەك ئەسكى،
ئاڭا ئەسكى كېلىن ياكى كۈيەۋ ئوغلان بولۇر خەسمى،
چەراكى ئول قەرىن بولماققە فەرزەندى ئېرۇر دەسمى،
ئۆلارسىز بولماغاي ئېردى ئاكا بىرلە ئۆكا پەيدا.

بۇ ئىككىدىن جەھان خەلقى ئەجايىب بارچە كۆڭلى خۇش،
كۆڭۈل خۇشلارى خۇشلاشماق بىلە خۇشلۇقدا خۇب بىھۇش،
بۇ بىھۇشلارنى ئەھلى ھۇش خۇشامەت بىرلە قىلدى قۇش،
قوشالماسقە قوشاق قوشماق بىلە قوشلاشدا گەردى جۇش،
كۆڭۈل جۇشقە كىرىپ سەھرادا قىشلاق ياچىقا پەيدا.

يەنە ھەم ئەرۇ خاتۇنلار بىلەن تۇغقانلارى قالدى،
مۇنى ئايتماسقە ئالەمنى جۇۋان ـ چوكانلارى ئالدى،
زەمانە ئەرلەرىنى شول ئىكى ئالغانلارى سالدى،
ئانى سالدىيۇ سالماقدا سۆزى يالغانلارى بالدى،
بولۇپ بۇ ئىش خۇسۇس ئۇشبۇ زەمانلاردا يىغا پەيدا.

تەمام ئەيلەپ ئۇرۇغ ـ تۇغقان بەياندىن بۇ دەم توختاي،
بۇ سۆزنى توختاماي ئايتماق خۇب ئېرمەسدۇركى ھەم يوقلاي،
مۇبادا يوقلاماي بەئزى ئىشتىكەنلەر قالۇر ئوقماي،

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

كىشى ئۇقماس رىۋايەتلەرنى مەن نەزم ئەتكەلى يۇقماي،
يۇقۇنماق موللا ئابدۇللاھدىن ئېرمەس ھېچ سەخا پەيدا.

پەيغەمبەرلەرنىڭ بەياندا

ئەدەدسىز ھەمد ھەقغە بۇزەمان، بەلكى زەمانلاردا،
بېرىپ جان جۇملە بىجانغە قىلىپ زىيجان جەھانلاردا.
چىقاردى جىبرەئىل جەبباري ئالەمدىن جەكا يەتكەچ،
جەھانغە جايى جەننەتدىن قىلىپ بىر جىسمۇ جانلاردا.
جان ھەم بىچۇن چەرا گەردى بۇ جىسمى ھەم بولۇپ جانلىغ،
جان ئاندا جابەجا بولغاچكى جانان دەپ زەبانلاردا.
جەمىئ جايداكى ئەۋلادىغە جانانىنى چوڭ ئەيلەپ،
دېدى ھەق سېنى پەيغەمبەر قىلىب مەن ھەر قاچانلاردا.
ئىشىتسەڭ ئەنبىيالار بارچەسى ئادەم سەفىدىندۇر،
خۇدادىن بولمادى غافىل ئۇلار ھېچ بىر مەكانلاردا.
ئۇلارگە يارلىغ قىلدى مېنى بەندەمگە بىلدۇرگىل،
بۇ ھەق فەرمانى بىرلە يۈردى ئۇلتۇرماي ئەمانلاردا.
خەلايىقلارغە ئايتتى: بىر بىلىڭلار ھەق تەئالانى،
مېنى پەيغەمبەرى بەرھەق ساناب زاھىر نىھانلاردا.
ۋە بەئزى ئەھلى تەۋفىقلەر دېدى: ھەق بىرلە سىز بەرھەق،
دېدى ئەكسەرلەرى: بۇتدۇر خۇدايىم ھەر قەيانلاردا.
دېدىلەر ئەنبىيالار: بۇتقەرەستلىك قىلماقىڭدىن يان،
خۇدا قۇرئان ئىبەردىكىم بىھىشت - دەۋزەخ بەيانلاردا.
نەچە جاھىل قەبۇل تۇتماي جەھەننەمگە قاچىپ كەتتى،
بىتاقەت بولدى ئىمان تۇرغالى كۆڭلى يامانلاردا.
ئاخىردا مۇستەفانىڭ شۇئلەسى تۈشتى بۇ ئالەمگە،
بىئىمانلىقغە تاقەت قالمادى مەردان - زەنانلاردا.
ئۆچۈپ ئۇشبۇ چەراغ ئاخىر ۋە لېكىن ئۆچمەدى نۇرى،
بۇ كۆنلەرگە يېتىپ ئىخلاسمۇ كۆپ يىلان - چەيانلاردا.
رەسۇلۇللاھغە خوب ئىخلاس قىلۇرمەن دەرسەن ئابدۇللاھ،
ئاڭا شەرت پاكۇ فوكانۇ بولماق پاكىزە چافانلاردا.

ئەھلى شەرئ - مەنسەپدارلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ئەئلەم (شەرىئەت قانۇنلىرى بويىچە كاتتا ئالىم)، مۇفتى (پەتىۋا پىچقۇچى، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى بايان قىلغۇچى)، قازى (ئىجراچى، ھۆكۈم قىلغۇچى، ئىسلام قانۇنلىرى بويىچە ھۆكۈم ۋە ئىجرا ئىشلىرىغا بەلگىلەنگەن مەنسەپدار)، رەئىس، مۇدەررىس، مۇتەۋەللى (مەدرىسە، مەسچىت ۋەخپىلىرىنى، يەنى يەر - مۈلۈكلىرىنى ئىدارە قىلغۇچى، كىرىم - چىقىملىرىنى باشقۇرغۇچى)، مۇئەززىن (ئەزان ئېيتقۇچى، نامازغا چاقىرغۇچى)، ئىمام، خەتىب (جۇمە ۋە ھېيت نامازلىرىدا پەند - نەسىھەت ئېيتىش؛ نىكاھ پەيتىدە ئىمام تەرىپىدىن ئوقۇلىدىغان دۇئالار؛ خۇتبە ئوقۇغۇچى)، شەيخ، مۇھتەسىب

(شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى تەكشۈرگۈچى؛ تاش - تارازا ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ نەرخىنى نازارەت قىلغۇچى)، ساھىب تەكبىر (تەكبىرچى).

ھەمدى بىھەددۇر خۇداغە قىلدى ئول ئالەم بەنا،
ياراتىپ ئالەمدە ئادەمنى تىلى زىكرى سەنا.
ئايىتى ھەق: قىلغۇم خەلىفە يەردە ئادەمنى ئۆزۈم،
قىلدىكىم شول ۋەئدەسىنى بولدى ھەق پۇشتى فەنا.
باشىغە كىيدۇردى ھەم ئاندا نۇبۇۋۋەت تاجىنى،
ئولكى ئادەمدىن قالىپ خاتەمگە ھەم كەلدى يەنا.
ھەق ئانى ھەر ئىككى ئالەم ئىلمىگە ئەئلەم قىلىپ،
ئالدىدا نەچەند شەھەنشاھلار تاپىپ ئېردى نەۋا.
تا بۇ دەملەرگە يېتىپ ۋارسلارى ئەئلەم ئېرۇر،
چۈنكى ئالىملار رەسۇلنىڭ ۋارسى دېمەك رەۋا.
خادەمى شەرئى نەبىدۇر ئەئلەم ئاخۇند بارچەسى،
قولىدا ھەق مۇستەفا بەرگەن شەرىئەتدىن ئەسا.
خادەمى شەرئى نەبىنىڭ بىرىسى مۇفتى ئىكەن،
ئەمر بىرلە نەھىيدىن فەتۋاي بېرۇر بۇ خەلق ئارا.
بىرنى قازى شەرئ دەيدۇركىم قەسەمگە مۇنتەزىر،
كىمكى مۇنكىردۇر قەسەمدە ھەققىنى قىلغاي ئەدا.
بىرىنى دەيدۇر رەئىس تەئزىر ئۇرارغە كۆپ ھەرىس،
كىم تەرازا كەم قىلۇر باغلاپ ئانى قىلغاي سەزا.
بىرىنى دەيدۇر مۇدەررىس ئىلم تەئلىم بەرسەلەر،
ئىلمىدىن تافقاي خەلايىق بارچە دەردىغە دەۋا.
مۇتەۋۋەلى دەپ بىرى باردۇر مۇدەررىس دورغەسى،
ۋەقفىلەردىن ھاسىل ئالسام دەپ يۈرۈپ بولغاي گەدا.
يەنە مەسچىد ئاخۇندىدىن بار مۇئەززىن دەپ كىشى،
ھەر نەماز ۋەقتى يېتىپ ئەزان ئوقۇپ قىلغاي نىدا.
ھەممە كەلگەندە مۇئەززىن ئاخۇنۇم تەكبىر ئوقۇپ،
مۇقتەدا بولماق ئۈچۈن تۇرغاي ئىمامى ئالدىدا.
يەنە ھەم جۇمئە نەمازنىڭ ئىمامىدۇر خەتىب،
چىنقسە مۇنبەرگە قولىغە ئالغۇسى بىر تال خادا.
خۇتبەسىدە ھەمدۇ نەئتىل - قاب بىرلە ۋەئز ئوقۇپ.
زىكر بولغاي مۇستەفا ھەم چەھاريارى باسەفا.
تۈشۈپ ئاندىن كۆپ جەمائەتلەر بىلەن جۇمئە ئوقۇپ،
ئولتۇرۇپ مىھراب ئىچىدە ئۆزى بىر دەرۋىشنەما.
يەنە ھەم بەئزى مەزارنىڭ مۇتەسەددىي ئىگەسى،
نەزرە بۇ شەيخ ئاخۇنۇمغە خۇشمۇ بەر ئۈبدانغىنا.
مۇھتەسىب ئاخۇندلارىم قالدى فەرامۇش جەھىتىدىن،
كۆرسەلەر كۆڭلىگە كەلتۇرمەس كىبىن ئايىتىم مانا.
يەنە ساھىب تەكبىر ئاخۇند قالماسۇن بۇ جۇملەدىن،
ئەجەب ئېرمەس، ماڭا ھەم قىلسە دۇئا شامۇ سەبا.
بولمادىلىڭ بىچارە ئابدۇللاھ بۇلارنىڭ لايىقى،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نە ئۇچۇن سەن ياش تورۇپ كۆڭلۈڭ سىنىپ، ئايكى كىفا.

تەۋسىفى ئۇلەمالارنى بەيانى

سەنا خەللاقى ئالەمگە قىلىپ مەخلۇقنى بەرپا،
ئۇلارنىڭ بەئزىنى ئىلمى چىراغىدا قىلىپ پەرۋا.
خۇدانىڭ سۇننىنى كۆرگەن بىلەن ئۆزنى نە بىلگەيمىز،
مەگەر بىلدۇرسە ئالىملار ئىچى ھەق نۇرىدىن دەريا.
بۇلار بائىس بولۇپ بارچە مۇسۇلمانلار تاپىپ ئىمان،
بۇ ئالىملار تۇفەيلىدىن ھەمە ئالەم ئىرۇر بەرجا.
رەسۇلىللاھ دېدى: ئالىم بۇ ئالەمنىڭ چىراغىدۇر،
ئانىڭكىم شۇئلەسىدىن رەۋشەن ئولمىش شەھر ھەم سەھرا
ئەگەرچە ھىچ شەھەردە ئىلم ئەھلى بولماسە ئېردى.
مۇسۇلمانلار بولۇر ھىندى، جۇھۇد يا ئەرمەنى تەرسا.
قوشۇلسە بىزگە بىر ئالىم جەمائەتكە ئېرۇر زىينەت،
كېلىپ بىر شەمئەدەك ئۆزنى بىزلەرگە قىلىپ ھەمجا.
تۇغۇلغان ۋەقتىمىزدە ئات قويۇپدۇر موللا - ئالىملار،
ئۆلۈپ بىزلەر لەھەدكە كىرگۇچە بولغاي يەنە ھەمرا.
ھەمە ئۇلسەك كۆمۇلسەك خەتمە قۇرئانغە بولۇپ ھازىر،
تىلاۋەت بىرلە قىلغاي ئول لەھەدنى جەننەتۇل - مەئۋا.
خەلايىقنىڭ ئاناسىنى ئاتاسىغە بۇلار جۇفتلەپ،
تۇغۇلغان بالالارغە ھىچ سەبەب دەئۋاسى يوق ئەسلا.
دېگەيكىم ئىلم چوڭ موللام، دۇئا - رەدنامە ئوقۇڭ موللام،
ئۆزۈڭ بىر سادە توڭ موللام خوتۇنسىزمەن بۇ كۈن سەۋدا.
بىرى ۋاي ئاخۇنۇم دەيدۇر، تەلاقدۇر خاتۇنۇم دەيدۇر،
ئاڭا كۆپ ئاززۇم دەيدۇر، مۇنىڭغە قوزغالىپ سەفرا.
ئانىڭغە ئايتسەلەر يوق يول، بۇ يولنى تافقۇچە شۇك بول،
ئىلاجى بۇ ئاڭا بوينى يوغانراق ياش يىگىت بەرنا.
شەھەرلەر مەلايىسىزلىقىدىنمۇ ھىچ بىر خالي بولغان يوق،
قىيامەتكە يەقىن ئالىممۇ يوق خاتۇن ئۇچۇن غەۋغا.
بۇ نەزمىڭدىنمۇ ئابدۇللاھ سەن ئالىم بولغانىڭ خۇبراق،
خۇدا ئالىم قۇلىغە بەرگۇسى كور قىز - خوتۇن رەئنا.

ھەزرەتى ئىشان ۋە ئۇلارغە مۇناسىب خەلقلەرنىڭ بايانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ھەزرەتىم، ئىشانىم، خەلىفەم، سوفۇم، مۇرىد.

سەنا خۇداغە بۇ دەم ئايتماقىم بەياندا،
ياراتتى ھەزرەتۇ ئىشان ھەر قەياندا.
بۇ ھەزرەتىم ھەمەسى مۇستەقىم ئىبادەتكە،
خۇدانى زىكر قىلۇر زاھىرۇ نىھاندا.

ۋە بەئزى ئەھلى سۇلۇكنى دېگەيمىز ئىشانىم،
تۆكۇلدى فەيزى فۇتۇھ سۆزلەگەن جەھانىدا.
قاشىدا بولسە كىشى ياخشى ئىستىقامەتلىك
قىلىپ خەلىفە ئانى جەزبەلىك زەمانىدا.
خەلىفەلەر قولىغە بەرسە كىم خەتى ئىرشاد،
ئانىڭغە باستى مۆھر يەتتى بول ئەمانىدا.
بۇ تەرز بىرلە چىقىپ كۆپ بولۇپ خەلىفەلەر،
قاشىغە يىغدى مۇرىد «ھۇ» دېدى مەكانىدا.
بۇ خانەقادە مۇرىد كىيسە خالتە كۆڭلەكنى،
ئانىڭ ئاتىنى سوفى قويدى ھەر قاچانىدا.
ۋە بەئزى جەھرە قىلىپ ھەقغە زىكر ئايتقاندا،
قىزىپ بۇ يەردە ھەمە تەرلەدى قىشانىدا.
ۋەلې بەيادى خۇدا لائىلاھە ئىللەللاھ،
فەلەككە يەتكۇسى ئاۋاز كەھ كەشانىدا.
بۇ ھەم غەنىيمەت ئېرۇر زىكر فىكرى ھەق شۇكرى.
خۇدانى دەپ قىلاشۇر تەندە بەلكى جانىدا.
ۋە بەئزى سوفىلارى نەغمەسىز ئۇسۇل ئويناپ،
كىشى ئانى دېسەلەر ئىشى يوق يامانىدا.
ئەگەرچە موللاق ئېتىپ سەكرىسە بولۇپ مەجنۇن،
خۇدانىڭ ئىشقىدادۇر زىكرى ھەق زەبانىدا.
بىز ھەم بولالىساق ئىدۇك زىكر ئايتقۇچىلاردىن،
ئىچىپ يەتىشسە ئوماچ، يەتمەگەندە نانىدا.
جەھاندىن ئۆتتى سۇلۇك ئەھلى قانچە دەرۋىشلەر،
بۇ يولدا شەرئىنى ھەم قويمادى جەھانىدا.
بۇلارغە ئەسلا ئەقىدەڭ بارمۇ دىلدا ئابدۇللاھ،
دېمە بۇ ياخشىلىقى يوق ئۇشۇل فەلانىدا.

مەدداھ، دۇئاخان ۋە بۇلارغە مۇناسىب موللالارنىڭ بايانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: مەدداھ، قىسسەخان (ھېكايىچى، داستانچى)، دۇئاخان، پەرىخان (پېرىخۇن)، چۇمكەشچى، رەممال.

خۇداغە مىڭ سەنا ھەم ئاز بۇ تىلدا، پەرىخانلىق قىلىپ نەچەند كىمەرسە.
ياراتتى ئادەمىيلەر نەچە خىلدە، بۇلاردىن بەئزىنى چۇمكەشچى دەرمىز،
بۇلاردىن قانچە ئادەم بولدى مەدداھ، خېنىملار نەچە سۆز ئايتتى ئاغىلدە.
نەسىھەت قىلدى ئەلگە جانۇ دىلدە، يەنە رەممال خەلايىقلارغە ئايتۇر،
ھېكايەتلەرنى ئايتىپ قىسسەخانلار. يىتۇرگەنىڭ فەلان ئەبۇجەھىلدە،
ھەمە دۇنيادىن ئۆتتىلەر خىجىلدە، ئانىڭدىن قولغە كەلتۇرمەكنى سورسە،
دۇئاخان تافتى ھەق سالغان كىسەلدە، كېلۇر دەر ئول نېمەرسە شۇبۇ يىلدە.
ئەزايىم بىرلە ئايت كۆپ دەلىلدە، كېسەللەرگە سەبەب بولغاننى ئايتىپ،
ئەجەب تۇغ ـ داق، غەجەكنى ئەتتى قىلدە، قىلىپدۇر جىن ئەسەر شەھرى سەفىلدە.

ئىلاجى بۇكى ئالمە شافى بىرلەن، ..... غەنىمەت بىلسە ئابدۇللاھ، بۇلارنى دۇئا ئوقۇت، كىسەل كۆپ شوم بەخىلدە. ... خۇدا قىلدى يەمان، كۆرمەس ئەقىلدە.

ئىككىنچى باب ھۆكۈمەتدارلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: سۇلتان. خان، پادشاھ، ھاكىم، ئەمىرلەشكەر، بەگ، مىراب، كۆكباشى، يۈز باشى، ئون باشى، ئاقساقال، بوبا، توقباشى، دورغە.

سەنا ئايتتىم بۇ كۆڭلۈم بىر ۋۇبارىم بىرلە بولغاندا،
كۆڭۈل ۋەيرانە ھەق ئىشقى مۇھەببەت بىرلە تولغاندا.
ياراتىپ دىل ئۆيىنى ھەق ئۆزىگە جىلۋەگاھ ئەتتى،
مۇھەببەت باغلادى بارچە دىلمۇ، مەنمۇ شول ئاندا.
ھەقىقى پادشاھدۇر، ئول مەجازىي شەھلەرى بەندە،
زۇھۇر قىلدى ئۆزى قۇدرەتلەرىنى ھەممە سۇلتاندا.
جەھان ئايۋانىدىن كۆپ بەندە سۇلتانلىق قىلىپ ئۆتتى،
نەچە سۇلتان بولۇپ بەندە بۇ تەقدىر ھۆكمى سۇبھاندا.
بۇ دۇنيا مۈلكىنى ھەق بەئزىلەرگە ئەيلەدى بەخشىش،
جەھانغە قىلدى خان كۆپ ئىختىيار ھەم بولدى ئول خاندا.
ئىناياتى ئىلاھى بىرلە كۆپلەر پادشاھ بولدى،
ئانىڭ فەرمانىنى مەھكەم تۇتۇپ خەلق بارچە شول ياندا.
ئۇلۇغ ئەھلى ھۆكۈمەت شاھلاردىن قالغانى ھاكىم،
ئەمىرلەشكەر بولۇپ بەئزى بەھادىرلۇقمۇ ئول جاندا.
ۋە ھەر مەۋزىئكى بىر ساھىب ھۆكۈمەت بار دىگەيمىز بەگ،
قىلۇر ھۆرمەت خەلايىقلار ئانىڭ ئالدىدا تۇرغاندا.
يەنە ھەم بار: بىرى ئۆستەڭ بەگىدۇر مەنسەبى مىرئاب،
تېگەر مۇنداغ ئەمەل سارماي سۇ ئاچقانلارنى ئۇرغاندا.
يەنە ھەم كۆكباشىم دەرمىز لېكىن باشىمۇ كۆك ئىرمەس،
كۆكەرمەس ئول ئالىپ چىقسە مۇھازىرلارنى زور ناندا.
ئەمەلداردىن بىرى بار ئايتقالى كۆڭلۈمدە تاقەت يوق،
ھۇرۇفى «فە»، «ئەلىف»، «دال»، «شىن»، «بە» دۇر ئانى سورغاندا.
بۇلاردىن سۇڭ شەھەر ـ سەھرادا بىر قىسمى ئەمەلدار بار،
ئانى بىز يۈز باشىم دەپ كۆپ خۇشامەت رەسمىدۇر ئاندا.
ۋە بەئزى ئون باشىدۇر بىرگە توقۇز باش قاتىپ قويدۇق،
بەگىم ئايتۇر ئاكا: سەن يۈز باشىڭ كىم بولسە تور ياندا.
ۋە ھەر قىسمى ھۈنەرمەند ـ ئۇستالارنىڭ ئاقساقالى بار،
بولۇر تابىئ ئۆز ئالدىغە كىشى، دۇكانىنى قۇرغاندا.
قەلەندەر ئۇستىدە ھەم ئاقساقالى بارغە ئوخشايدۇر،
بوباسى بار تىلەپ دىۋانەنى ئىت ئوخشە گوزداندا.
بەگىم قاشىدا بىر نىمكارى ھەم بار توقباشىم دەيدۇر،
ئۆزىچە ئەرز سوراپ خىزمەت ئالۇر كۆپ غەلبە ـ چورقاندا.

ۋە ھەربىر توقباشىمغە نەچچە دورغە ئالدىدا شاگىرد،
يۇرتى ياركەند، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار يا بەلكى تۇرفاندا.
نەدىن سەن، دورغەنىڭ يۇرتىنى تىشلەپ تارتتىڭ ئابدۇللاھ،
ئانالڭ كەشمىرنزادە ئول مۇرەتتەب ھىفزى قۇرئاندا.

ئوغرى، بۇلانچى، مىسكىن خەلقلەرنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: قەلەندەر، فەقىر، مىسكىن، ئوغرى، كىينەبۇ، بۇلانچى.

ھەمد خاس ئاللاھغە بىزنى قىلدى ئادەم جان بېرىپ،
بەردى جان لۇتف - ئىنايەت بىرلە ھەم ئىمان بېرىپ.
جانى ئىمانلىقدا ئىمانسىز ھەمە رىزقى ئۇچۇن،
نەچچەسى بولدى قەلەندەر ئاڭا فارچە نان بېرىپ.
نەقشبەند دەيدۇر بۇ جانۋەر ھەق رەسۇل ئاغزىدا كەم،
خۇب قىزىق سۆزنى قۇلاقلارغە ئەجەب يىلمان بېرىپ.
چىن مۇسۇلمانلارغە ئىسىغ ئىشتىلۇر ئىسمى خۇدا،
نەقشبەندلىك مەرتىبەنى ئول خۇدا قىلغان بېرىپ.
بەئزىلەرنى بىز فەقىر دەرمىز تولا ئەمۋالى يوق،
ئىشكىگە قۇلف ئورنىدا [ئول] خۇدا كىلتان بېرىپ.
بەئزىسى مىسكىنۇ مەجرۇھدۇر بۇ دۇنيالىقدىن،
ھەق ئانىڭ بوينىغە يۇز تەڭلىك بىلەن قىلدان بېرىپ.
نەچچەسى ئوغرى خەلايىق مالىغە ئاشىق ئېرۇر،
مەئشۇقىغە تانغۇچىغە خەلق نەچچە خىل ئان بېرىپ.
كىينەبۇ دەيدۇر بۇلار ھەم ئوغرىنىڭ بىر قىسمىسى،
يانچۇقى فۇلدار كىشىنىڭ يانىنى شىلغان بېرىپ.
بەئزىسى يولدا بۇلانچى خورەكىدۇر بۇلاماق،
بۇلاغاي يالبارسە گەر فۇلنى ئاڭا مىليان بېرىپ.
سەنمۇ ئابدۇللاھ بۇلاردەك بولغالى قىلمە ھەۋەس،
سەبر قىل ھەق ئالغۇسى كۆڭلۈڭنى ھۇر غۇلمان بېرىپ.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

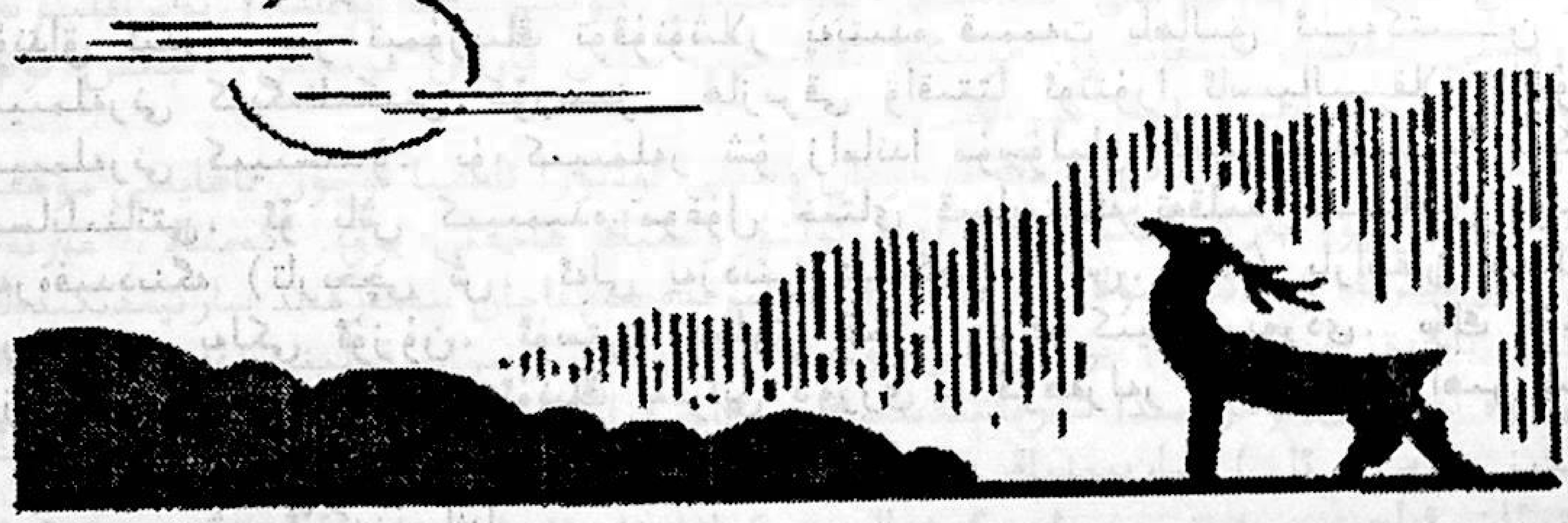

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى①

ھېرمان ۋامبېرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

تېمۇرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، سارىيى ۋە تۇرالغۇ جايى

شەھرى سەبزدە تۇغۇلغان شەۋكەتلىك ساھىبقىراننىڭ مۇخلىسلىرى ئۇنى ئەڭ گۈزەل بىر ئىنسان سۈپىتىدە تەسۋىرلىسە، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئۇنى شۇنچىلىك چىركىن، شۇنچىلىك يۈزسىز، نەپرەتكە لايىق، قۇتسىز قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۆزىنىڭ ۋەتەنداشلىرى ئارىسىدا ھازىرغا قەدەر ئېغىزدىن ئېغىزغا ئۆتۈپ كېلىۋاتقان ھېكايىلەرگە قارىغاندا، تېمۇر ئوتتۇرا بويلۇق، ئاق بەدەنلىك كىشى بولۇپ، زەخمەتلىك ھاياتىنى دائىم جەڭ - جېدەللەردە ئۆتكۈزگەنلىكىگە قارىماي، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىغىچە بەدىنىنىڭ قۇۋۋىتىنى ساقلاپ قالالىغان. گەرچە ئۇنىڭ بىر پۇتى ئاقساق بولسىمۇ، ئۇرۇش پەيتلىرىدە ئۇنىڭ بۇخىل ئەيىبى ئانچە بىلىنمەيتتى. ئۇنىڭ ياڭراق ئاۋازى، جەڭگە چاقىرىشلىرى ناھايىتى يىراقلارغا ئاڭلىناتتى. پەقەت يېشى يەتمىشكە يەتكەندىلا كۆزلىرى ئازراق خىرەلەشتى. ئۇ سەمەرقەندتە ئىسپانىيە ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتىدا، ئۇلار يېقىن كەلگەن چېغىدىلا تونۇيالىغانىدى. ئۇ دەۋردە تۈرك ئىرقى ئىرانلىقلار بىلەن ئازراق ئارىلاشقانلىقى ئۈچۈن تېمۇرنىڭ يۈزىدە ساپ موغۇل سىماسى بار ئىدى. ئۇنىڭ تەرجىمىھالىنى يازغان بىر تارىخچى، ئۆز قەھرىمانىنىڭ رەسىمىنى تەۋسىيە قىلغاندا، ئۇنىڭغا ئالاقىسىز بولغان ئىران گۈزەللىكىنى نەمۇنە قىلىپ ئالغان. تۈرك ساھىبقىراننىڭ ساقىلىنى ئۇزۇن، مەڭزىنى قىپقىزىل، ئۆزىنى ئاق تەنلىك قىلىپ تەسۋىرلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تېمۇرنىڭ پەقەت لىباسىلا ئىران ياكى غەربىي ئاسىيالىقلارنى ئەسلىتىدۇ، خالاس. ئۇ چاغلاردا جەيھۇن ساھىلىدىكى يەرلەردە ئەدەپ ۋە ئەخلاق، مۇئامىلە بۇددا ۋە ئىسلام مۇراسىملىرىنىڭ يىغىلىشى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە قىياپەتلىرىمۇ شۇنداق ئىدى. بىز تېمۇرنىڭ توقۇنۇشلار پەيتىدە قىممەت باھالىق ئېپەكتىن كەڭ كىيىملەرنى كەيگەنلىكىنى كۆرىمىز. ھازىرقى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئاشۇنداق كىيىملەرنى كىيىشىدۇ. بۇ كىيىملەر شۇ زاماندا مۇسۇلمان ئاسىياسىدا مەكروھ ھېسابلىناتتى. ئۇ باش كىيىمىدە موغۇل خىتاي قىياپىتىگە تەقلىد قىلغان بولۇپ، شەرەفىددىنگە (تارىخچى ش. ئەلى يەزدىنى دېمەكچى - س. ئا.) ياراشقان سەللىنى ئورىمىدى، بەلكى ئۇزۇن، ئۇستى ئۇچلۇق كىگىز بۆك كىيىپ يۈردى. بۆك ئۇچىغا ئۇزۇنچاق ياقۇت قادالغان، ئۇنىڭ ئەتراپى دۈررى - گۆھەرلەر ۋە ناياب جاۋاھىر بىلەن

---

① بېشى ئۆتكەنساندا.

بېرىتىلگەنىدى. ئۇنىڭ چوڭ ۋە قىممەت باھالىق زىرەك تاقاش ئادىتى موغۇللارغا خاس ئىدى. ئۇ ئۇمۇمەن زاھىرى زىننەتلەرگە ۋە چوڭ سۆپەت كۆرۈنۈشكە ئېتىبار بەرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇزاق داۋام قىلغان ساھىبقىرانلىق ھاياتىدا ناھايىتى كۆپ ئوخشىمىغان ئۇقىملارغا، يوقىتىشلارغا بەرداشلىق بەرگەن ۋە دائىم سىپارتالىقلارغا ئوخشاش ساددىلىقىغا سادىق بولۇپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ تەبىئىي سۈپەتلىرىدىكى بۈيۈك قىرلار شۇنىڭدىن ئىبارەت.

ئۇ ياشلىقىدا ئاتىسىنىڭ ياكى دىنىي ئۆلىمالارنىڭ تەلقىنلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ھاياتقا ئىسلام ۋە تەسەۋۋۇپ نەزەرىدىن قارىغانىدى. ئۇنىڭ قەتئىي جەڭگىۋار روھى، چەك - چېگراسىز يېگانە رىياسىتى ھەمىشە بۇ سۈپەتلىرى بىلەن يوشۇرۇن كۆرەشتە ئىدى. ئاخىرقى سۈپەتلىرى غالىب كەلگەن بولسا كېرەك، ئۇ ئۆزى شۇنداق دەيدۇ: «ھاكىمىيەتنى پەقەت قىلىچ ئارقىلىقلا تۇتۇپ تۇرغىلى بولىدۇ». ئۇ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىسفاھاننى تالان - تاراج قىلىشىغا رۇخسەت بەرگەن ۋاقتىدا، ئۆلىمالار مەھەللىسىگە شەپقەت قىلىشنى ئەمىر قىلغان؛ ھىرات ۋە ھەلەب ئۆلىمالىرى بىلەن بولسا، دىنىي مۇنازىرىلەر ئۆتكۈزگەن. ئۆزىگە ئوخشاش قاراشتا بولمىغان (باشقىچە پىكىر يۈرگۈزىدىغان) كىشىلەرگە شاھانە ھەدىيىلەر بەرگەن. مەلۇمكى تېمۇر ئەللامە شەرەفىددىن ھەلەبى بىلەن ناھايىتى كەسكىن مۇنازىرە قىلغان. ئاخىر ئۇنى ھىمايىسى ئاستىغا ئېلىپ، ئۆزى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىغا قىممەتلىك سوۋغىلارنى بېرىشنى بۇيرۇغان، ئۇلارنىڭ سانى ئىككى مىڭغا يېقىن ئىدى. ئۇ ئېسىل تون ۋە باشقا سوۋغىلار بىلەن ئەللامە شەمسىددىن قازىنى، جەزرىيىنى ۋە مەشھۇر شەيخ بۇخارىينى ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلىشقا ئىنتىلگەن. ھالبۇكى ئۇلار تېمۇرنىڭ ئاشكارا دۈشمەنلىرى ئىدى. ئۇ قايسى مەملىكەتنى ئىگىلىسە، ئۇنىڭ ناياب ئۇلجىسى — شۇ ئۆلكىنىڭ رەسساملىرى، ماھىر ئۇستىلىرى ھېسابلانغان كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ بۇرسا كۇتۇپخانىسىدىكى كىتابلارنى يۈك توشۇيدىغان ھايۋانلارغا ئارتىپ، سەمەرقەندگە ئېلىپ كەتكەن. ئاشۇنداق كىشىنىمۇ ۋەھشىي ۋە مەرھەمەتسىز دەپ ئېيتىشقا بولامدۇ؟ بولۇپمۇ تېمۇرنى چىڭگىز بىلەن بىر قاتارغا قويۇپ، ئۇنى ۋەھشىي، زالىم، قاراقچى دەپ ئاتىغان كىشىلەرنىڭ پىكىرلىرى ئىككى تەرەپتىن خاتا ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن ئاسىيا سەركەردىسى ئىدى. ئۆزىنىڭ غالىب ئەسكەرلىرى ۋە قوراللىرىدىن ئۆز دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە پايدىلانغان. ئۇنىڭ پائالىيىتى، بولۇپمۇ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن گۇناھ دەپ قارالسا، دائىم بىرەر جىنايەتكە جازا بېرىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. توغرا، جازا قاتتىق بولسىمۇ، لېكىن ئادالەتلىك بولغان. ئىسپاھان ۋە شىرازدا ساتقىنلىق سەۋەبى بىلەن قەتل قىلىنغان ئەسكەرلىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالغان.

... تۈرك ۋە ئەرەب قوۋملىرىدىن بولغان بارلىق جاھانگىرلار ۋە پاتىھلارغا ئوخشاش تېمۇردىمۇ ئۆز ۋەتىنىگە نىسبەتەن ئۆزىگە خاس تەرەپدارلىق ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەمدى ئاجىزلىشىپ قېلىۋاتقان ئىسلام مەدەنىيىتى ئاساسىنى تۈركىستان چۆللىرىنىڭ يۇمشاق تۇپراقلىرىغا كۆچۈرۈشنى مەقسەت قىلغانىدى. بۇنىڭغا تەئەججۈپ بىلەن قاراش مۇمكىن، لېكىن ئۇنى جىنايەت دەپ ھېسابلىماسلىق كېرەك.

تېمۇرنىڭ ئاشۇ مەسلىكى ئۇنىڭ قەدىردان ۋەتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ۋە ئۇزاققىچە مېۋە بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. كەمبالا، غەزنە، بۇخارا سارايلىرىدا ۋە باشقا سۇلالىلەرنىڭ پايتەختلىرىدە ھېچقاچان سەمەرقەند سارىيىدىكىدەك دۆلەت ۋە بايلىق توپلانمىدى. بۇ يەردىكى دۆلەت ۋە شەۋكەت ئىسراپ قىلىنمىدى. تېمۇرنىڭ بايلىقى ۋە تويلىرى توغرىسىدا شەرەفىددىننىڭ ھېكايە قىلغانلىرى ئالدىدا تاتار ئىمپېراتورى (چىنگىز - س. ئا.) سارىيىنىڭ كۆز قاماشتۇرىدىغان گۈزەل لەۋھەلىرى ئاجايىپتۇر. خرىستىئان ئەلچىسى دون رىيوئى گونسالىس كىلاۋىخو ئۇ لەۋھەلەرنى ئاجايىپ گۈزەل

www.uyghurkitap.com

تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ ناھايىتى كۆپ نەرسىلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. ئۇ ھەممە نەرسىنى كۆرگەن، چۈنكى ئۇ تېمۇرنىڭ چەكسىز ھۆرمىتىدە بولغان. ئۇنىڭغا نىسبەتەن بۇنداق يۇكسەك ئىلتىپات كۆرسەتكەنلىكىنى تېمۇرنىڭ رەسمىي قوبۇل پەيتىدە سۆزلىگەن تۆۋەندىكى سۆزىمۇ تەستىقلايدۇ. تېمۇر ئۆز ۋەزىرلىرىگە خىتاب قىلىپ، ئىپتىخارلىق بىلەن مۇنداق دېگەن: «قاراڭلار، مانا، ئوغلۇم ــ ئىسپانىيە كارولىنىڭ ماڭا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى كۆرۈڭلار! ئۇ ئىسپانىيە كارولى، دۇنيانىڭ ئەڭ چېتىدە تۇرىدۇ ۋە پۈتۈن پەرەڭنىڭ ئەڭ بۈيۈكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ــ پەرەڭلەر ھەقىقەتەن ئۇلۇغ خەلق. ئوغلۇم، مەنمۇ ئىسپانىيە پادىشاھىغا ئۆز ئېھتىرامىمنى بىلدۈرۈشنى ئىستەيمەن».

بىز سەمەرقەند سارىيىنى تەرىپلىگەندە، ئۆزىمىزگە ھۆججەت قىلىپ، ئالىيجاناب ئىسپانىيە بەگزادىسىنى تاللىدۇق ۋە ئۇنىڭ خاتىرىلىرىگە سۆيۈنۈپ، ساراي ئادەتلىرى، مۇراسىملىرى ۋە نەپىس ئەسەرلىرى ھەققىدە سۆز يۈرگۈزىمىز. تېمۇر ئۆز سەلتەنەت تەختىنى قانچىلىك مۇنقەرزلىككە ۋە خارابىلىققا ئۇچرىغان خاندانلار ھەمدە مەملىكەتلەر زېمىنىغا قۇرغان بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە مۇراسىملارنى ئۆز سارىيىدا توپلىدى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. ساراي ئەئيانلىرىنىڭ يېپەك، دۇخاۋا ۋە ئەتلەس كىيىملىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى ئاساسىدا تىكىلگەنىدى. سارايدىكى ئاياللارنىڭ لىباسى خۇسۇسەن بۆرك، شاكىلا قەدىمكى خارەزم ئۆرپ ـ ئادىتىگە خاس ئىدى. ساراي خانىملىرى ئالتۇن ئۇقا بىلەن زىننەتلەنگەن ئۇزۇن قىزىل كىيىم (قەبا ــ س. ئا.) كىيەتتى. ئۇ كىيىمنىڭ ياقىسى بوينىنى قىسىپ تۇرىدىغان، يەڭسىز ئىدى. ئۇنىڭ ئارقا ئېتىكى ناھايىتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن مەخسۇس مۇلازىملار كۆتۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ سانى بەزىدە ئون بەش كىشىگە يېتەتتى، يۈزىگە ھىجاپ تۇتاتتى. سەپەردە چاڭ ـ توزاندىن ۋە ھاۋانىڭ تەسىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن يۈزىگە ئاق قوغۇشۇن شەكلىدىكى ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈركەيتتى. قىزىل موۋۇتتىن دۇبۇلغىغا ئوخشاش ئۇچلۇق قالپاق كىيىشەتتى. قالپاق ئۈستى قىزىل ياقۇت، زەبەرجەت، دۈرلار بىلەن بېزىتىلگەن، ئەتراپىدا چىشلىق قاش بولۇپ، ئۇنىڭدىن گويا ئاق پەرلەر «تۆكۈلۈپ» تۇراتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى تاكى كۆزلىرىگىچە چۈشۈپ، ماڭغان چېغىدا ھەرىكىتى بىلەن يۈزىگە ئالاھىدە گۈزەللىك بېرىپ تۇراتتى. تېمۇر سارىيىنىڭ سىرتىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاياللارمۇ كىچىك ئاسىيانىڭ ناھايىتى قىممەتلىك جاۋاھىراتلىرى ھەم ئىسفاھان، مولتان، گەنج، دەمەشىق، بۇرسا، ۋېنىتسىيە زەرگەرلىرىنىڭ نەفىس بۇيۇملىرى بىلەن ئۆزلىرىگە زىننەت بېرەتتى. ئەرلەرمۇ ئېسىل تاشلار بىلەن زىننەتلەنگەن قوراللار ۋە كەمەرلىرىنى كۆز ـ كۆز قىلىشىپ، كۆزنــــى قاماشتۇراتتــــى. خۇددى چۆچەكلەردىكىدەك كۆپ بايلىق، ئالتۇن ۋە كۈمۈش ساۋۇتلار بىلەن يۈرۈشەتتى. كىلاۋىخو چېدىر ئىچىدە كۆرگەن چوڭ بىر ئالتۇن ساندۇقنى تۆۋەندىكىچە تەسۋىرلەيدۇ: ئۇنىڭ ياپىلاق قاپقىقىنىڭ يېشىل ۋە كۆك مىنو ئىمالدىن ئىشلەنگەن كىچىك قۇببىلىرى ئاجايىپ جاۋاھىرلار ۋە ئۇنچىلەر بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ قاپقىقى ئىشىككە ئوخشاش. ئىچى بىرنەچچە قەۋەت قىلىپ دۈررى ـ گەۋھەرلەر بىلەن ياسالغان. ئالتە دانە ئالتۇن يامبۇ، ۋە باشقا قىممەتلىك تاشلار بىلەن بېزىتىلگەن. بۇ ساندۇقنىڭ يېنىدا ئېگىزلىكى بىر مېتىرچە كېلىدىغان ئالتۇن خانتاختا بار. ئۇنىڭ ئەتراپى جاۋاھىرلار بىلەن بېزەلگەن. ئۇستىدە ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر زەبەرجەت بولۇپ، ئۇ پۈتۈن خانتاختىنى ئىگىلىگەنىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئەمەن شەكلىدە ياسالغان بىر ئالتۇن دەرەخ بولۇپ ئۇنىڭ چوڭلۇقى ئادەمنىڭ ئايغى چوڭلۇقىدا، ئەتراپىقا يېيىلغان شاخلىرى يېشىللىق بىلەن قاپلانغان. بۇ دەرەخنىڭ مېۋىسى ئورنىدا ناھايىتى كۆپ، قىزىل ياقۇت، زەبەرجەت فىــروزە، سافىــر ۋە ئــاجــايىپ ئېسىل دۈررى ـ گۆھەرلەر شاخلارغا ئېسىلغان. يوپۇرماقلىرى ھەرخىل رەڭلەردىكى مىنو بىلەن ئىشلەنگەن، پۇتاقلىرىغا ئالتۇن قۇشلار قوندۇرۇلغان. شاھزادىلەرگە بېرىلىدىغان سوۋغاتلار

يوغان كۆمۈش تاۋاقلارغا سېلىنىپ تەقدىم قىلىنىدۇ. شاراب يېغىلىشلىرىغا كۆپىنچە مىڭلارچە كىشىلەر قاتنىشىپ، شارابلار ئالتۇن لېگەنلەرگە قويۇلغان تىللا قەدەھلەر ئارقىلىق سۇنۇلىدۇ. تېمۇر سارىيىدا پەۋقۇلئاددە تەنتەنە بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇ مۇراسىملار تېمۇرنىڭ سەلتەنەتلىك دۆلىتى ھەققىدە بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزغا يېتەرلىك دەرىجىدە مەلۇمات بېرەلەيدۇ دەپ ئويلايمىز.

بىزنىڭ راۋىيىمىز (كىلاۋىخو — س. ئا.) تېمۇر سارىيىنىڭ ئۇلۇغۋارلىقىنى ئەۋج ئېلىپ كامالەتكە يەتكەن دەۋردە زىيارەت قىلغان بولۇپ، سەمەرقەند ئەتراپىدىكى كانىگۇل چۆلىدە، چېدىرگاھىدا توي ئۆتكۈزۈلىۋاتقان پەيتلەردە كۆرگەن ئاجايىباتلارنىڭ ھەممىسىنى تەسۋىرلەشكە ئاجىز ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. تۈركلەر ھەردائىم يەڭگىل چېدىرلاردا ھايات كەچۈرەتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بايلىقلىرى، نام - شۆھرەتلىرى زىبۇ زىننەتلىرى بۇ كۆچمە يۇرتلاردا كۆزگە ئېنىقراق كۆرۈنەتتى. تېمۇر پۈتۈن يەر يۈزىدىكى تۈركلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈكى، ئەڭ شەۋكەتلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ چېدىرلاردا شۇ چاغقا قەدەر كۆرۈلمىگەن شانۇ شەۋكەتلىك ھەقىقىي زىننەت ۋە ھەشەمەتنى، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر مىلچە سوزۇلغان زەرەپشان ۋە سانسىز ئېرىقلار بىلەن سۇغۇرۇلىدىغان چۆلدە ئۆتكۈزۈلگەن توي مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئۈچۈن كىشى ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشى كېرەك. بۇنداق چېدىرگاھ ئون - ئونبەش مىڭدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردا ساراي ئەھلى، ۋەزىر - ۋۇزۇرالاردىن باشقا، ئاھالىنىڭ تۈرلۈك تەبىقىلىرىمۇ ئورۇنلىشاتتى. بۇ يەردە شەھەرلىك بارلىق ھۈنەرۋەنلەرنىڭ نامايەندىلىرى ھازىر بولغان بولۇپ، ئەڭ مالدار دۇكانلار ئېچىلاتتى. ھۈنەرۋەنلەر ئۇ يەرگە ئۆزىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى قۇراتتى. ھەتتا ھامماملارغا ئوخشاش مۇنچىلار ياسىلاتتى. ئاۋۋال پادىشاھ سارىيى ئۈچۈن چېدىر قۇرۇلغان بولۇپ، چېدىرگاھ ئوچۇق سايىۋەن شەكلىدە ياسالغان ۋە ساراي چېدىرلىرىنىڭ مەركىزى قىسمىغا ئورنىتىلغان. ئۇنىڭ ئەتراپىغا باشقا چېدىرلار تىكلەنگەن بولۇپ، ھەربىر ۋەزىر ۋە ھەربىر تۈمەن غازى ئۆزىنىڭ چېدىرىنىڭ قەيەرگە ئورۇنلىشىشىنى ئەمەل - ئۇنۋانىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھېچقانداق نائېنىقلىققا يول قويۇلمايدۇ. گۈزەل كانىگۇل چۆلى قىسقا بىر مۇددەتتە ئۆزىنىڭ چېدىرلىرى ئۇستىدىكى بايراقچىلىرى بىلەن بىپايان لالىزارلىققا ئوخشاش ئەل ۋە ئولۇسى بىلەن ياشناپ تۇرغان ئاجايىپ كاتتا گۈل باغچىسىغا ئايلانغانىدى. چېدىرلارنىڭ كۆپ قىسمى دائىرە شەكىللىك چىرايلىق كىگىزلەردىن ياسالغان بولۇپ، ئۇ تەرەپلەردە ھازىرمۇ ئاشۇنداق چېدىرلار ئىشلىتىلىدۇ. يۇقىرىقى چېدىرلاردىن باشقا ئارىلاپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەرەبى ئىبراھىمى چېدىرلىرى، ئىراني ئەلا سەراپەردىلەر (ھىجابى سارىيى) ھەم ئۇچرايدۇ. كاستىلىيەلىك ئالىيجاناب مېھمان ئاشۇ چېدىرلارنىڭ بىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالغانىدى. تۆت بۇرجەكلىك شەكىلدىكى بۇ چېدىرنىڭ كەڭلىكى يۈز قەدەم، ئېگىزلىكى ئۈچ نەيزە بويى كېلەتتى. كۆشۈك شەكىلدىكى ئوتتۇرا قىسمى كۆك رەڭلىك ۋە ئادەم بەدىنى چوڭلۇقىدىكى ئون ئىككى دانە ئالتۇن تۈۋرۈكنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. چېدىر تۆپىسىدە يېرىم چەمبەر شەكىلدىكى رام بولۇپ، ئۈستىگە تارتىلغان گۈزەل يىپەك پەردىلەر شامالدا يەلپۈنۈپ ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرىلەرنى شەكىللەندۈرەتتى. بۇنىڭغا شۇنى ئىلاۋە قىلىش مۇمكىنكى، كۆشۈكنىڭ ھەممە تەرىپىدە چوڭ ئىشىك بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىرى مەخسۇس كېشىكىگە بەش يۈزدىن ئارتۇق يىپەك يىپلار بىلەن مەھكەم باغلانغانىدى. كۆشۈكنىڭ تاشقىرى تەرىپىگە قارا، سېرىق، ئاق رەڭ بېرىلگەن؛ ئۇ خۇددى چوغدەك قىزىل گىلەم ۋە ھەرخىل رەڭدىكى يىپەك گۈللەر بىلەن بېزەلگەنىدى. يان تەرەپلىرىدىكى يېرىم قوۋۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋە تۆت بۇرجىكىدە قارا قۇشلار قاناتلىرىنى كېرىپ ئۇچماقتا. تۆت بۇرجەكتىكى تۈۋرۈكلەر مەلۇم دائىرە ۋە يېڭى ئاي رەسىملىرى بىلەن بېزىتىلگەن. بەشىنچى مەركىزى تۈۋرۈكمۇ ناھايىتى چوڭ ھەجىمدىكى شۇنداق بېزەكلەر ئىشلەنگەن. يىراقتىن خۇددى سارايغا ئوخشايدىغان بۇ

www.uyghurkitap.com

كۆشۈك مۇنارلار بىلەن زىننەتلىنىپ، ئېگىز تاملار بىلەن ئىھاتە قىلىنغانىدى. پادشاھ[illegible] خوتۇن - قىزلىرى ئۈچۈن ئالاھىدە ئالىي دەرىجىلىك چېدىرلار تىكىلگەنىدى. ئۇلار سېرىق رەڭدە، ئالتۇن نەقىشلەر بىلەن يىپەكتىن تىكىلگەن بولۇپ، تاشقى تەرىپىگە بولسا ئۇقىلار تۇتۇلغانىدى. ھەممىسىنىڭ ئىشىكلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىچىگە ئات مىنىپ كىرىشكىمۇ بولىدۇ. چېدىرلارنىڭ ھەممىسى دېرىزىلىك بولۇپ، چېدىرنىڭ ھاۋاسىنى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن يىپەك تارتقۇچىلار بىلەن دېرىزىلەر ئېچىلىپ يېپىلىدۇ. دېرىزە پەردىلىرى ئاجايىپ پۇختا ۋە گۈزەل يىپەك رەختلەردىن تىكىلگەن ۋە ئىنتايىن ئالىي دەرىجىلىك ماتېرىياللاردىن تەييارلانغان. بۇلار پەقەت گۈزەللىك ئۈچۈنلا بولۇپ قالماي مۇھىمى قۇياش تازا قىزىغان مەزگىلدە چېدىرنى كۈن نۇرىدىن مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرىدۇ. توغرا، ئەڭ ئەلا سۈپەتلىك نەرسىلەر، ھازىرقى زاماندىكىگە ئوخشاش قۇتىلاردىكى خاللار ۋە ئىشكىلەردىكى بېزەكلەر ئىدى. بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ، كۈمۈش ۋە ئالتۇن نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. تېمۇرنىڭ بۇرسادىن ئەكەلتۈرگەن بىر دەرۋازىسىدا خاۋەرىيلەردىن (ئاپۇستوللاردىن) پېتىر ۋە پولنىڭ رەسىمى بار ئىدى. كېيىنكىلىرى بولسا قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن ئېغىر ئالتۇن ۋە كۈمۈش سىملاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئوقۇرمەنلەرگە «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرىنى ئەسلىتىدىغان بۇ چېدىرلاردا شاھانە مېھماندارچىلىق ۋە شارابخورلۇقلار ئۆتكۈزۈلەتتى. بىزدە تۈرك تائاملىرىنىڭ تەپسىلىي رويخېتى يوق. لېكىن ئۇنىڭغا تەئەللۇق ئايرىم رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ ئەتىۋارلىق تائاملار — قوي گۆشىدىن تەييارلانغان قورۇمىلار، ئات گۆشى، ھازىرقىغا ئوخشاش ئېتىلىدىغان پولۇ، خېمىر تائاملىرى، فەۋا (مېۋىلىك تورت) ۋە چۈچۈك لاچىرە ئىدى. ئەڭ لەززەتلىك غىزا ئاتنىڭ توغرالغان سان گۆشى ھېسابلىناتتى. ئۇنى ئالتۇن ۋە كۈمۈش لېگەنلەردە ئېلىپ كىرەتتى. ماھىر ئۇستىلار تەرىپىدىن ھازىرلانغان قورۇمىلار چەرم دەستۇرخانلارغا قويۇلاتتى. پادشاھ بىرىنچى لوقمىنى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن ئەتراپتىكىلەرگە رۇخسەت قىلىناتتى. توغرالغان گۆشتىن ئىبارەت غىزا ئەتتىگەنلىك تاماقتا بېرىلەتتى. ياز پەسلىدە، ئادەتتە تاماق بىلەن بىللە قوغۇن ۋە ئۈزۈم قويۇلىدۇ، كېيىن شاراب تارتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا ئادەتلىرىگە ئاساسەن، شارابخورلۇق پادشاھنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلاتتى. ئۇنىڭ رۇخسىتىسىز ھېچقانداق كىشى، ئۆي ئەزالىرى ھەتتا مېھمانمۇ شاراب ئىچىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى. شاراب، چاغىر، بوزا، شېكەرلىك قايماق ۋە قىمىز قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىق ئىچىملىكلىرى ھېسابلىناتتى. شاراب ھەممىدىن بۇرۇن تارتىلاتتى. بەزمىنىڭ باشلىنىشىدا ساقىيلار شاراب ئۇزۇتىدۇ. ئۇلار تىزلىنىپ تۇرۇپ بىر قولىدىكى لېگەن بىلەن قەدەھ تەقدىم قىلىدۇ، ئىككىنچى قولىدا يىپەك ياغلىق تۇتۇپ، مېھماننىڭ لىباسىغا شاراب تۆكۈلۈپ كېتىشىدىن ساقلايدۇ.

ئادەت بويىچە، قەدەھلەر بىرقانچە قېتىم تۇتۇلغاندىن كېيىن، تەكلىپ توختىتىلىدۇ ۋە چوڭ قەدەھلەر قولغا ئېلىنىدۇ. بۇ قەدەھلەرنى تېمۇرنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن كۆتۈرىدىغان ئادەم ئاخىرقى تامچىسىنىمۇ قالدۇرماي ئىچمىكى لازىم. ئاسىيادا شۇ چاغلاردىمۇ شاراب ئىچىشتىن مەقسەد ھازىرقىغا ئوخشاش كەيپ قىلىش ئۈچۈن ئىدى. پەقەت تېمۇرنىڭ تەگداشلىرى ۋە ياكى زامانداشلىرى تاماق يېيىش ۋە شاراب ئىچىشتە ئاجايىپ ماھارەتلىك ئىدى. كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر مەست بولۇپ يەرگە يىقىلسا، ياكى غەلىتە قىلىقلارنى قىلىشقا باشلىسا، ئۇنى مەسخىرە قىلىشاتتى. «تونۇشلۇق» مەست كىشىلەر بولسا، كەڭ مەيداندا بولغانغا ئوخشاش باتۇر نامىغا ئىگە بولاتتى. تۈركلەرنىڭ ھېسسىياتىغا پەقەت چوڭ نەرسىلەرلا تەسىر قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، دەستۇرخانغا پۈتۈن قورۇلغان ئاتلار ۋە ناھايىتى يوغان چاغىر كۈپلىرى قويۇلغاندىن كېيىنلا بەزىم يىغىلىشى ئەڭ ئەلا بولغان ھېسابلىناتتى.

كىلاۋىخونىڭ رىۋايەت قىلىشىچە ئۈچ چېلەك چاغىر سىغىدىغان بۇ يوغان كۈپلەرنىڭ ناھايىتى كۆپى تېمۇر چېدىرىنىڭ ئالدىدا تىزىلىپ تۇراتتى. باشقا چېدىرلارنىڭ تۇرلۇك جايلىرىدا شاراب ياكى شېكەرلىك سۈت بىلەن لىق تولدۇرۇلغان كۈپلەرنى كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. مۇئەييەن ۋاقىتلاردىلا ئۇلارنى ئىچىش ئۈچۈن كىشىلەر تەكلىپ قىلىناتتى.

مەلۇمكى، بۇ يەردە قىزىقچىلار، كۆز باغلىغۇچىلار، داۋازلار دېيەرلىك ئاز ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ھىندىستاندىن، كەشمىردىن كېلەتتى. تويلارغا قاتناشقان خانىملارنىڭ ھەممىسى ھىجابسىز ئىدى. مەلىكىلەر ئامىمغا رۇخسەت قىلىنغان بەزمىلەرنى ئۇيۇشتۇراتتى. ئۇنىڭغا ئەرلەر، ھەتتا نەسرانيي ئەلچىلەرمۇ قاتنىشاتتى. ئىسلام ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرمۇشى بىلەن تونۇش كىشىلەرگە بۇ غەيرىي تەبىئىي تۇيۇلىدۇ. ئىسپانىيە ئەلچىلىرىنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، بىز مىرانشاھنىڭ خوتۇنى كاتتا مېھمانلارنىڭ ئومۇمىي يىغىلىشىدا بەرگەن بىر زىياپەت ئەھۋالىنى بىلىمىز. ئۇ قىرىق ياشلىق سېمىز بىر خانزادە ئىدى. تۈرك گۈزەللىرى بۇ يىغىلىشتا شاراب تەسىرى بىلەن ناھايىتى خۇش چاقچاق سۆھبەت قۇرۇشتى. بۇ زىياپەتتە ياش يىگىتلەر ۋە چوڭ باھادىرلار ساقىي بولۇپ خىزمەت قىلدى. باشقا بىر چاغدا يەنە پادىشاھ ئايىم، يەنى تېمۇرنىڭ چوڭ خوتۇنى مۇۋۇت تاملار بىلەن ئورالغان، ئالتۇن نەقىشلەر ۋە يېزىقلار بىلەن زىننەتلەنگەن ئالىي دەرىجىلىك چېدىردا كاتتا توي قىلدى. خوتۇنلارغا شاراب تۇتۇش يەنىمۇ نازاكەتلىك بولاتتى. بىرى ئالتۇن كوزا، باشقىسى ئالتۇن قەدەھ ھەم ئالتۇن دەستە تۇتاتتى. ئۇلار ئۈچ قېتىم تىز چۆككەندىن كېيىن خوتۇنلار يېقىن كېلىشەتتى؛ ساقىي بېشى مەلىكىلەرگە تېگىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قوللىرىغا رومال ئوراپ ئالاتتى. لېكىن بۇ قىسمەن تەكەللۇپ، تېمۇر سارىيىدىكى لاتاپەتلىك جىنسىنىڭ بەزمە يىغىلىشىدىن مەست بولۇش ھالىتىگە يېتىشىگە چەك قويۇلمايتتى. نىھايەتكى، ئىرانىنىڭ نازاكەتلىك خانىملىرى ھازىرقى زامانىمۇ شۇنداق قىلىشىدۇ.

تېمۇر ھەر بىر مۇۋەپپەقىيەتنى، ھەربىر خۇشاللىق ۋەقەنى مېمارچىلىق ئەسىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش بىلەن خاتىرىلەشنى قارار قىلغانىدى. شۇ مەقسەتتە ھىندىستانىنىڭ يۇزلەرچە ماھىر خىش پىشۇرغۇچىلىرىنى، شىراز، ئىسپاھان ۋە دەمەشقىنىڭ مەشھۇر ھۈنەرۋەنلىرىنى ماۋەرائۇننەھرگە ئېلىپ كەلگەنىدى، ئۇلار گۈزەل ئىمارەتلەرنى قۇردى. مۇسۇلمان ئاسىياسى ئىككى يۈز يىل مابەينىدە تۈرك قوشۇنلىرىغا لەشكەرگاھ بولغىنىغا، بۇ قىتئەدە ـ تېمۇر سەلتەنەتىدە ئەسەرلىرى بىلەن بىزنى ھەيرەتكە سالغان رەسساملار، مېمارلار ۋە باشقا سەنئەت ئەھلى دائىم ئىجاد قىلغانلىقىغا مەزكۇر ئىمارەتلەر گۇۋاھدۇر. شۇقەدەر ۋەھشىي قىلىپ تەسۋىرلەنگەن جاھانگىرنىڭ قەلبىدە گۈزەللىك ۋە يۈكسەكلىككە نىسبەتەن مۇھەببەت شۇنچىلىك كۈچلۈك ئىدىكى، بۇنىڭغا ئۇنىڭ دەۋرىدە يارىتىلغان سەنئەت ۋە مېمارچىلىق ئەسەرلىرى دەلىل بولالايدۇ. تېمۇر گەرچە ئۆز مەملىكىتىنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە بىنالار قۇرۇشقا ئەمىر قىلغان بولسىمۇ، مەسىلەن تەبرىزدە مەسچىت، شىرازدا ساراي، باغدادتا مەدرىسە، ھەزرەت تۈركىستاندا مەشھۇر شەيخ ئەخمەت يەسەۋى قەبرىسى ئۈستىدە مەقبەرە بىنا قىلدۇرسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ بۈيۈك ساخاۋەت ۋە ھىممىتىنى كىش ۋە سەمەرقەندتە ئالىي ئەسەرلىرىنى قۇردۇرۇشتا كۆرسەتتى. ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنى ۋە ئۆزىنىڭ مەڭگۈ ئىستىراھەتگاھى بولۇشقا تايىن قىلىنغان بىرىنچى شەھەردە، ئاتىسىنىڭ قەبرى ئۈستىدە ئالىي مەقبەرە بىنا قىلدۇردى. تۇنجى ئوغلى جاھانگىرگە مەقبەرە بىلەن بىرگە مەسچىت قۇردى. بۇ مەسچىتنىڭ كەڭ ھويلىسىدا موللىلار پاراۋان ياشاپ، مەرھۇملارنىڭ روھىنى شاد قىلىش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز قۇرئان تىلاۋىتى بىلەن مەشغۇل بولدى. تېمۇر غەلىبىلىرى ۋە بەختىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە كىش شەھىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنىۋى مەركىزىگە ئايلاندۇرغانىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ شەھەر «قۇببەتۇل ئىلمۇل ئەدەب» ئۇنۋانىغا ئىگە بولدى. خارەزمدىكى مەشھۇر مەدرىسەلەرنىڭ

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

مۇدەررىسلىرى، بۇخارا ۋە پەرغانە ئۆلىمالىرى ئۇنىڭ تاملىرى ئارقىسىدا ھىجرەتتە ياشايتتى. تېمۇر ئۆزىنىڭ پايتەختىنى شۇ يەردە قۇرۇشنى نىيەت قىلىپ، گۈزەل ئاقسارايىنى بىنا قىلدۇردى. ئون ئىككى يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىتتا بىنا قىلىنغان بۇ ساراي ئىران مىمارلىرىنىڭ خالىس ئىشىدۇر. ئۇلار بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ مىللى ئۇسلۇب مىمارچىلىقىغا، ئېنىقراقى غەربىي ئىسلام ئۇسلۇبىغا سادىق بولۇپ، ئىمارەت پەشتىقىغا دائىرە ۋە قۇياش ئالامىتىنى ئىپادىلىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇران ئىشغالىيەتچىسىنىڭ ئىقامەتگاھى ئىران شاھلىرىنىڭ ئالامەت بەلگىلىرى بىلەن بېزىتىلگەنىدى. تېمۇرنىڭ ئالامەت بەلگىسى مۇنداق تەرزدە (ᵒᵒₒ) قويۇلغان ئۈچ ھالقىدىن ئىبارەت ئىدى. شوئارى «رۇستى - راستى». بۇ ئىبارە «كۈچ - ئادالەتتە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئالامەت ئۇنىڭ ئۈچ ئىقلىمدا، يەنى شىمال، جەنۇب ۋە غەربتە ھاكىم ئىكەنلىكىگە ئىشارەتتۇر. بۇ سارايىنىڭ (شۇ دەۋرلەردىكى باشقا ئىمارەتلەرنىڭمۇ) ئەڭ كۆركەم ۋە ئالىي مەقامىنى ئۇنىڭ پەشتىقى تەشكىل قىلىدۇ. پەشتاق پۈتۈن ئىمارەتنىڭ يۇقىرى قىسمىنى ئىگىلىگەن، چوڭ شەكلى يېرىم ئايغا ئوخشايدۇ. خىتاي كاھىشلىرى، ئەرەبى نەقىشلەر، گۈللەر ۋە ئويمىكارلىق بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ كاھىشلار كاشان شەھىرىدە ياسالغانلىقى ئۈچۈن كاھىشى دەپ ئاتالغان ۋە ھازىرمۇ مۇشۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. تامنىڭ سىرتقى تەرىپى كۆك ۋە ئالتۇن رەڭگىدىكى ئەرەبى نەقىشلىك كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالى دەرىجىلىك كاھىشلاردىن ئىبارەت. بۇ بىنا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە گۈزەلدۇر.

مەرۋىزامان بىلەن سەمەرقەند كىشكە تەڭ كېلەتتى. دەرۋەقە، سەمەرقەند تېمۇرنىڭ پايتەختى بولدى ۋە ئۆزىنىڭ كەڭلىكى، ئەھمىيىتى ۋە گۈزەللىكى بىلەن بۈيۈك شەھەرلەر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. ئىسپانىيە ئەلچىلىرىنىڭ رىۋايىتىچە، سەمەرقەند ئىشبىلىيە (سېۋىلىيە) دىن كەڭرەك ئىدى. لېكىن بۇنىڭدا ئارك بىلەن قەلئە، يەنى شەھەرنىڭ ئىچكى قىسمىلا ئېتىبارغا ئېلىنغان. ئەمما شەھەرنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ھەشەمەتلىك قىسمى تاشقىرىدا بولۇپ، بىر يېرىم ۋە ئىككى مىلغا سوزۇلىدىغان باغلار، ئۇلاردىكى سەيلىگاھلار ۋە خاقان ئويۇن - كۈلكە قىلىدىغان جايلار (ئىشرەتخانا) ھېسابقا ئېلىنمىغان. شەرق تەرەپتە «دىلكۇشا» سارىيى بار بولۇپ، شەھەرگە قارىغان ئىشىكىگە «دەرۋازەئى فىروزە» دېگەن خەت ھەل بىلەن ئىنتايىن چىرايلىق يېزىلغان. بۇ سارايىنىڭ كەڭ، چوڭ ئاسمان ۋە يۇلتۇزلۇق كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن پەشتىقى ناھايىتى يىراقتىن يالتىراپ تۇراتتى. سارايىنىڭ سىرتقى ھويلىسىدا خاقان سارايلىرى بار، بۇنىڭدا قوراللانغان ئەسكەرلەر تۇرىدۇ. ئىچكى ھويلىدا بولسا بايراق ۋە تۇغلار بىلەن بېزەلگەن ئالتە پىل سېپى زىيارەتچىلەرنى ھەيرەتكە سالىدۇ؛ پەقەت ئەڭ ئىچكىرىكى — ئۈچىنچى ھويلىدا تېمۇر ئالتۇن نەقىشلىك تەختتە ئولتۇرۇپ، زىيارەتچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ ھويلىلارنىڭ تاشقىرىسىدا ھازىرقى ئىراندىكىگە ئوخشاش ئالما ۋە چىنار دەرەخلىرى بىلەن ئىھاتە قىلىنغان كۆللەر بار، كۆلدىكى سۇلاردا قىزىل ۋە سېرىق ئالمىلار لەيلەپ ئويناپ تۇرىدۇ.

جەنۇب تەرەپتە «باغى بېھىش» سارىيى بار بولۇپ، ئۇ گۈزەل مىمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى شادلىقنى ئاشۇرىدىغان بېغى بىلەن مەشھۇر. شەرەفىددىننىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، خەندەك بىلەن ئورالغان سۈنئىي تۆپىلىك ئۈستىگە تەبرىزنىڭ ساپ ئاق مەرمەرلىرىدىن ياسالغان بىرنەچچە كۆرۈكلەر شۇ باغقا تۇتاشتۇرۇلغان، تۆپىلىكنىڭ بىر تەرىپىدە ھايۋاناتلار باغچىسىمۇ بار. تېمۇر بۇ سارايىنى ئۆزىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى - مىرانشاھنىڭ قىزىغا ھەدىيە قىلغانىدى. ئۇ بۇ نەۋرىسىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن بوش ۋاقىتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭ خىلۋەتخانىسىدا (ئېرمىتاژىدا) ئۆتكۈزەتتى. «باغى چىناران» مۇ شەھەرنىڭ شۇ قىسمىدا ئىدى. گۈزەل يوللىرى، بۇ يوللارنى گۈزەللەشتۈرۈپ تۇرغان كۆركەم چىنارلىرى بار ئىدى. بۇ باغ ئىچىدىكى سۈنئىي تۆپىلىك (تاغ) ئۈستىدە سەلب

شەكىلدىكى قەسىر قەد كۆتۈرگەن. ئۇنىڭ سىرتى شام نەققاشلىرىنىڭ ماھىرلىق بىلەن يارىتقان ئىجادىيىتى بىلەن، ئىچكىرىسى گۈزەل سۈرەت ۋە لەۋھەلەر بىلەن زىننەتلەنگەن، قىممەت باھالىق بۇيۇملار بىلەن لىق تولدۇرۇلغانىدى. مەسىلەن: ئېغىر كۈمۈش قۇببىلار، تەختلەر ۋە باشقا قىممەت باھا ئەشيالار چۆچەكلەردىكى ئاجايىباتلارنى ئەسلىتەتتى.

يەنە «باغى شامال» بىلەن «باغى نەۋ» سارايلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز. بۇ سارايلار توغرى تۆت بۇرجەكلىك شەكىلدە بولۇپ، ھەربىر تەرىپى بىر يېرىم مىڭ قەدەم. ئۇنىڭ مەرمەر گۈللىرى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بولۇپ، يەر يۈزى قارىياغاچ ۋە پىل چىشىدىن ئىشلەنگەن كاھىشلىق ئىدى.

سەمەرقەندنىڭ شەۋكەتلىك دەۋرىدىن قالغان ئاسار ئەتىقىلىرى ھازىرقى زەئىپ ھالىتى بىلەن قىياس قىلىنسا، بۈگۈنكى ھەيۋەتلىك بىنالارنىڭ تەۋسىيەلىرى مۇبالىغىلىق تۇيۇلمايدۇ. سۇلتان خۇداۋەندە تەرىپىدىن سۇلتانىيەدە يۈزىل ئىلگىرى قۇرۇلغان مەسچىتنىڭ گۈزەللىكى تېمۇر تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ھازىرقى سەمەرقەندنىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە قەد كۆتۈرگەن «مەسجىد شاھ»نىڭ گۈزەل كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭلىشەلمەيدۇ. بابۇرنىڭ تەۋسىپىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ پەشتىقىغا قۇرئان ئايەتلىرى شۇنچىلىك يىرىك ھەرپلەر بىلەن پۈتۈلگەنكى، ئۇنى بىر مىل، ھەتتا ئىككى مىل يىراقلىقتا تۇرۇپ ئوقۇغىلى بولاتتى.

مېمارچىلىقنىڭ ئاشۇنداق ئۇسلۇبىدا كېيىنرەك قۇرۇلغان بىنالار مەسىلەن، ئىسپاھان ۋە مەيدانشاھتىكى مەسجىدى كەبىر، قۇم ۋە مەشھەتتىكى زىيارەتگاھلار تېمۇرنىڭ ھىممىتى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ئىمارەتكە نىسبەتەن پەقەت ئۇنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەتتۇر. كېيىنكىلەرنىڭ زامانىدا يەنى شاھرۇخ ۋە مىرزاھۈسەيىن بايقارا دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىمارەت سېلىش ھەۋىسى يەنە كۈچەيدى. ھىراتتىكى مۇسەللا مەيدانىنىڭ خارابىلىرىدا ۋە مەشھەدتىكى مەلىكە گەۋھەرشاد بېگىمنىڭ گۈزەل مەسچىتلىرىدە بۇنىڭ نىشانلىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ھەۋەسنىڭ ئەڭ ئالىي مەقامغا كۆتۈرۈلۈشى پەقەت تېمۇر زامانىدا «ۋەھشىي ۋار - ۋار» ئاتالغان تېمۇر دەۋرىدە بولدى.

سانائەت ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەش مۇمكىن. تېمۇرنىڭ ئەمرى بىلەن دەمەشىقنىڭ ئەڭ ماھىر توقۇمىچىلىرى، ھەلەبنىڭ مەشھۇر پاختا ئىگىرىش كارخانىلىرى، ئەنقەرەنىڭ موۋۇتچىلىق كارخانىلىرى، تۈركىيە ۋە گورجىستاننىڭ زەرگەرلىرى، ئىشقىلىپ سانائەتتە قانچە ماھىر ئىشچىلار بار بولسا، ھەممىسى سەمەرقەندگەكۆچۈپ كېلىشتى. سەمەرقەندتە بارلىق دىن ۋە مىللەت كىشىلىرى جەم بولۇشقانىدى. كىلاۋىخۇ بۇيەردە ياشىغۇچى ئاھالىنى ساناپ، 130.000 دېگەنلىكى خاتا بولمىسا كېرەك. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، سەمەرقەندنىڭ پۈتۈن ئاسىيا سودىسىدا مال ئالمىشىش ئورنىنى ئالغانلىقىنى ناھايىتى ئاسانلا پەملىيەلەيمىز. خۇسۇسەن بۇنىڭدا ئىچكى سودا ياخشى تەرەققىي قىلىپ، چوڭ ئەھمىيەتكە سازاۋەر بولدى ۋە ناھايىتى بۈيۈك مىقدارغا ئېرىشكەنىدى. بۇ يەرگە ھىندىستاندىن ناھايىتى نۇرغۇن ئەتتارلىق ۋە بوياق تىجارىتى كارۋانلىرى كېلىپ تۇراتتى. خىتايلار بۇ يەرگە يىپەك گەزلىمىلەر، چىنى كاسىلار (قاچا - قۇچىلار)، قەدەھلەر، مۇشىك - ئەنبەرلەر، قىممەت باھالىق تاشلارنى ئەۋەتەتتى. مەملىكەتنىڭ شىمال تەرىپىدىن قىممەتلىك تېرە ماتېرىياللار كېلەتتى. مۇشۇنداق تۈرلۈك ئىقلىملارنىڭ ماللىرى سەمەرقەند بازارلىرىدا تاي - تاي قىلىپ باغلىنىپ، ئاسىيانىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىگە ۋە بۈيۈك يول ئارقىلىق غەربىي ياۋرۇپاغا ماڭغۇزۇلاتتى. سودىگەرلەر بىر يول بىلەن خارەزم، ئاستىراباد، نىژنىي نوۋگورت، موسكۋا يولى بىلەن گەنزە كۆلىگە باراتتى. ئىككىنچى، ھىرات، قەزۋىن، تەبرىز، ترابزۇن يولى ئارقىلىق گىنۇيىلىكلەرنىڭ، ۋېنىتسىيىلىكلەرنىڭ، پىزالىقلارنىڭ سودا كېمىلىرىگە چۈشۈپ، ياۋرۇپاغا يېتەتتى. ناھايىتى قورقۇنچلۇق، تىنچسىز زامانلار بولۇشىغا قارىماي، تېمۇر ھاكىمىيىتىنىڭ سايىسى چۈشكەن يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە سودا

www.uyghurkitap.com

ناھايىتى جانلىق ۋە ئالاھىدە خەۋپسىز ئىدى. بىر قايتا - قايتا سۆزلەپ ئۆتكەن ئىسپانىيە ئەلچىلىرى بۇ ئىشلارغا ئەڭ ئىشەنچلىك شاھىتلار ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەلچىلەر ھەيئىتى ترابزۇندىن يولغا چۈشۈپ، بەزى دۈشمەن ۋىلايەتلىرى ئارقىلىق سەمەرقەندكە بارغان. ئەتراپىدا ھېچقانداق ساقچىلىرى بولمىغان ھالدا شەرقنىڭ ناياب ئەشيالىرى يۈكلەنگەن كاجۋىلىق كارۋاننى ئۇلار ئۆز مەنزىلىگە بىخەتەر يەتكۈزگەن. بۇ ۋەقە ئەنقەرەدىكى قەتئىي توقۇنۇشلاردىن كېيىن ۋە غەربىي ئاسىيادا باشباشتاقلىق ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتلاردا سادىر بولغانىدى.

تېمۇرنىڭ تەدبىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەنىۋى تەرەققىياتنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە بىز ئالدىنقى بابتا توختالغان ئىدۇق. چۈنكى بۇ تەرەققىيات تېمۇرنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەجدادلىرىنىڭ يەنى تېمۇرزادىلەرنىڭ خىزمەتلىرىگە مەنسۇپتۇر. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەسلى تۈركلىك دەۋرى تېمۇردىن باشلاندى. چۈنكى خارەزمشاھلار ۋە سالجوقىيلار، گەرچە مەئىشەت شەكلى جەھەتتىن تۈرك بولسىمۇ، ئۇلار غەربىي ئىسلام، ئىران مەدەنىيىتىگە مۇخلىس ئىدى. ئۇلار تۈرك مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى ئاز ئىش قىلدى. ئەجەبلىنەرلىك ئەمەسكى، ھازىرقى ئىراندىكى تۈرك - قاجار خاندانىمۇ شۇنداق ئىدى. تېمۇر ئۆز تۈركلىرىنىڭ موغۇل - خىتاي دۇنياسىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبىسىنى مۇجەسسەم قىلدى. ئۇ دائىم ۋە ھەرجەھەتتىن تۈركلەرگە بىرىنچىلىكنى تەمىن ئېتىشكە تىرىشتى. گەرچە ئۇنىڭ سارىيى ئەجنەبىي ئۆلىمالىرى ۋە ھۈنەرۋەنلىرى بىلەن تولۇپ - تاشقان بولسىمۇ، مەملىكەتنىڭ رەسمىي تىلى ھەرقاچان تۈركچە يۈرگۈزۈلدى. ھەتتا موغۇل - ئۇيغۇر يېزىقى ناسىرانىيلىق، بۇددىيلىق، مەجۇسىيلىق دەۋرى دەپ قارىلىپ، مۇتەئەسسىپ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ناھايىتى يامان كۆرۈلگەن ھالەتتىمۇ مۇھاپىزەت قىلىندى. تېمۇرنىڭ ئۆزىمۇ ساپ ۋە ئېنىق تۈرك شېۋىسىدە يازاتتى. بۇيەردە زىكرى قىلىنغان «تۈزۈكات» بۇ پىكرىمىزنى ئىسپاتلىيالايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئۆز زامانىسىدىكى رەسمىي مۇھەررىرلەر ۋە شائىرلار بىلەن ئۇچراشقاندا، ئۇلارنىڭ قەتئىي ۋە تەكلىپ سۆزلىرىگە قۇلاق سالاتتى. ئاسىيانىڭ يېرىمىنى تىترىتىپ تۇرغان تەختى ئاستىدا قانچە خاندانلارنى يەكسان قىلغان بۇ ئادەم، ئۆزىنىڭ سىياسىي ئەھدىلىرىنى ناھايىتى ساددا ئىبارىلەر ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە باشلايتتى: «مەن تەڭرىنىڭ قۇلى تېمۇر، شۇنى ئېيتىمەنكى. . .» كېيىنكى خانلارنىڭ ياكى كەمبەغەل بۇخارا پادىشاھلىرىنىڭ تەكەللۇپلۇق لەقەملىرى بىلەن بۇنىڭ ئارىسىدا شۇ قەدەر پەرق چوڭ.

دەرۋەقە، تېمۇر ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، دائىملىق ئۇرۇش ۋە ماجىرالارنىڭ بولۇپ تۇرغانلىقىغا قارىماي، جاھانگىرنىڭ تىرىكلىكىدە تەرەققىيات، دىنىي ئىلىملار ۋە دۇنياۋى پەنلەر ئۆز يولى بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋەردى. تارىخ بىزگە ھېكايە قىلىدۇكى، ئىمام زەينۇلئابىددىن سۇلالىسىدىن بىر بۆلىكى يەنى شەيخ سەئىدئەلى ھەمەدانىي جاھاننى ئۈچ قېتىم ئايلىنىپ، توغرا يول كۆرسىتىپ، ۋەز - نەسىھەت قىلىپ يۈرگەن. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 786 (مىلادىيىنىڭ 1384) - يىلىدا ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىدە، خۇتتەلاندا ۋاپات بولغان. ئەخلاق ۋە تەسەۋۋۇپقا دائىر كۆپ ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئاساسچىسى شەيخ خوجا باھاۋىددىن تېمۇر زامانىدا ياشاپ، ھىجرىيىنىڭ 791 (مىلادىيىنىڭ 1389) - يىلىدا ۋاپات بولغان. ئۇ شۇ زاماندا بۇخارادىكى ئەڭ ھۆرمەتلىك كىشى بولۇپ، بۇخارانىڭ مىللىي ئەۋلىيالىرىدىن ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ شەھەردىن چارەك سائەتلىك ئارىلىقتىكى زىيارەتگاھىنى ئۈچ قېتىم زىيارەت قىلىش، ئۇزاقتىكى كەبىگە ھەج قىلىش بىلەن باراۋەر ھېسابلىناتتى. دۇنياۋى ئىلىملەر ئىچىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغانلىرى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. شائىر لۇتپۇللا نىشاپۇرىي ساراي شائىرى بولۇپ، شاھزادە مىرانشاھنىڭ مەدھىيىچىسى ئىدى. ھەۋەس قىلغۇدەك مەنسەپتە ئەمەس ئىدى. چۈنكى بۇ شاھزادىنىڭ شارابخور، دىتسىز، پاسىقلىقى سەۋەبىدىن شائىرنىڭ دۇردانە قەسىدىلىرى بىلەن

خۇددى بىر هايۋاننى ماختاشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولاتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى دائىم تەقدىرلىنەتتى. تېمۇرمۇ ئۇنى ناهايىتى ئالىي دەرىجىدە مۇكاپاتلايتتى. ئۇ هىجرىيىنىڭ 786 (مىلادىيەنىڭ 1384) ـ يىلى ۋاپات بولدى.

شەيخ كامالىددىن خوجەندى قەسىدىلەر يېزىش بىلەن مەشهۇر ئىدى. ئۇنىڭ دوستى كامالىددىن ئىسپاهانى بولسا ئۆزىنىڭ غەزەللىرى بىلەن شۆهرەت قازاندى. ئۇنىڭ ۋەتىنىنى، توختامىشخان ئىگىلىگەندىن كېيىن، غالىبىنىڭ پەرمانى تۈپەيلىدىن بۇ شائىر ئىدىل ساهىلىدىكى پايتەختكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىلگىرى بۇ جاي ئۇنىڭغا ناهايىتى ياققان ئىدى. لېكىن ئارىدىن تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ تەبرىزگە كەتتى. ئۇنى سۇلتان هۇسەيىن ئېلخانىي تەكلىپ قىلغانىدى. بۇ يەردە ئۇ ئۆزى ئۈچۈن بىنا قىلىنغان خانىقادا ياشاپ، هىجرىيىنىڭ 792 (مىلادىيىنىڭ 1390) ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇندىن بىر يىل ئۆتۈپ سەمەرقەندتە ئەللامە تەفتەزانى ۋاپات بولدى. ئۇ هىجرىيىنىڭ 722 (مىلادىيىنىڭ 1322) ـ يىلىدا ئىراقتا تۇغۇلۇپ، ئون ئالتە يېشىدا شەرھ (بىرەر نەرسىنى ئىزاهلاش ئاساسىدا يېزىلغان كىچىك ئەسەر) يازغان. ئۇ هىرات، جام، سەراخس، سەمەرقەند، غىژدۇۋان، تۈركىستان ۋە خارەزمدە ياشىدى. ئۇ كالام، فىقهە (قانۇنشۇناسلىق)، نەھۋى (مورفولوگىيە) ۋە تەفسىر ئىلمىدە شۆهرەت قازانغان بولۇپ، ئۇنىڭ كىتاب ۋە رىساللىرىنىڭ سانىنى ئۆمرىنىڭ سانىدىنمۇ جىقراق دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر ئەهمەد كىرمانىي تېمۇر تارىخى ـــ «تېمۇرنامە»نى يازغان بولۇپ، ئۇلۇغۋار ساهىبقىران بىلەن ناهايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇ تېمۇرغا قارشى ئايرىم هەجۋىيىلەرنى يېزىشقىمۇ جۈرئەت قىلغانىدى. (تېمۇر بىر قېتىم تېمۇر كىرمانىي ۋە ئۆز زامانىسىنىڭ باشقا ئەدىبلىرى بىلەن هاممامدا ئىكەن. گەپ ئادەملەرنىڭ شەخسىي خۇسۇسىيەتلىرى هەققىدە بولۇۋاتقاندا تېمۇر شائىرغا سوئال قويۇپ: «ئەگەر مېنى سېتىشقا توغرا كەلسە قانچە باها قويار ئىدىڭ؟» دەپ سورىغان. شائىر كىرمانىي ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ: «يىگىرمە بەش دىنار»، دېگەن. تېمۇر ئېتىراز بىلدۈرۈپ، «مېنىڭ بېلىمدىكى كەمەرنىڭ ئۆزىلا يىگىرمە بەش دىنار ئەمەسمۇ؟» دېگەندە، كىرمانىي: «مەن پەقەت شۇ كەمەرنى هېسابلاۋاتىمەن. بولمىسا ئۆزۈڭ بىر تىيىنغىمۇ يارىمايسەن»، دېگەن جاۋابنى بەرگەنىكەن). هازىرقى ئاسىيانىڭ بىر نەچچە نادان پادىشاهلىرى بۇنداق جۈرئەتتى ئۈچۈن شائىرنى قەتل قىلغان بولار ئىدى! تېمۇرنىڭ هىمايىسى ۋە مۇرۇۋۋىتىدىن پايدىلانغان ئەجنەبىي ئۆلىما ۋە شائىرلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. بالا دەشتىدىن ماۋەرائۇننەهرگە ئۆزى ئېلىپ كەلگەنلەرنىڭ هەممىسىگە ساهىبقىران مەردلىك بىلەن ئىنئام ۋە ئېهسان قىلاتتى. ئىستىبداتلىق بولغانلىرى، مەسىلەن، ئەڭ بۈيۈك ئەرەب قامۇسىنى يازغان جەزرى ناهايىتى چوڭ مەنسەپكە ئېرىشتى. نىشاپۇر، باغداد، مەرۋى، خارەزمنىڭ ئۆلىما ۋە مۇدەررىسلىرى، بۇخارا، سەمەرقەند ۋە كىش مەدرىسلىرىدە ئىلگىرىكىدىن كۆپ ئارتۇق مائاش ۋە ئىش هەققى ئالدى. ئۇمۇمەن تېمۇر دۆلىتىنىڭ قۇدرەتلىك دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان مەدرىسلەر تەسىس قىلىندى. بۇلار خەير ـ ساخاۋەت تۈپەيلىدىن كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدى؛ هازىرقى كۈندىمۇ بۇخارانى زىيارەت قىلغان كىشىلەر بۇ ئاسار ئەتىقىلەرگە هەيران قېلىشىدۇ. تېمۇر بۇ ئىشنىڭ تەشەببۇسكارى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ خانىدان ئەزالىرى، ۋەزىرلىرى هەم مەملىكەتنىڭ بايلىرى بارلىق ياخشىلار مەسچىت ـ مەدرىسلەر، قىرائەتخانىلار ۋە كېسەلخانىلارنى تەسىس قىلىش هەم ئۇلارغا ئېهسان بېرىشتە ئۆزئارا مۇسابىقە قىلىشاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنىۋى تەرەققىياتى، بىۋاستە بولمىسىمۇ، هەر هالدا ئەمىر تېمۇرنىڭ خىزمىتى ۋە هىممىتىگە چەمبەرچاس باغلانغانىدى.

www.uyghurkitap.com

تېمۇرىيلەر

ھىجرىيىنىڭ 807 ـ 906 (مىلادىيىنىڭ 1405 ـ 1500) ـ يىللىرى

تېمۇر ئۆزىنىڭ ۋارىسلىرى بىلەن جاھانگىرلىك مەيدانىدا ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان موغۇللارغا ئوخشاش بەختلىك بولالمىدى. موغۇللار ھۆكۈمدارى چوڭ بىر مەملىكەتنىڭ ئاساسىنى قۇردى. ئوغۇللىرى ۋە ۋارىسلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇنى كۈچەيتتى ۋە كېڭەيتتى. تېمۇر بولسا ھاكىمىيەت بىناسىنى ئېگىز كۆتۈردى؛ ئەمما پەرزەنتلىرى ئۇنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى بولۇش ئورنىغا نائەھلىلىك ۋە ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىشلار نەتىجىسىدە بۇ بىنانىڭ زەئىپلىشىشى ۋە يىمىرىلىشىگە سەۋەبچى بولدى. چىڭگىزىيلەر ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا ئىككى ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن بولسا، تېمۇرىينىڭ ۋارىسلىرى گەرچە ئۆز ئارىسىدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىكى ماھارىتى، پارلاق ئىستېبداتى ۋە ئالىيجانابلىقى بىلەن كەلگۈسى ۋارىسلىرىنى ھەيرەتكە سالىدىغان زاتلار بولسىمۇ، سەلتەنىتىنى بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشتۇرالىدى، خالاس.

مەرھۇم بۈيۈك تېمۇرنىڭ سەمەرقەندتە دەپنە ۋە ماتەم مۇراسىمى تامام بولا ـ بولماستىن، ۋارىسلار ئوتتۇرىسىدا دەرھال تاجۇ تەخت تالىشىش ئىشلىرى باشلاندى. تېمۇرنىڭ خۇراسان ھاكىمى ــ ئاقىل ۋە تەدبىرچان شاھرۇخ مىرزىدىن باشقا ئوغۇللىرى ئۆزىدىن بالدۇر ۋاپات بولۇپ كەتكەنىدى.

تېمۇر ئۆزىگە تەخت ۋارىسى قىلىپ قەھرىمانلىقىغا قاتتىق ئىشەنگەن نەۋرىسى، شۇ چاغدىكى ھىندىستان ۋە كابۇل ھۆكۈمدارى پىر مۇھەممەدنى تەيىنلىگەنىدى.

ياشلىقىنى جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن پىر مۇھەممەدخان كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەيش ئىشرەتكە بېرىلىپ، ھۆكۈمەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى ھىلىيگەر ۋە ئاچكۆز ۋەزىرى پىرئەلى تازغا تاپشۇرۇپ قويغانىدى. پىر مۇھەممەدخان بوۋىسى تېمۇرنىڭ ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئىشرەت ـ بەزمە ئۈستىدە تاپشۇرۇپ ئالدى. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەندتىكى ساراي دائىرىسىدە بىقارارلىق ۋە پاراكەندىچىلىك ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ئەگەر پىرمۇھەممەدخان شاراب قەدەھلىرىنى قويۇپ، قولىغا ئۇرۇش قوراللىنى ئېلىپ، دەرھال ئەسكەر توپلاپ سەمەرقەند ئۈستىگە كەلگىنىدە، بوۋىسىنىڭ تەختىگە ئىگە بولار ئىدى.

لېكىن ئۇ كېچىكتى. مىرانشاھنىڭ تاشكەنتتە ياشاۋاتقان ئون ئىككى ياشلىق ئوغلى سۇلتان خەلىل مىرزا ھەرىكەت باشلىدى. ئۇ بۇ يەردىكى بىر قانچە ئابرۇيلۇق ھۆكۈمدارلارنىڭ قوللىشى بىلەن بۈيۈك بوۋىسىنىڭ تەختىگە دەۋاگەرلىك قىلىپ، توسقۇنچىلىقسىزلا سەمەرقەند ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

ئۇ ئۇلۇغ بوۋىسىدىن قالغان خەزىنىلەر ۋاستىسى بىلەن ھۆكۈمەت بېشىغا كەلدى ۋە پىر مۇھەممەدخاننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش تەرەپدارلىرىنى ئۆز تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ ئېلىشقا قارار قىلدى.

تېمۇرنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن پىرمۇھەممەدخاننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش تەرەپدارلىرى كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەمما خېلىل مىرزا ئاتىنى بۇرۇنراق قامچىلاپ بولغانىدى. ئۇ پىرمۇھەممەدخاننىڭ پىلانلىرىنى بۇزۇپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يەرلەرنى ئۆز ھاكىمىيىتىگە قوشۇۋېلىشقا ئېرىشتى.

لېكىن، بۇنىڭدىن بىرەر نەپ چىقمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۇمشاق، خىيالپەرەس تەبىئىتى بىلەن ھۆكۈمدارغا قارىغاندا كۆپرەك شائىر بولۇش ئۈچۈن يارىتىلغانىدى. خەلىل بىر تەرەپتىن بۈيۈك بوۋىسىنىڭ پۈتمەس ـ تۈگىمەس خەزىنىلىرىنى ئىسراپ قىلىپ، نوپۇزلۇق يۇقىرى مەنسەپدارلاردىن، ئالىي تەبىقىدىكىلەردىن بىر قانچە كىشىنى ئۆز تەرىپىگە

ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى تەرەپتىن بۇۋىسىغا ساداقەتمەن كىشىلەرنى بىزار قىلدى ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە خېلى كۆپ دۈشمەنلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خەلىلنىڭ شادىمۇلىك ئىسىملىك بىر ئايالنى قاتتىق ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقى نارازىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبكار بولغان. شادىمۇلىك ئەۋۋەل ھاجى سەيپىددىننىڭ كېنىزىكى ئىدى. خەلىل تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئۆيلەندى. تېمۇر ھايات ۋاقتىدا بۇ جەزبىدار كېنىزەكنى ئۆلتۈرۈپ، خەلىلنىڭ ئىشىق ئوتىنى ئۆچۈرمەكچى بولغانىدى. ئەمما كېنىزەك جازادىن قېچىپ قۇتۇلدى. ئاخىر شادىمۇلىك ھۆكۈمدارنىڭ خوتۇنى سۈپىتىدە، ئېرىنىڭ بۇرۇنقى ئۆزىگە سادىق تەرەپدارلىرىنى ئۇنىڭغا قارشى قوراللاندۇردى.

بىرىنچى بولۇپ تۈركىستان ۋىلايىتىگە ھەم پەرغانىنىڭ بىر قىسمىغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلەنگەن ئەمىر خۇدادات بىلەن شەيخ نۇرىددىن خەلىلگە قارشى ئىسيان كۆتەردى. ئەگەر پىرمۇھەممەدخان مىراس دەۋاسى بىلەن چوڭ قوشۇن توپلاپ، ئامۇ دەرياغا يېقىنلىشىپ، خەلىلنى كۈچلۈك تەھلىكىگە سالمىسا، ئۇ ھامان سەمەرقەندتە ياشاپ، گۈزەل مەھبۇبىسى شەنىگە غەزەل يېزىش بىلەن بەنت بولۇپ يېتىۋېرەتتى.

خەلىلنىڭ ئۆكىسى مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بولسا ئامۇ دەريانىڭ سول قىرغىقىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇش قەستىدە ئىسيان كۆتۈردى. شۇ سەۋەبتىن خەلىل ئاۋۋال ئۆزى ئەۋەتكەن ئەسكەر بىلەن جەڭ قىلدى، كېيىن مىرزا سۇلتان ھۈسەيىنگە قارشى ئەسكەر ئەۋەتىپ، كىش ۋىلايىتىنىڭ جىگدىلىك دېگەن جايىدىكى ئۇرۇشتا غەلىبىگە ئېرىشتى.

ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن، تەختنىڭ ئىككى دەۋاگىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇزاكىرە باشلاندى. لېكىن بۇنىڭدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇرۇش باشقىدىن يەنىمۇ كۈچلۈكرەك تۈس ئالدى. ئامۇ دەرياني كېچىپ ئۆتكەن پىرمۇھەممەد نەسەپ ئەتراپىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئوردىگاھى ۋە مال - دۇنياسىنى تاشلاپ، ئاران قېچىپ قۇتۇلدى.

پىرمۇھەممەدخان يەنە بىر قېتىم ئۆز بەختىنى سىناپ كۆردى. ئەمما بۇ سەپەردىمۇ غەلىبە قىلالمىدى. ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن مەيخورلۇق ۋە نادانلىققا بېرىلگەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇنىڭدا بۇرۇنقى قەھرىمانلىقلاردىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي پىرمۇھەممەد شىبورغان يېنىدا ھىجرىيىنىڭ 809 (مىلادىيىنىڭ 1407) - يىلىدا، ئۆزىنىڭ چېدىرىدا مەشھۇر ۋەزىرى پىرئەلى تاز تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ھالبۇكى پىرمۇھەممەد خان پىرئەلىنى خىزمەتكارلىقتىن ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرگەنىدى. (ئافغانىستان ۋە شىمالى ھىندىستان ھۆكۈمدارى بولۇشنى نىيەت قىلغان پىرئەلى بەگلەرنىڭ ئىسيانى سەۋەبىدىن ھىراتقا قېچىپ باردۇ، شاھرۇخ ئۆز قېرىندىشىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ ئۇنى قەتل قىلىدۇ).

شۇ تەرىقىدە خەلىل جەنۇبنى بىخەتەرلىككە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، بىراق شىمال تەرەپلەر ھاياجانلىق ۋە تەھلىكىلىك ئىچىدە ئىدى. چۈنكى ئىسيانچى خۇدادات ۋە شەيخ نۇرىددىن قاتارلىقلار ئەمىرلەر ۋە باشقا بەگلەرنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، نوپۇز دائىرىسىنى كېڭەيتمەكتە ھەم چوڭ قوشۇن بىلەن توپتوغرا سەمەرقەند ئۈستىگە كەلمەكتە ئىدى.

خەلىل ئارغۇنشاھ ۋە ئەمىر ئاللادات رەھبەرلىكىدە ئاسىيلارغا قارشى لەشكەر ئەۋەتتى. ۋەھالەنكى، بۇ ئىككى زات دۈشمەن بىلەن مەخپىي ئىتتىپاق تۈزگەنىدى. ئالىيجاناب لېكىن بەختسىز خەلىل ئۆزىنى قوغدىغۇچى، سادىق ھېسابلانغان كىچىك بىر گۇرۇھنىڭ كۆزىتىشىدە قالغان پەيتتە، ئەسكەرلىرى ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلدى ۋە شىرار قەلئەسى خارابىلىرىدە خۇدادات لەشكەرلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا دۇچ كېلىپ، ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى ھەم ئۆزىنىڭ سابىق تەۋەلىكىگە ئەۋەتىلدى. ئۇ بۇ يەردە تاجۇ تەختتىن ۋاز كېچىشكە ئىسيانچىلار تەرىپىدىن بېرىلگەن قەشقەر ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن

تەك ئۇنىڭ چوڭ پالاكىتى، تەقدىرنىڭ كۈتۈلمىگەن زەربىسىدىن ئەمەس، بەلكى پۈتۈن قەلبىدىن سۆيگەن مەھبۇبىسى شادىمۇلكتىن ئايرىلىشى ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇ ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى بارلىق غەم - غۇسسىلىرىنى كۆز ياشلىرى ئارىلاش شىكايەت بىلەن تولغان غەزەللىرىنى يېزىپ، يەڭگىللىتىشكە ئۇرۇندى. ھەقىقەتەنمۇ پۈتۈن خەزىنىلىرى بىلەن سەمەرقەندنى ئىگىلىگەن، ئۇنى تەھقىپ ۋە مەسخىرە قىلغان، ھەتتا مەلىكە شادىمۇلكنى ئاۋامنىڭ ئەڭ رەسۋا ھاقارىتىگە دۇچار قىلدۇرغان خۇداداتنىڭ بەختى ئۇزاققا بارمىدى. تېمۇرىيلەرنىڭ ئەڭ چوڭى مىرزا شاھرۇخ مۇشۇ پەيتتە ھىراتتا ياشاپ نوپۇز ۋە ئۇلۇغۋارلىقى ئەڭ يۈكسەك مەقامغا يېتىشكەندى. ئۇ ماۋەرائۇننەھردىكى بۇ ھادىسىلەرگە ئېتىبارسىز قارىيالمىدى.

شاھرۇخ تېمۇرىيلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋە ئالىيجاناب بىر شاھزادىسى بولۇپ، ئۇنىڭ سارىيى زامانىنىڭ پەن ۋە مائارىپ ئوچىقى ئىدى. خوراسانىنىڭ مائارىپقا مايىل ئىران ئېلېمېنتلىرى ئارىسىدا ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى بەختلىك ھېسابلايتتى. شۇ تۈپەيلى ماۋەرائۇننەھردە ھاكىمىيەت مەسىلىسى ۋە ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى ۋەقەلەر ئۇنىڭ دىققىتىنى قاتتىق تارتقانىدى. لېكىن سۇلالە مەنپەئەتى تەھلىكىگە چۈشكەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇرۇشنى ئانچە خالىمىسىمۇ ئۆزىنى تۇتۇپ تۇرالمىدى.

قېرىندىشى خەلىلنىڭ پالاكەتكە يولۇققانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ئۆزىنىڭ لەشكىرى بىلەن خۇداداتقا قارشى ھەرىكەت باشلىدى. خۇدادات ئۇرۇش قىلىشقا تەييار بولمىغانلىقتىن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، شاھرۇخ بۇنىڭغا قارىماي، سەمەرقەندكە يۈردى ۋە شەھەر خەلقى تەرىپىدىن ئاجايىپ تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋېلىندى. خۇدادات تاشكەنتكە قېچىپ كەتتى ۋە موغۇل خانى مۇھەممەدخاندىن باشپانالىق تەلەپ قىلدى. لېكىن مۇھەممەدخان شاھرۇخقا ئوخشاش ئىقتىدارلىق بىر زاتقا قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ئەكسىچە ئۆزىنىڭ بۇرادىرى شەمئىجاھانغا بۇ ئاسىي قاچقۇننى تۇتۇۋېلىشنى ئەمر قىلدى. ئارىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمىدى، خۇداداتنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ، موغۇل خانىنىڭ ساداقىتىنىڭ نىشانى سۈپىتىدە شاھرۇخقا تەقدىم قىلىنىدى.

شۇنداق قىلىپ، ماۋەرائۇننەھردە بىر ئاز تىنچلىق ئورنىتىلىپ، مىرزا خەلىلنى ئەسكە ئالدى. خۇدادات ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن خەلىل ئۇنىڭ بۇرادىرى تەرىپىدىن ئالا تاغدىكى قەلئەگە كۆچۈرۈلگەنىدى. شاھرۇخ ئۆزىنىڭ توقسابەسى (گېنېرالى) شاھمەلىكنى ئۇنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئېھتىمال مىرزا خەلىل ئاسىي بەگلەردىن ئۆزىنى ئازاد قىلىشقا كەلگۈچىلەردىن كۆپرەك قورققان بولسا كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ خەۋپسىزلىكى ئۈچۈن ئىناۋەتلىك بىر ساقچى تەلەپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ ھىمايىسىدە سىر دەريانىڭ سول قىرغىقىدا تۇرغان شاھرۇخنىڭ يېنىغا كەتتى. شاھرۇخ ئۇنى قۇچاقلاپ قارشى ئالدى. ھەر خىل سەممىي دوستلۇق ئالامەتلىرىنى كۆرسەتتى، ھەتتا ئۇنىڭ چىن دىلىدىن سۆيگەن مەھبۇبى شادىمۇلكنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بەردى. ئۇ پەقەت تاجۇ تەختتىن مەھرۇم قىلىندى. شاھرۇخ ئۇنى بىر ئاز تەسەللى تاپسۇن دەپ ئىراق نائىبى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. مىرزا خەلىل ئۇ يەرگە كېتىۋېتىپ، ھىجرىيىنىڭ 812 (مىلادىيىنىڭ 1409) - يىلى يولدا ۋاپات بولدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، مەھبۇبىسى شادىمۇلكمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ. ئېيتىشلىرىچە، ئۇ ئېرى بىلەن بىر قەبرىگە كۆمۈلگەنىكەن.

شاھرۇخ ئىككىنچى يىلى يەنە بىر قېتىم قوراللىنىپ، ئامۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدى. ماۋەرائۇننەھردە ھاكىملارنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى، خەلىلنىڭ يۇمشاقلىقى، بەگلەرنى ھەددىدىن ئارتۇق جۈرئەت بىلەن تېز - تېز غەليان قىلىپ تۇرۇشقا ئادەتلەندۈرۈپ قويغانىدى. ئەمىر نۇرىددىن شولارنىڭ بېشىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن تەختنى ئېلىشقا قەست قىلىپ ئۇرۇش باشلىدى. ئۇرۇشنىڭ بېشىدىلا توقسابە شاھمەلىكتىن يېڭىلگەنلىكتىن،

تاشكەنتكە قاچتى. ئۇنىڭ شېرىكلىرى قىلغان جىنايەتلىرى ئۈچۈن ئېغىر جازاغا دۇچار بولدى.

شاھرۇخ مىرزا ئاتىسىنىڭ سۈرىيە بىلەن ئەرەبىستاندىن باشقا ھەممە جايلىرىنى ئۆز قول ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھر تەختىنى تۇنجى ئوغلى ئۇلۇغبەككە تاپشۇردى. ئۇلۇغبەك ئاتىسىغا ئوخشاش باشقىلار بىلەن ئېتتىپاقلىشالايدىغان كىشى بولۇش بىلەنلا چەكلەنمىدى، بەلكى پەن - مائارىپقا ئالىيجانابلارچە مايىل بولۇشتا ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى. تېمۇر سۇلالىسىدىن نامى غەربتىكى خىرىستىئان دۇنياسىدىمۇ بىرنەچچە ئەسىر مابەينىدە ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىلگەن مەشھۇر بىر زاد ئۇلۇغبەك ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت تورغاي بولۇپ، چوڭ بوۋىسى ئەمىر تېمۇر ۋاپات بولغان چاغدا ئون بەش ياشتا ئىدى. ئۇ ماۋەرائۇننەھرنى باشقۇرۇشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغان چاغدا ئون توققۇز ياشقا كىرگەنىدى. ئەمما ئۇنىڭ خېلى ۋاقىتقىچە داۋام قىلغان پادشاھلىق دەۋرى تېمۇرىيلار سەلتەنىتىنىڭ سائادەتلىك دەۋرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ئاتىسى ئاھالىنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن تۇراندىكى تىنچلىق بۇزۇلمىدى. گەرچە موغۇللار كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، ئۇنى جەڭگە دالالەت قىلىپ، ھەتتا ئۇ بىر قېتىم ئاقسۇغىچە بېرىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ۋاقتىدىكى ئۇرۇشلاردىن پەقەت شىمال تەرەپتىكى بىر تاجاۋۇزچىلىقنى سۆزلەپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ. چۈنكى بۇ تاجاۋۇزنىڭ پالاكەتلىك ئاقىۋىتى ماۋەرائۇننەھر ئۈچۈنمۇ خېلى كۆپ زىيانلارنى كەلتۈردى.

تېمۇر تەرىپىدىن قىپچاق خانى قىلىپ تەيىنلەنگەن قوۋۇرچاقنىڭ ئوغلى باراق ئوغلان دۈشمەنلەرنىڭ كۈچ بىلەن بېسقتۇرۇشىغا ئۇچرىغانلىقى سەۋەبىدىن ھىجرىيىنىڭ 828 (مىلادىيىنىڭ 1424) - يىلىدا تۈركىستانغا، سىغناق ئەتراپىغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ قەلئەنىڭ قوماندانى ھەر ۋاقىت «مەتلەئەسسەئدەين ...» ساھىبىنىڭ تەبىرىچە، قىپچاق ۋە ئۆزبېك ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ تاجاۋۇزىدىن شىكايەت بىلەن ئەشۇ باراق ئوغلانغا مۇراجىئەت قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن بۇ قەلئەدە ئۆزىنىڭ ھەققى بارلىقىنى مەلۇم قىلدى.

ئۇلۇغبەك بۇنىڭغا قارشى شەخسەن ئۆزى بېرىشقا قارار قىلدى. ئاتىسى ئۇلۇغبەكنىڭ لەشكەر بېشىلىق ئىقتىدارىغا ئانچە ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ياردەمچى قىلىپ، ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد جوگىنى ئەۋەتتى. لېكىن ئۇلۇغبەك ئۇنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەستىن ئۇرۇش باشلىۋەتتى ۋە باراق ئوغلانىنىڭ ئاز مىقداردىكى مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنى تەرىپىدىن دەھشەتلىك رەۋىشتە پاراكەندە قىلىندى. جوگى لەشكەرلىرىمۇ كۆپ زىيانغا ئۇچرىدى. بۇ پەيتتە مۇۋەپپەقىيەت ۋە غەلىبە قازانغان قىپچاق ئوردىسى بۇلاڭ - تالاڭ بىلەن خوجەندكىچە كېلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇ پالاكەتتىن كېيىن ياش ۋە نازۇك تەبىئەتلىك شاھزادە جەڭگى - جېدەلدىن ئۆزىنى تارتىپ، ئۆلىمالار مەجلىسىگە، ئىلىم - پەنگە بېرىلىپ كەتتى. بۈيۈك بىر ئەركىنلىك بىلەن پەن - مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا، پايتەختنى مېمارچىلىق سەنئىتى بىلەن بېزەشكە كىرىشتى. شەھەرنىڭ ھازىرقى خارابىلىرى ھامان قۇرغۇچىلارنىڭ نازۇك ھېسسىياتىدىن، سەنئەت ساخاۋىتىدىن دېرەك بېرىپ تۇرماقتا.

ئاشۇ ۋاقىتتىكى سەمەرقەند ھەققىدە ئۆز خاتىرىلىرىدە بىر قەدەر توغرا مەلۇمات بەرگەن بابۇر ئۇنىڭ چوڭ بىنالىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى زىكرى قىلىدۇ: 1) «خانىقانىڭ گۈمبىزى غايەت ئۇلۇغ گۈمبەزدۇر، ئالەمدە ئۇنچىلىك ئۇلۇغ گۈمبەز يوق دەپ نىشان بىرۇرلەر». 2) غايەت گۈزەل كۆل، ئۇستى ھەشەمەت بىلەن بېزەلگەن شاھانە كۆرۈنۈشلۈك مەدرىسە بىنا قىلىنغان. بۇ مەدرىسە ھىجرىيىنىڭ 828 (مىلادىيىنىڭ 1424) - يىلىدا ياسالغان. لېكىن ئىككى يۈز يىل ئۆتە - ئۆتمەستىن ئۇنىڭ بۇرۇنقى گۈزەل ھۇجرىلىرىنىڭ خارابىلىرىدا غەيرەتلىك تالىپلارنىڭ ئورنىدا ھۇقۇشلار ماكان تۇتتى. 3) مۇقەتتە مەسجىدى. بۇ جەھەتتىن

www.uyghurkitap.com

مۇقەتتە «زىجى كۆرەگانىي»، سى («كورگان جەدۋىلى») ھىجرىيىنىڭ 841 (مىلادىيىنىڭ 1438) - يىلىدا تۈزۈلدى. ئۇلۇغبەك پتولومېي (باتلىمۇس) تەقۋىمىنى سەمەرقەند شەھىرىگە مۇۋاپىق ئىشلىدى. ئۆلىمالارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى تۈزىتىشكە كىرىشتى. شۇ تەرىقىدە يۇنان ھەكىمىنىڭ ئەسىرى، تۈرك (تەرجىمىدە «تاتار» دېيىلگەن - س. ئا.) ئالىمىنىڭ تۈزىتىشى بىلەن يېڭى بىر دۇنياغا يۈزلەندى. «مەتلەئەسسەئدەين» يازغان ئابدۇرەزاق سەمەرقەندتە ئۆزى كۆرگەن تەرەققىيات ۋە دەرىجىلەرنىڭ بىرلىشىشى ۋە بۇ ئالامەتلەرنىڭ مۇكەممەللىكى ھەققىدە بىر نەچچە قېتىم توختالغانىدى. كۆك گۈمبىزىدىكى سەييارە ۋە تۇرغۇن يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكەت مەۋقەلىرى يەر يۈزىدىكى پۈتۈن قۇرۇقلۇقلار، دېڭىزلار، تاغ ۋە سەھرالارنىڭ شۇنچىلىك توغرا كۆرسىتىلگەنلىكىدىن ھەيران قالغانلىقى ۋە بۇنى تەسۋىرلەشكە ئاجىز ئىكەنلىكىنى يازىدۇ.

ھەقىقەتەنمۇ بۇ رەسەتخانە يەر يۈزىنىڭ بىر مۆجىزىسى ھېسابلىناتتى. بۇنى كۆرۈش ئۈچۈن ھەتتا ئانىسى گۆھەرشات بېگىم ھىجرىيىنىڭ 823 (مىلادىيىنىڭ 1420) - يىلى ھىراتتىن سەمەرقەندكە كەلگەندە، ئۇلۇغبەك پەقەت ئىلىم - پەن بىلەن رىيازىيەتكە (ئاسترونومىيە بىلەن ماتېماتىكىغىلا) ئەمەس، بەلكى باشقا پەن ۋە ئىلىملارغىمۇ قاتتىق بېرىلگەنىدى. شائىرلار، ئالىملار مەملىكەتنىڭ تەرەپ - تەرەپلىرىدىن كېلىشكە باشلىغانىدى. ئايرىم ئالىملار ياكى رەسساملارنى جەلپ قىلىش جەريانىدا ھەتتا بەزى چاغلاردا ئاتا - بالىلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەتلىشىش ئىشلىرىمۇ پەيدا بولاتتى. ئۇلۇغبەك ھۆكۈمىتى دەۋرىنى ئۇلۇغ سامانىيلار دەۋرى بىلەن بىر قاتاردا قىياس قىلىش مۇمكىن. ئەپسۇسكى بۇ ھالەت پەقەت شاھرۇخ مىرزىنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر داۋام قىلالىدى. ھىجرىيە 850 (مىلادىيە 1447) - يىلىدا ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ساپ ۋە ئوچۇق تۇرغان ئاسمىنىنى قويۇق قارا بۇلۇتلار قاپلىدى. تىنچلىق تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن سۈلھى ۋە سائادەتنىڭ قىممەتلىك مېۋىلىرى قانلىق ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن بەربات بولدى.

ئۇلۇغبەك تۇنجى ئوغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن ئاتىسى شاھرۇخنىڭ پۈتۈن مۈلكىگە ئۆزىنى ۋارىس ھېسابلاپ، خۇراسانغا بېرىش ئۈچۈن يولغا چىققانىدى. لېكىن جىيەنى بايسۇنقۇر مىرزىنىڭ ئوغلى ئالائۇددەۋلە ھىراتنى ئىگىلەپ، ئۇلۇغبەكنىڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپنى ئەسىرگە ئالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىدى.

مەرھەمەتلىك ئۇلۇغبەك ئۆز ئوغلىنىڭ ھايات - ماماتىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان دۈشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىمىدى. ئابدۇللەتىپنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن، خەزىنە بىلەن ئەسىرلەرنى ئالماشتۇرۇش شەرتى بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە ماقۇل بولدى. ئالائۇددەۋلە شەرتنىڭ بىرىنچى قىسمىنى بېجىرگەن بولسىمۇ، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، خەزىنىنى قايتۇرۇش ھەققىدە سۆزلىشىشنى خالىمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلۇغبەك ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش قىلىشقا قاتتىق تەييارلىق قىلدى.

ئالائۇددەۋلە شاھرۇخ ئەللىك يىلدىن بۇيان توپلىغان خەزىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەرپ قىلىپ، جەڭگە ئەسكەر توپلىدى. ئۇلۇغبەك مەسىلىنى ئۇرۇشسىز ھەل قىلىش ئۈچۈن ھەر قانچە تىرىشسىمۇ، بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. ھىراتتىن تۆت مىل نېرىدىكى تۇرناب دېگەن جايدا ئۇرۇش قىلىنىپ، ئۇلۇغبەك تەنتەنە بىلەن غەلىبە قازاندى. ئالائۇددەۋلەنىڭ تاجۇ تەختى ۋەيران بولدى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى مەشھەدكە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ھىرات ئۆزىنىڭ بارلىق خەزىنىلىرى بىلەن قانۇنىي ۋارىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغبەك دۈشمىنىنى قوغلاپ غەربىي خۇراسانغا باردى. بۇ يەردە قېرىندىشى ئوبۇلقاسىم مىرزا بىلەن بىرلىشىپ، بىر قانچە شەھەرلەرنى ئىگىلىدى. لېكىن بۇ ۋاقىتتا ناھايىتى ئېچىنىشلىق ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇلۇغبەك تۇرمىدە ساقلىغان قارا قويۇنلۇق قەبىلىسىدىن،

تۈركمەن رەئىسى ئىرالىبەك قېچىپ كەتتى. تېمۇرىيلارغا قارشى قەدىمدىن ساقلىنىپ كەلگەن سۇلالە ئاداۋىتى يېڭىدىن قايتا باشلاندى ۋە ھىراتقا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تالان ـ تاراج قىلدى. شاھرۇخ مىرزا دەۋرىدىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئالىي بىنالارنى، قىممەتلىك سەنئەت ئەسەرلىرىنى ۋەيران قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا شۇنداق ئەپسۇسلىنارلىق ھال ئۇلۇغبەكنىڭ پايتەختى سەمەرقەندتىمۇ سادىر بولدى. بىر گۇرۇھ ئۆزبېك ئاتلىقلىرى باسقۇنچىلىق قىلدى ۋە يولدا دۈچ كەلگەنلىكى نەرسىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، سەمەرقەندنىڭ دەرۋازىسىغا قەدەر يېتىپ كەلدى. شەھەر سىرتىدىكى سارايلاردا، ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىيلىكىنى تولۇق نامايان قىلدى. ئابدۇرەزاقنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، چىنىدىن مەخسۇس ئالدۇرۇلغان ھەشەمەتلىك رەسىملەر ئۆزبېكلەرنىڭ توقماقلىرى بىلەن پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىلگەن، چىنى نەقىشلەر پارچىلىنىپ تاملاردىن قومۇرۇپ تاشلانغان، ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن مۇكەممەل ھەيۋەتلىك ئىۋانلار قىرىپ بۇزۇلغان، قىسقىسى كۆپ يىللار مابەينىدە ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى بىر نەچچە سائەت ئىچىدە ۋەيران قىلىپ تاشلانغانىدى.

ئالىيجاناب ئۇلۇغبەك ئۈچۈن بۇلار تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىشلار ئىدى. ئەمما بۇنىڭدىنمۇ ئېغىرراق، ئېچىنارلىق بىر ۋەقە يۈز بەردى. ئۇ بولسىمۇ، ئۇلۇغبەك پەقەت ئۇنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۇرۇش ئېلىپ بارغان، بالام دەپ دائىم قايغۇرۇپ كەلگەن ئوغلى ئابدۇللەتىپ، ئاتىسىنىڭ شۇنچىلىك چوڭقۇر مۇھەببىتىگە كۇپرانىي نېمەت كۆرسىتىپ ئۇنىڭغا تۈزكورلۇق قىلدى.

ئابدۇللەتىپ تۇرنابىتىكى جەڭدە ئاز ـ تولا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن غەلىبە شەرىپىنى ئۆزىگە مەنسۇپ قىلىش مەقسىتىدە دەۋا قىلدى. ھالبۇكى، ئۇلۇغبەك مۇۋەپپەقىيەت شەرىپىنى ئابدۇللەتىپنىڭ ئۇكىسى ئابدۇلئەزىزدىن كۆرەتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىختىيارىددىن سارىيىدىن تېپىلغان خەزىنىلەرنى ئابدۇللەتىپ ئۆز مۈلكى دەپ ھېسابلىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلۇغبەك ئۇ مۈلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلغانىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇللەتىپ كۆپ يالۋۇرۇشلار ئارقىلىق ئاتىسىدىن بەلخنىڭ نائىبلىقىنى ئېلىپلا، دەرھال ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئامۇ دەرياسىغا يۈرۈش باشلىدى. ئوغلىنىڭ بۇ ھاقارىتىدىن ئاچچىقلانغان ئۇلۇغبەك قارشى ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن بىرىنچى توقۇنۇشتىلا يېڭىلىپ قالدى. مەملىكىتىگە قاراشلىق شاھرۇخىيە (سابىق بىناكەنت) قورغىنىغا قېچىپ قۇتۇلدى. ئۇ بۇ جايدا كەنجى ئوغلى ئابدۇلئەزىز بىلەن بىرگە قولغا ئېلىندى ۋە شەپقەتسىز ئوغلى ئابدۇللەتىپنىڭ ئەمرى بىلەن ئىرانلىق ئاببas ئىسىملىك بىر خىزمەتكار تەرىپىدىن قەتل قىلىندى.

شەرقنىڭ ئەڭ يارقىن پىكىرلىك ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرى ئەنە شۇ تەرىقىدە يوق قىلىندى. ئۇلۇغبەك ئاتىسىنىڭ نائىبى سۈپىتىدە ئوتتۇز سەككىز يىل، ئۆزى مۇستەقىل ئىككى يىل سەككىز ئاي ماۋەرائۇننەھردە ۋە شەرقىي شىمال چېگراسىدىكى يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن پاجىئەلىك رەۋىشتە ھاياتنى تەرك ئەتتى.

شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن تۈزكور ئابدۇللەتىپمۇ بۇنداق جىنايەتكارانە ھەرىكەت بىلەن ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يېتەلمىدى. شۇ دەۋردە سەمەرقەندتىكى ھاكىمىيەتنى مىرانشاھنىڭ نەۋرىسى ئەبۇسەئىد مىرزا ئىگىلەپ ئالغانىدى. ئۇ ئۇلۇغبەك سارىيىغا دەسلەپتە بىر قاچقۇن سۈپىتىدە يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇپ كەلگەنىدى، كېيىن ئۇلۇغبەك ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىپ ئالدى. لېكىن بۇنىڭغا قارىماي ئۇلۇغبەك ئۆزىنىڭ ئاسىي ئوغلىنى جازالاش ئۈچۈن پايتەختتىن كەتكەندە ئەبۇ سەئىد ئۆزىگە شەپقەت كۆرسەتكۈچىگە قارىتا ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ، ئىختىلاپ بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلۇغبەك ئورنىدا پايتەختتە قالغان ئوغلى ئابدۇلئەزىز ئەبۇ سەئىدنىڭ كۈچلۈك ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرۇشقا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئاجىزلىق قىلدى. شۇ تەرىقىدە ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەند ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشۇالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابدۇللەتىپ ئاتىسىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئەشۇ ئەبۇسەئىد بىلەن جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

جەڭ پەرىسى تۆزكور ئوغۇلغا تەبەسسۇم بىلەن باقتى. ئەبۇسەئىد مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن بولسىمۇ، كېيىن بۇخاراغا قېچىپ قۇتۇلۇپ قالدى. ئابدۇللەتىپ بولسا ھىجرىيە 854 (مىلادىيە 1450) ـ يىلىدا ئۇلۇغبەكنىڭ ئىلگىرىكى خىزمەتچىسى بابا ھۇسەيىن تەرىپىدىن خوجايىنىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى. ئابدۇللەتىپنىڭ كاللىسى كېسىلىپ، ئاتىسى بىنا قىلغان «ئۇلۇغبەك مەدرىسەسى» دەرۋازىسىنىڭ پەشتىقىغا ئېسىپ قويۇلدى. چۈنكى شۇ دەۋرلەردە ئەمەلدە قوللىنىلىۋاتقان بارلىق قانۇنلاردا ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنىڭ ھېچقاچان تەختكە ئىگە بولالمايدىغانلىقىنى ھەم ماۋەرائۇننەھرنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەردە ئەشۇ ھۆكۈمراننىڭ جىنايىتى ئىنتايىن چوڭ ئىكەنلىكىنى ھەم ئۇنىڭغا ئىلاھى جازا بېرىلىشى لازىملىقىنى كۆرسىتىدىغان بايانلار بار ئىدى.

ئابدۇللەتىپتىن كېيىن تەخت شاھرۇخنىڭ نەۋرىسى ئابدۇللا مىرزىغا ئۆتتى. ئۇمۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇلۇغبەكنىڭ سارىيىغا سەممىمي رەۋىشتە قوبۇل قىلىنغان ۋە كۈيئوغۇل بولغانىدى. ئەبۇسەئىد ناھايىتى تېزلىكتە ئۇنىڭ بىلەن تەخت تالىشىش ئۇرۇشىنى باشلىدى، لېكىن يېڭىلىپ، سىر دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ئوبۇلخەيرى ھۇزۇرىغا قېچىپ كەتتى. ئوبۇلخەيرى ئۇنىڭغا ئازراق ئەسكەر بېرىپ ياردەم قىلدى. ئەبۇسەئىد ئابدۇللا مىرزا ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ، ھەم ئۇنىڭ ھاياتىغا، ھەم تەختىگە خاتىمە بەردى. ئابدۇللا مىرزا مەملىكەتنى پەقەت بىر يىللا باشقۇرالىدى. ئەبۇسەئىد ھىجرىيە 855 (مىلادىيە 1451) ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تېمۇرىيلەرنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى. لېكىن بۇ غەلىبە ناھايىتى قىيىنغا چۈشتى. سەھرادىن كەلگەن ۋەھشىي ئەسكەرلەر شەھەرلەرنى ئىككىنچى قېتىم خانىۋەيران ۋە تالان ـ تاراج قىلدى. ھەتتا تالانغان نەرسىلەر بىلەن قاپ ۋە خۇرجۇنلىرى توشقۇزۇلغاندىن كېيىنمۇ ئۇلار ئۆز ۋەتەنلىرىگە ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن ھىيلە ـ نەيرەڭ ۋە زورلۇق قىلىشنى توختاتمىدى. ئەبۇسەئىد تېمۇر ۋارىسلىرى ئارىسىدىكى يېگانە مەنسەپپەرەس ئىدى. ئۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان «بۇ جاھان ئەينى ۋاقىتتا ئىككى ھۆكۈمدار ئۈچۈن ناھايىتى تارلىق قىلىدۇ.» دېگەن سۆزلەرنى تەكرارلاشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇ سۆزگە مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىپ، تۇران ئۆلكىلىرىنىڭ چېگراسىنى كېڭەيتىشنى خالايتتى. ئۇ مەملىكەت دائىرىسىنى ماۋەرائۇننەھردىن خۇراسان ۋە غەربىي ئىران تەرىپىگە كېڭەيتىشكە باشلىدى.

بۇ ۋاقىتقا كېلىپ، تېمۇر ئەۋلادلىرى كۆپلىگەن تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈپ، ئەركىن ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەۋىسىگە چۈشتى. ئەبۇسەئىد مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن قورقۇنچلۇق رەقىبلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەبۇسەئىد سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن جەڭگە كىرىشتى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا شاھرۇخنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇلۇغبەكنىڭ ياردىمى بىلەن خۇراسانغا كەلگەن ۋە تۈركمەن خانى ئىرالىنىڭ قەتلىدىن كېيىن، ھىرات تەختىگە چىققانىدى. ئۇنىڭ سەلتەنىتى بىر ئاز نۇرانە ئىكەنلىكىنى تەۋسىپ قىلالماقچىمىز. ئۇ باي خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ يارلىرىنى بىر ئاز ساقايتىش مەقسىتىدە ئىش ئېلىپ بارغانلىقى مەلۇم. ئۇ ئەبۇسەئىدنىڭ ئۆزىگە كۈچلۈك رەقىب ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشىنەتتى. لېكىن سەمەرقەندنى قىرىق كۈنچە قامال قىلغاندىن كېيىن غەلىبىگە ئېرىشەلمەي سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئابدۇللەتىپنىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد ۋە مۇھەممەت جوگىلارمۇ ئاتىسىنىڭ تەختىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئۇرۇشقا قوشۇلۇپ، ئەبۇسەئىدكە خېلى زىيان يەتكۈزدى. ئەبۇسەئىد

شاھزادىلەرنىڭ لەشكەرىنى ھىجرىيە 859 (مىلادىيە 1455) - يىلى بەلخ ئەتراپىدا مەغلۇپ ۋە پاراكەندە قىلدى، ئەھمەد شۇ يەردە ھالاك بولدى، مۇھەممەت جوگى قېچىپ قۇتۇلدى. ئۇ سىر دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئەبۇسەئىدكە ئوخشاش ئۆزبېك خانى ئوبۇلخەيرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ياردەم تەلەپ قىلدى، ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىدىكى سەھرا ۋىلايىتى ئەسكىرىي كۈچ توپلاش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى بىر خەزىنە ھېسابلىناتتى.

ئوبۇلخەيرىخان ئۆزىنىڭ ئالدىنقى ئىلتىماسچىسى ئەبۇسەئىدنىڭ يۈز خاتىرىسى ئۈچۈنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ، مۇھەممەت جوگىغا ئۆزى ئەسكىرىي جەھەتتىن ياردەم بەرمىسىنمۇ، خۇشاللىق بىلەن چەتتىن ياردەم كۈچلىرىنى تېپىپ بەردى. ئۇنىڭ يېنىدا سەھرا قەھرىمانى دەپ ئاتالغان بۇرگە سۇلتان بار ئىدى. ئەبۇلغازى ئۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك ھېكايە قىلىدۇ: گويا ئۇنىڭ كۆكرەك قوۋۇرغىسى ئورنىدا يەخلىت سۆڭەكتىن ئىبارەت تاختا ئورۇنلاشقاندەكلا ئىدى. ئوبۇلخەيرىخان بۇرگە سۇلتاننى چاقىرىپ: «كۆزدە تۇتۇلغان مەقسەت ئۈچۈن مېنىڭ ئائىلەمدە ھېچكىم يوق، سەن بۇرگە، مېنىڭ ئوغلۇم ئورنىدىسەن، ئۆزۈڭنىڭ ئادەملىرىنى ئال، مەن ساڭا ياردەمچى ئەسكەر بېرىمەن. بېرىپ تېمۇر ئەۋلادىنى بالادىن قۇتۇلدۇرغىن» دېگەن.

بۇرگە سۇلتان ئوبۇلخەيرىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، تاشكەندكە يۈرۈش باشلىدى. بۇ يەردە ئۇنىڭغا ئىلگىرىكى ئۆزبېك تەرەپدارلىرى ۋە چىغاتاي قوۋملىرىدىن نارازى كىشىلەرمۇ قوشۇلدى. ئۇلار تېزلىك بىلەن شاھرۇخىيەنى بېسىپ ئالدى. كېيىن سىر دەرياني كېچىپ ئۆتۈپ، توغرى سەمەرقەندكە يول سالدى. شەھەر ھاكىمى ئەمىر مەجىد ئۇلارغا قارشى چىقىپ ئۇرۇش قىلدى. جوگى لەشكەرلىرىنىڭ ئوڭ قانىتىغا باشلىق بولغان ئوبۇلخەيرى ياردەمچى لەشكەرلىرىنىڭ رەئىسى پىشكەند ئوغلان، سول قاناتتا چىغاتايلار بىلەن بۇرگە سۇلتان تۇراتتى. ئۇرۇش سەمەرقەندلىكلەر ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەتسىز ئاياغلاشتى. مەجىدخان تېزلىك بىلەن قەلئە چېگراسىغا چېكىندى. جوگى بولسا، تەخمىنەن پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئىگىلىدى.

ئەبۇسەئىد بۇ ۋەقە توغرۇلۇق خەۋەرنى ئالغان ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ ئەۋلاد ئاھالىلىرىدىن سانالغان رەقىبى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن خوراساندا ئۇچراشماقتا ئىدى. ئۇ تېزلىك بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتۈشكە تەييارلاندى. بۇ پەيتتە ئۇنىڭ ئوڭ ساھىلىدا بۇرگە بىلەن جوگى مۇداپىئە سىزىقى، يەنى خېتى ھەققىدە بىر - بىرى بىلەن كېلىشەلمەي جاڭجاللاشماقتا ئىدى. بۇرگە ئۆز ئۆزبېكلىرىگە تايىنىپ، مۇداپىئە خېتى قىلىپ ئامۇ دەرياني تەكلىپ قىلسا، جوگى چىغاتايلىقلارنىڭ ساداقىتىگە شۈبھىلىنىپ، سىر دەريا بولۇشنى لايىق كۆرەتتى.

مەلۇمكى، جوگىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرى توغرا ئىكەن. چۈنكى ئەبۇسەئىد ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسى نام قازانغاچقا چىغاتايلىقلار ئۇنىڭغا توپ - توپى بىلەن تەسلىم بولدى. جوگى ئازغىنە ئەسكەر ۋە چوڭ زەخمەت بىلەن شاھرۇخىيە قەلئەسىگە يالغۇز ۋۇپ كىردى. بۇرگە بولسا، يولدا دۇچ كەلگەن نەرسىنى ۋەيران قىلىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتىنىگە سەھراغا چېكىندى.

ئەبۇسەئىد شاھرۇخىيە قەلئەسى ئەتراپىدا تۆت ئاي تۇردى. ئېھتىمال ئۇ قەلئەنى ئىگىلەپ ئالالايتتى. ئەمما ئۇ مىرزا ھۈسەيىن تەرىپىدىن يېڭىدىن باشلانغان تاجاۋۇز توپەيلىدىن يارىشىش ئېلان قىلدى. يارىشىش ئەھدى تۈزۈلگەندىن كېيىن ئەبۇسەئىد جورجان ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، رەقىبىنى خاراب قىلدى. ھىجرىيە 867 (مىلادىيە 1463) - يىلىدا قايتىپ كېلىپ، شاھرۇخىيەنى ئون ئاي قامالدا تۇتتى. ھالىدىن كەتكەن ۋە ئاخىرقى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەمىرلىرىگىچە يوقىتىلغان جۇگى مەمنۇنىيەت بىلەن سۇلھى مۇنازىرىسىنى باشلىدى. ئىككى تەرەپ ئۇچۇن ئۇلۇغ بولغان شەيخ خوجا ئۇبەيدۇللا ئەبۇسەئىدتىن ۋاكالەت ئېلىپ قەلئەگە كەلدى. خوجا ئۇبەيدۇللادىن قۇرئان ھۆرمىتى ئۈچۈن بۇ يەردىن ساق ـ سالامەت چىقىپ كېتىشكە دائىر ۋەدىنى ئالغاندىن كېيىن، جۇگى ئەبۇسەئىدكە تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن ئەبۇسەئىد ئۆز ۋەدىسىنى بىجىرىشكە ئەھمىيەت بەرمىدى. شاھرۇخىيە ئېگىلىرىنىڭ كېيىن، بىچارە جۇگىنى تەھقىپ قىلىپ، ئىختىيارىدىن قەلئەسىگە سولاپ قويدى. ئۇ ئەشۇ يەردە ۋاپات بولدى.

ئەبۇسەئىد شۇ تەرىقىدە ماۋەرائۇننەھرنى قورقۇنچلۇق بىر دەۋاگەردىن خالاس قىلىپ، تۇران ھاكىمى بولۇش ئۈستىگە سەمەرقەندنى ئوغلى سۇلتان ئەھمەدكە قالدۇرۇپ، ئۆزى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن ئىراق، ئەرەبىستانىنىڭ ئىچكى تەرەپلىرىنى ئىستېلا قىلىش مەقسىتىدە خۇراسانغا كەتتى.

مىرزا ھۈسەيىن بايقارانى بۇ يەردىن ھەيدەپ، يالغۇز ماۋەرائۇننەھرنىڭ ۋە ئوغلى ئۆمەر شەيخ باشقۇرۇۋاتقان پەرغانىنىڭ ئەمەس، بەلكى خۇراسان، ئافغانىستان، سىيىستان، كىرمان ھەم فارسىنىڭ ھاكىمى بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئىستېلاغا ھەۋىسى كۈچىيىپ، ئەزەربەيجانىنىڭ سەھرالىرىغا يول ئالدى. ھىجرىيە 870 (مىلادىيە 1465) ـ يىلى بۇ يەردە تۈركمەن ئاق قويۇنلۇق سۇلالىسىنىڭ رەئىسى غازانبېك نامى بىلەن يېڭى بىر قەھرىمان مەيدانغا چىقتى. خۇراسان ئۇزاقتىن بويان كۆتكەن تىنچلىق بىلەن بەختلىك ياشىماقتا ئىدى. ئەبۇسەئىد بولسا كىچىك ئوغلىنىڭ سۈننەت تويى مۇناسىۋىتى بىلەن بەش ئايدىن بېرى داۋام قىلىنىۋاتقان ئۇمۇمىي تاماشىلار، زىياپەتلەر، شېئىر، مۇزىكا ۋە شەھەر ئايدىڭلىقى كەبى تەنتەنىلەرنى ئۆتكۈزمەكتە ئىدى. شۇ پەيتتە قارا قويۇنلۇق تۈركمەن سۇلالىسىنىڭ خانى ھەسەن ئەلى مەرۋىدە سارايغا كېلىپ، ھەسەنبېك ياكى ئۇزۇن ھەسەن بىلەن ئۇرۇشتا ھالاك بولغان ئاتىسى شاھجاھانىنىڭ دۈشمىنىگە قارشى ئەبۇسەئىددىن ياردەم تەلەپ قىلدى.

ئەبۇسەئىد بۇ ھەقتە قايتا ـ قايتا يېلىنىشقا ھاجەت قالدۇرمىدى. چوڭ ۋە كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن ھىجرىيە 872 (مىلادىيە 1467) ـ يىلىدا مەرۋىدىن ھەرىكەت باشلاپ، تۈپتوغرا ئەزەربەيجانغا يول سالدى.

باشقىچە بىر مەقسىتى بولغان ئۇزۇن ھەسەن بولسا، ئۇنىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، سۇلھى تۈزۈشكە تەكلىپ بەردى. لېكىن مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۈپەيلىدىن ئۆزىگە ئىشىنىپ مەغرۇرلىنىپ كەتكەن ئەبۇسەئىد سۇلھىدىن باش تارتىپ، ئۇزۇن ھەسەننى قورال ئېلىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ئىشنىڭ نەتىجىسى ئۆزىگە نىسبەتەن قىممەتكە توختىدى. چۈنكى قارا باغ ئۈستىگە قىيىنچىلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىۋاتقان ئەسكىرى دائىم ھاياجاندا بولغانلىقى ئۈچۈن بارغانچە كېمىيىپ ھالى خارابلاشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئەبۇسەئىدنىڭ ئۆزى قاتتىق ھوجۇمغا ئۇچراپ، ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ تېزلىك بىلەن قەتل قىلىندى. (ئەبۇسەئىد مىراتنى بىرىنچى قېتىم ئىگىلىگەندە شاھرۇخ مىرزىنىڭ خوتۇنى مەلىكە گەۋھەر شاتنى قەتل قىلدۇرغاندى. شۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇزۇن ھەسەن ئۆز قولىغا ئەسىرگە چۈشكەن ئەبۇسەئىدنى شاھرۇخنىڭ ئوغلى يادىكار مىرزىغا بەردى. ئۇ ئەشۇ قانلىق قىساسنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنى دەرھال قەتل قىلدۇردى).

ئون سەككىز يىلچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تەڭرىتاغدىن باغدادقا قەدەر، قىرغىز سەھرالىرىدىن ھىندىستان ۋە ئىران كورپىزىگىچە سوزۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنى بىر تاجۇ تەخت ئەتراپىغا توپلاشقا ئېرىشكەندىن كېيىن، تېمۇرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەۋلادى بولغان

ئەبۇسەئىدنىڭ تەقدىرى ئەنە شۇنداق ئاياغلاشتى. ئەگەر ئەھۋال بۇنىڭدىن ھەم قولايراق ۋە ئەبۇسەئىدنىڭ روھىي ھالىتى باشقىچىرەك بولغىنىدا ئىدى، ئۇ شۇنچىلىك پارلاق ئەسكىرى ماھارىتىنىڭ سايىسىدە كۆپ ئۇلۇغ ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىغان بولار ئىدى.

ئەبۇسەئىدنىڭ ئوغلى ھەم تەخت ۋارىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئاتىسىنىڭ مىراسىدىن يالغۇز ماۋەرائۇننەھر ھاكىمىيىتىنىلا ئۆز قولىـــدا ساقلاپ قالدى. بۇ ھەقتە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇ ۋاقىتلاردا كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ كېتىۋاتقان سەفىدلەر (سەفەۋىيلەر - س. ئا) سۇلالىسى تېمۇرىيلار ھېسابىغا غەربتە ئۆزلىرىنىڭ ئىستىقبالىدىكى شانۇ شەۋكەتلىرىگە ئاساس سالماقتا ئىدى. جەنۇبتا بولسا، ھۇسەيىن بايقارا ئاخىرقى قېتىم كونا خوراساننىڭ پارلاق دەۋرىنى ھاسىل قىلىپ، ھىرات تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ چارەك ئەسىر مابەينىدە شىمالىي ئىراندا، ئافغانىستان ۋە سىيىستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ شەرق تەرىپىدە ئۆمەر شەيخ ئۆزىنى مۇستەقىل ھۆكۈمدار دەپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چىغاتاي تارمىقىدىن بولۇپ، چىڭگىز سۇلالىسىغا مەنسۇپلۇقىنى دەۋا قىلغان يۇنۇسبەك سىر دەرياسىنىڭ شىمالى ۋىلايىتىدە ئۆزىنىڭ ياردەمچى موغۇل ئەسكىرىگە تايىنىپ، ئۆمەر شەيخقە بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. شۇنداق بىر ئەھۋال ئاستىدا سۇلتان ئەھمەدكە ئوخشاش بىر تەرەپتىن ناھايىتى دىندار ۋە ساپ قەلبلىك، ئىككىنچى تەرەپتىن دۇنيا قارىشى ئىنتايىن چەكلەنگەن كىشىنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى.

ئەمما تارىخلاردا سۇلتان ئەھمەدنىڭ شەخسىي باتۇرلۇق قابىلىيىتـــــمۇ ئىـــنكار قىلىنمايدۇ. موغۇللار تەرىپىدىن ئۇنىڭغا «ئۇلادىشا» (ئۆلۈم قاتىلى) ئۇنۋانىنىڭ بېرىلىشى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. ئەمما ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۈيۈك كەشپىيات ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۈچۈن شۇ زامان تەقەززاسى بىلەن بېرىلگەن ساختا دىنىي تەربىيە توسقۇنلۇق قىلاتتى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ شەيخى خوجا ئۇبەيدۇللاغا شۇنچىلىك ھۆرمەت قىلاتتىكى، ئۇنىڭ ھوزۇرىدا يۇقىرى دەرىجىدىكى كەمتەرلىك ۋە مۇھەببەت بىلەن تىز چۆكۈپ ئولتۇراتتى. ھەتتا تەسادىپىي ھالدا تىزىغا ئۇچلۇق سۆڭەك كىرىپ كەتسىمۇ، ئۇنى ئېلىپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلالماي قاتتىق ئاغرىققا چىداپ، ئىمكانىيەت كۈتۈپ ئولتۇراتتى. ئىككىنچى تەرەپتىن بولسا شۇنداق دىندار ۋە تەقۋادار بىر ئادەم ئادەتتە، يىگىرمە - ئوتتۇز كۈننى ئەيش - ئىشرەتتە ئۆتكۈزۈپ، كەيپ ھالەتتە ناماز ئوقۇشنىمۇ ئۇنتۇپ قالمايتتى.

ھاياتنى سۆيمەيدىغان شۇنداق بىر ئادەمنىڭ يۇنۇسبەككە ئۇرۇش ئېلان قىلىـــپ، تاشكەنت، سايرام ھەتتا تۈركىستان ۋىلايىتىنى ئىگىلىشى ھەقىـــقەتەنمۇ ناھايـــتـــى ئەجەبلىنەرلىك ئىشتۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇكىسى ئۆمەر شەيخنى ئىتائەت قىلىشقا تەشەببۇس قىلدى. بۇ ئىككى قېرىنداش ئارىسىدىكى ئىختىلاپلار بىر نەچچە قېتىم ئۆزئارا جەڭ قىلىشقا بېرىپ يەتتى. لېكىن زاھىتلاردىن مەشھۇر خوجا ئەھرار ھەزرەتلىرى سۇلھىگە دەۋەت قىلىپ بىتىم تۈزۈلدى.

مۇشۇ ۋەقەلەر نەزەرگە ئېلىنمىغاندا، ماۋەرائۇننەھر سۇلتان ئەھمەد ھۆكۈمىتى دەۋرىدە خېلى ئۇزۇن مۇددەت تىنچلىق ۋە سائادەتتە ياشىدى. شەخسەن، مىرزا ھۇسەيىن بايقارا سارىيى دائىرىسىدىكى مائارىپ يورۇقلۇقى، گەرچە باشقا بىر جەھەتكە باغلانغان بولسىمۇ، بۇ تەرەپلەرنى، زەرەپشان ساھىللىرىنى يورۇتماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سارايلار، ئىبادەتخانىلار، مەدرىسىلەر، ئاممىۋى مۇنچىلارنى قۇرۇش ھەققىدە سۇلتان ئەھمەد تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن پىكىرگە مۇتەۋەر بايلار ئارىسىدىن چىققان تەشەببۇسكارلارمۇ قوشۇلدى. ئەنە شۇلارنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە دەرۋىش مـــەھمۇد تارخاننىڭ سەمەرقـــەنـدتىكى

«گۈزەل، ساپ هاۋالىق چاهار بىغى» نى كۆرسىتىش مۇمكىن. پەلەمپەيلەر بىلەن كۆتۈرۈلگەن ۋە ئىچىدە ناهايىتى گۈزەل چىمەنزار بولغان بۇ سارايىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىكەنلىكىنى بابۇر بايان قىلغانىدى.

خۇراساندا سۇلتان هۈسەيىن مىرزىنىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنىڭ مۇستەهكەملىكى، ماۋەرائۇننەهردە جىددىي رەۋىشتىكى تەرتىپسىزلىكلەرنىڭ چىقىشىغا ئىمكانىيەت بەرمىدى. ماۋەرائۇننەهر خەلقى ئۇنىڭ ۋە سۇلتان ئەهمەدنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ئۇ يىگىرمە يەتتە يىل مابەينىدە مەملىكەتنى باشقۇرۇپ، هىجرىيە 899 (مىلادىيە 1494) - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئۇكىسى سۇلتان مەهمۇد هۆكۈمران بولغاندىن كېيىنلا ئېنىق كۆرەلىدى.

سۇلتان مەهمۇد ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بىر ئاز بوشاڭلىق قىلدى. كېيىن قېرىنداشلىرىنىڭ هۇزۇرىغا كېلىپ، ناهايىتى ياخشى قوبۇل قىلىشقا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن بەكمۇ ياخشى مۇناسىۋەتتە ياشىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان مەهمۇد ئۈچ ئوغلاش باهانىسى بىلەن سەمەرقەندتىن كېتىپ، ئامۇ دەريانىڭ نېرىقى قىرغىقىغا ئۆتۈشى بىلەن بەدەخشاننى ئىگىلەپ ئالدى. ئاخىر ئاكىسىنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزىچە بەختكە ئېرىشكەندەك بولدى. ئۇنىڭ بىرىنچى ئىشى، ۋاپات بولغان قېرىندىشىنىڭ كۆكساراي ناملىق سارىيىدىكى تۆت گۆدەك ئوغلىنى تۈرمىگە سولاپ قەتل قىلىش بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قانۇنسىز هەرىكەت ۋە زۇلۇمى قوشۇلدى. سودا ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا تۇرغۇنلۇق (ئىلگىرى باسماسلىق) پەيدا بولدى. خۇسۇسەن، سەمەرقەند خەلقىنىڭ مۆتىۋەر كىشىلىرى چارسۇغا چىقىشقا جۈرئەت قىلالماي قالدى.

بۇ هۆكۈمدار جاهىل ئادەم ئەمەس ئىدى. بەلكى فەنا (سوپىلىق تەلىمىنىڭ يەتتىنچى مەقامىغا ئېرىشكەن - س. ئا) بولۇپ، شېئىرمۇ يازاتتى. لېكىن دائىملىق ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەن بولۇپ، ئىبادەت قىلىش ۋە دىنغا رىئايە قىلىش بىلەن مەشغۇل بولمايتتى، شۇنداقلا ناهايىتى ئۇلۇغ هېسابلىنىدىغان خوجا ئۇبەيدۇللا ئەهرار ۋەلىگىمۇ هۆرمەت ۋە ئېلتىپات كۆرسەتمەيتتى.

سۇلتان مەهمۇدنىڭ هۆكۈمرانلىقى ناهايىتى قىسقا بولدى. چۈنكى تەختكە چىقىپ ئالتە ئايدىن كېيىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن بۇرۇن يىغلىغىنىغا قارىغاندا ئۆلۈمنىڭ مەجبۇرەن بولغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى نوپۇزلۇق ۋە هىيلىگەر ۋەزىرى خىسراۋ شاھ بىر نەچچە كۈنگىچە مەخپىي تۇتتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خەزىنىنى كۆپرەك ئېلىۋالماقچى ئىدى، ئۇ بۇنىڭغا ئېرىشتى. پەقەت هۆكۈمرانىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى تارقىلىشى بىلەن خەلق ئارىسىدا شىددەتلىك غۇلغۇلا ۋە هاياجانلىق كۆچەيدى. خىسراۋ شاھ ئاران قېچىپ قۇتۇلۇۋالدى.

ماۋەرائۇننەهردىكى تېمۇر ئەۋلادى ئارىسىدا مانا شۇنىڭدىن كېيىن ھەقىقىي نىزا ۋە توقۇنۇشلار باشلاندى. ئۇلارنىڭ تامامەن ئىنقىرازغا يۈزلىنىۋاتقانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. سۇلتان مەهمۇدتىن قالغان بەش ئوغۇلنىڭ ئۈچىلىسى — مەسئۇد، بايسۇنقۇر، سۇلتان ئەلىلەر تەخت ئۈچۈن ئۆچمەنلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەسكىن دۈشمەنلىك پەيدا بولدى.

(داۋامى كېيىنكىساندا)

قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر
«ھۇدۇدۇلئالەم»①

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

ئالتىنچى باب
دەريا - ئېقىنلار توغرىسىدا

دەريا ئېقىنلار ئىككى خىل: بىر خىلى، تەبىئىي دەريا - ئېقىنلار، يەنە بىر خىلى، ئادەم قازغان دەريا - ئېقىنلار. ئادەم كۈچى ئارقىلىق قېزىلغان دەريا - ئېقىنلار مەلۇم شەھەر - بازارلارنىڭ سۇ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ياكى مەلۇم رايوندا دېھقانچىلىق سۇغىرىش ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن قېزىلغان. ئادەم قازغان دەريا - ئېقىنلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىنتايىن كىچىك، كېمە قاتنىيالمايدۇ. بەزى شەھەر - بازارلاردىكى ئادەم قازغان دەريالار ئوندىن كۆپرەككە يېتىدۇ، بەزىلىرىدە كۆپ بولغان بىلەن ئىنتايىن قىسقا بولىدۇ. بۇ دەريا سۇلىرى ئىچىملىك، دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل ئادەم قازغان دەريالارنىڭ سانى مۇقىم بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار بەزى ۋاقىتلاردا كۆپىيىپ قالىدۇ، ياكى ئازىيىپ كېتىدۇ.

تەبىئىي دەريا - ئېقىنلار چوڭ دەريالارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار قار سۈيى، تاغلاردىكى، يەر يۈزىدىكى بۇلاقلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ بۇ بۇلاقلار تەرەپ - تەرەپتىن قوشۇلۇپ دەريا بولىدۇ، دەريا قىنى بەزىدە كەڭ بەزىدە تار بولۇپ، بىۋاستە دېڭىزغا ياكى كۆلگە قۇيۇلۇپ ئاخىرلىشىدۇ. بەزى تەبىئىي دەريالار چوڭ ئەمەس بولۇپ، بىر شەھەر - بازار ياكى بىر رايون پايدىلىنىدۇ، مەسىلەن، بەلىخ دەرياسى ۋە مالى (مەرۋى؟ 马雷) دەرياسى. بەزىدە نۇرغۇن ئادەم قازغان دەريالارنىڭ سۈيى تەبىئىي دەريالاردىن كېلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر پايدىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى دەريا سۈيى يەنىلا دېڭىزغا ياكى كۆلگە قۇيۇلىدۇ. ئېفرات دەرياسىنىڭ ئەھۋالى مۇشۇنداق.

1. بىرىنچى دەريا شەرققە جايلاشقان، ئۇ قۇمدان دەرياسى دېيىلىدۇ، (莎浪迪布) سەرانديپ تېغىدىن[173] باشلىنىدۇ. بۇ دەريا يىگىرمە كۈن ئاققاندىن كېيىن بىر سازلىق شەكىللىنىدۇ، بۇ سازلىقنىڭ كەڭلىكى، تارلىقى بەش يول كېلىدۇ، ئاندىن بۇ سازلىقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا يەتتە كۈن ئېقىپ قۇمدان شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. بىر قىسىم دەريا سۈيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىپ، قالغىنى شەرققە قاراپ ئېقىپ شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ.

2. يەنە بىرسى كىسائۇ (Kisau) دەرياسى[174]، ئۇ مانسا تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، تىبەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىر جايغا ئېقىپ بارىدۇ. يەنە بۇ تاغ تىزمىسىنى بويلاپ، تاغ

---

① بېشى ئۆتكەن ساندا

www.uyghurkitap.com

رايونى بىلەن تىبرىلغۇ يەرلەر ئارىسىدىن داۋاملىق ئېقىپ ئۆتۈپ، بىۋاسىتە تىبەت ـ ھىندىستان چېگراسىنىڭ ئۇدۇلىغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە نۇرغۇن تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ، كۇجان (Kujgan) ۋە بۇگشۇر (Bughshur) [175] رايونىغا يېتىپ بارىدۇ؛ ئاخىرىدا جۇڭگونىڭ لر • ش (Lr. sh) ئۆلكىسى بىلەن خۇر • ش (Khur،sh) ئۆلكىسى ئارىسىدىن شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇگشۇر رايونىغا كىرگەندىن كېيىن زوجياڭ (Chiyan ياكى Inan) دېيىلىدۇ.

3. يەنە بىر دەريا ۋاجاخ (Wajakh) [176] دەرياسى، ئۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مانسا تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، قۇملۇقتا ئاخىرلىشىدۇ، بۇ دەريا تاجاك • بارىخا (Barihai Thajakh) [177] دىكى ھەر قايسى شەھەرلەر (رايونلار؟) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇن ئۆلكىسىنى ئايلىنىپ شاجۇ رايونىغا كەلگەندە بىر سازلىقنى[178] شەكىللەندۈرىدۇ. ئاندىن كۇچا تەۋەسىگە كىرىپ، يەنە كۇرش (Kur،sh) ئۆلكىسى بىلەن فراجىكلى (F،raj،kli) [179] ئۆلكىسى ئارقىلىق شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدا بىر خىل akka قۇشى ماكانلاشقان. باھاردا، بۇ دەريانىڭ ئىككى قىرغىقى بۇ خىل كىچىك قۇشلار بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ كەڭلىكى يېرىم يول بولۇپ، كېسىپ ئۆتكىلى بولمايدۇ. بۇ دەريا كۇچا (Kucha تەۋەسىدە كۇچا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر قايسى كىتابلاردىمۇ ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) مۇشۇنداق دېيىلگەن. ماۋەرائۇننەھرگە خېلى يېقىن بىر جايدىن ئۈچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ[180]، بىرى س • ماي • ند S. MAY،ND دەرياسى، ئىككىنچىسى ك • راي • ند KH. RAY. ND دەرياسى، ئۈچىنچىسى كۇل • ند (khuknd?) KHUL. ND دەرياسى دېيىلىدۇ. GH،ZA بىلەن klban ئارىلىقىدا ئۈچ دەريانىڭ ھەممىسى تاجاخ دەرياسى[181] (Thajabh، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) غا قوشۇلىدۇ.

4. كىسائۇ دەرياسىدىن بىر چوڭ دەريا ئايرىلىپ چىقىپ، تىبەت خانلىقىنىڭ (؟) قەلئەسى ئەتراپىغا ۋە ئۇساڭ (Usang) دېگەن جايغا[182] ئېقىپ بارىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۈيى ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

5. يەنە بىر دەريا ئىلى دەرياسى، ئۇ ئىگراج ئارت؟ (伊格拉吉 • 阿尔特) تېغىدىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئىسسىقكۆلگە قۇيۇلىدۇ[183].

6. جەيھۇن دەرياسى، ۋاخان (Vakhan) رايونىدىن باشلىنىپ، بولۇر ۋە ۋاخانغا قاراشلىق 什格南 (سىغناق؟) چېگراسى ئارقىلىق، خۇتتالان (Khuttalan)، توخرى، بەلخ، سىغناق، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە يېتىپ كېلىدۇ، ئاندىن خارەزم رايونىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا خارەزم دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

7. يەنە بىر دەريا خاراناب (Kharnab) [184] دەرياسى بولۇپ، كاساك (Qasak) تېغىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، بەدەخشان ۋە پەرخار (Parghar) [185] ئارىلىقىدىن جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ، خاراناب دەرياسى جەيھۇن دەرياسىدىن چوڭ بولسىمۇ، بىراق كىشىلەر ئاخىرىسىنى جەيھۇن دەرياسى دەپ ئاتايدۇ، چۈنكى جەيھۇن دەرياسى ناھايىتى ئۇزۇن.

8. يەنە بىر دەريا[186] بۇتتامان تېغىنىڭ ئارقىسىدىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 60 يول كېلىدۇ. بۇ تاغ يەككە ـ يېگانە شىمالدىن چىقىپ جەنۇبقا قاراپ، بىۋاسىتە مۇنىك (Munk) بىلەن خۇلبۇك (Hulbuk) [187] رايونىغا يېتىپ بېرىپ پارخارغا كەلگەندە، جەيھۇن دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

9. ۋاخشاب دەرياسى (Vakhshab) [188]، ۋاخشى (Vakhsh) تېغىدىن باشلىنىپ، ۋاخشى ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

10. يەنە بىر دەريا[189] كۇمۇجىزلار (Kumljlz) رايونىدىن باشلىنىپ، كۇمىج تېغىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، نۇدىز (Nukiz) ئارقىلىق كاۋادىيان (Qavadiyan) [190] ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

11. يەنە بىر دەريا بولسا چاغانرۇدخ (Chaghn—rudh)[191] دەرياسى، ئۇ سىغىناقتىن باشلىنىدۇ، تارمىد (Tarmid، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[192] ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

بۇ تۆت دەريا (8 ـ 11) نىڭ ھەممىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

12. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى دەريا[193]، بۇنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن چوڭراق. بىرى دارھام (Dargham) دەرياسى دېيىلىدۇ. بۇ ئىككىسى توخرىدىن باشلىنىپ، يەنە قوشۇلۇپ بىر بولىدۇ، ۋالۋالىج (Valvalij) ۋە خۇلم (Khulm)[194] ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، ئامۇ دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

13.[195] يەنە بىر دەريا لەنپۇ ۋە دانپۇر (Danpur) تەۋەسىدىكى تاغلىقتىن باشلىنىپ، نىخار (Ninhar) نىڭ جەنۇبى (شىمالى؟) دىن ئېقىن ئۆتۈپ، لەنپۇ دەرياسى دېيىلىدۇ، يەنە مۇلتان رايونى ۋە رۇر (Rur) بازىرى، سادۇسان (Sadusan) بازىرى، بۇلرى (Bulri) بازىرى، مەنسۇرا (Mansura) بازىرى ۋە مەنجابرى (Manjabri) بازىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۇلى (库里)[196] ئەتراپىدا چوڭ دېڭىزغا قويۇلىدۇ.

14. سىندى دەرياسى[197]، قاساك (Qasak) تېغىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، (بۇ تاغ مۇز تاغمۇ دېيىلىدۇ)، جەنۇبتىن مۇلتان رايونىغا ئېقىپ كىرىپ، شەرق تەرەپتىكى لەنپۇ دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

15. خىۋان (Hivan)[198] دەرياسى، خىۋان تېغىدىن باشلىنىپ جەلاۋات (Jalawat)، بالئاۋات (Balawat) ۋە بىرۇز[199] (Binuza) ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ مۇلتان ئۆلكىسىگە كىرىپ، غەربىي تەرەپتىن لەنپۇ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ[200].

بۇ ئۈچ دەريا قوشۇلغاندىن كېيىن مىھران (Mihran) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇز تاغنىڭ چوققىسىدا بىر ئېقىن سۇ بۇلاقتىن ئېقىپ چىقىپ، يەنە ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر ئېقىنى شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كارناب دەرياسى دېيىلىدۇ، يەنە بىر ئېقىنى جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، سىندى دەرياسى دېيىلىدۇ، بۇ دەريا كېيىن مىھران دەرياسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

16. يەنە بىر دەريا بولسا كىچىك مىھران دەرياسى[201]، ئۇ ھىندى تېغىدىن باشلىنىدىغان، داھۇم (Dahum) ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون بىلەن تۇبان پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون ئارىسىدىكى دەريا بولۇپ، خامانان (Hamanan) بىلەن بىلھارى ئارىلىقىدىن ھەم نۇنۇن (Nunun) بىلەن نۇنىن (Nunin) ئارىلىقىدىن ئېقىپ، ئۆتۈپ قەندىھارنى[202] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كۇلى چېگراسىغا يېتىپ كېلىدۇ ۋە «بۈيۈك دېڭىز»غا قويۇلىدۇ.

17. ئۆزگەند دەرياسى[203]، قارلۇق تېغىدىن باشلانغاندىن كېيىن ئۆزگەند، باب (Bab) شەھىرى، ئاخسكات (Akhsikat)، خوجەند ۋە باناكات (Banakat) لاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، چاش (Chaj) ياكى (Chach) چېگراسىغا كەلگەندىن كېيىن، س • تكاند S. tkand پاراب (Parab) ۋە نۇرغۇن يېزا ـ قىشلاقلارنى بويلاپ خوجەند ھەم جاۋارا (Javara khavara) Khirsab چېگراسىنى بويلاپ، خارەزم دېڭىزىغا قويۇلىدۇ.

18. يەنە بىر دەريا بولسا كۇرساب (Khirsab)[205] دىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كۇرساب ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

19. يەنە بىر دەريا بولسا ئوش (Osh) دەرياسى[206] بولۇپ، بۇتتامان تېغىدىن باشلىنىپ، ئوش بىلەن ئۇرشت (乌拉什特) ئارىسىدىن ئۆتۈپ، ئۆزگەند دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

20. كۇبا (Quba) دەرياسى[207]، ئوخشاشلا بۇتتامان تېغىدىن باشلىنىپ، كۇبا ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

www.uyghurkitap.com

21. خەتلان (Khatlan) دەرياسى[208]، مانسا تېغى[209] دىن باشلىنىپ، قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ چېگراسىدا كاتلان بازىرىنى[210] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باب رايونىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

22. پاراك دەرياسى (Parak)[211] قارلىق تېغىدىن[212] باشلىنىپ، جەنۇبقا قاراپ چاش رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باناكات بىلەن قىلاس (Qilas) قورغىنى ئارىلىقىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

بۇ دەرياغا قوشۇلىدىغان بارلىق دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ ھەممىسى چاش دەرياسى دېيىلىدۇ. ئەرەبلەر بولسا جەيھۇن (سەيھۇن Sayhun) دەرياسى دەپ ئاتايدۇ.

23. بۇخلرا دەرياسى[213]، بۇتتامان تېغىدىن [214] تۆت تارماق دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئالتە چاقىرىمدىن كېيىن بۇ تۆت دەريا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرۈپ، دەريا يازا (Daryazzha)[215] دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سازلىقتىن بىر دەريا ئېقىپ چىقىپ، سۇرۇشانا (Surushana)، سەمەرقەند، سوغدى (粟特) رايونى ۋە بۇخارانى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ، تارماق ئېقىنلىرى بۇخارا رايونىدىكى تېرىلغۇ ئېتىزلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، باشقا ئېقىنلىرى پەيكەند (Paykand) كۆلىگە قۇيۇلىدۇ[216].

24. بەلىخ دەرياسى[217]، باميان (Bamiyan) رايونىدىن باشلىنىپ، مەردىر (Madr) ۋە كىرۋان (Kirvan) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[218] دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بەلىخكە يېتىپ كېلىدۇ، دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى بەلىخ رايونىنىڭ دېھقانچىلىقىغا ئىشلىتىلىدۇ.

25. خىرماند (Hirdma) دەرياسى، خوشكەند چېگراسىدىن باشلىنىدۇ، گۇر ئەتراپىدا، بۇ دەريا دۇرخاش (Durghash)، تىل (Til) ۋە بۇستلاردىن ئېقىپ، ھەم شىتان رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ[219] . دەريا سۈيىنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدۇ، بىر قىسمى زاراخ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ[220] .

26. مالى (مەرۋى 马雷) دەرياسى[221]، گارچىستان (Gharchistan)[223] چېگراسىدىن باشلىنىپ، خوشكەند بىلەن گۇر چېگراسىدا تۇتىشىدۇ. بۇ دەريا باشىن (巴甲) ئارقىلىق، بۇ تاغ ۋادىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، مارۇد، دىز. ئى. خىناف (Diz—i hinaf) لوگار (Logar)، Bırıkdır (بەلەكدىز) ۋە گراك (Girang) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، مالىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۈيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

27. ھىرات دەرياسى، گۇر چېگراسىدىن باشلىنىدۇ، كىشىلەر بۇ دەريانىڭ سۈيىنى ھىراتتىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىدۇ. ھىراتتا يەنە ئۇنىڭدىن باشقا كەلكۈن سۇلىرىدىن شەكىللەنگەن نۇرغۇنلىغان دەريا ـ ئېقىنلار بار، بىراق بۇ دەريالار بەزىدە قۇرۇپ كېتىدۇ. بۇ ئارتۇقچە تەپسىلاتلار ئەمەس.

28. كېرمان ئۆلكىسىدە چوڭ دەريا ۋە كۆللەر يوق، پەقەت «بۇيۇك دېڭىز» ۋە بىر كىچىك دەريا بار. بۇ دەريا جىروفت چېگراسى ئىچىدە باشلىنىدۇ. ئېقىمى ئىنتايىن تېز، دەريا سۈيىنىڭ كۆپ قىسمى كېرماننىڭ قۇرغاق يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. قالغىنى ھورمۇز (Hormuz) ئەتراپىدا «بۇيۇك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ،

29. يەنە بىر دەريا بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ساكەن دەرياسى[224]. بۇ دەريا تاغ ئارىسى ۋە رۇياگان (Ruyagan) رايونىدىن باشلىنىپ، كاۋار (Kavar) [225] شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ناجىرام (Najiram)[226] ۋە سىراف (Siraf) ئارىلىقىدا «بۇيۇك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

30. كۇيادان (Khuyadhan) دەرياسى، پېرسىيەدىكى كۇيادان رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاج (Tavaj) نىڭ شەرقى ئارقىلىق، گانافا (Ganafa)[227] بىلەن ناجىرام ئارىلىقىدا «بۇيۇك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

31. شاداگان دەرياسى، (Shadhagan)[228] پېرسىيەدىكى بازرەنج (Bazranj) رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاجنىڭ غەربى ئارقىلىق «بۇيۇك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

32. شىلىن دەرياسى[229]، بازرانج رايونىدىكى دەنباد (Dhanbadh دىنار؟) تېغىدىن باشلىنىپ، ۋاياگان (Vayagn) ۋە لاراندان ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئارراگان (Arragan) رايونىدا بۇ يۇرتنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ (ھىسارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ)، شىنىز بىلەن گانافا (Ganafa) ئارىلىقىدىن «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

يۇقىرىقى تۆت دەريا شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

33. كۇر دەرياسى (Kurr)، پېرسىيىدىكى كارۋان (Karvan) رايونىنىڭ ئازىر (ئۇرد؟) چېگراسىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ ئىستاكىر (Istakhr) جەنۇبىدا بجاگال كۆلى (بۇگۈنكى باختاگىن كۆلى) گە قۇيۇلىدۇ.

34. فەرۋاب دەرياسى، (Farvab)[230] بۇ دەريا پېرسىيە تەۋەسىدىكى فەرۋاب رايونىدىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، ئىستاكىرغا كەلگەندىن كېيىن، يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستاكىرنىڭ شەرقىدە كۇر دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. كۇر دەرياسى بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ سۈزۈك دەريا.

35. يەنە بىر دەريا تاب (Tab)[231] دەرياسى، ئۇ ئىسپاھان تەۋەسىدىكى كوھ ـ جىلۇ (Kuh—jilu) دىن باشلىنىپ، كوچىستان ۋە پېرسىيە چېگراسىنى بويلاپ، «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ. مەھرۇبان (Mahiruban)[232] شەھىرى دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، مۇشۇ دەريانىڭ (ئىككى تارمىقىنىڭ) ئارىسىغا جايلاشقان.

36. ساردان دەرياسى (Srdan)[233] مۇ كوھ ـ جىرۇ رايونىدىن باشلىنىپ، تاب دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ساردان شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

37. [234] يەنە بىر دەريا كوچىستان ئۆلكىسى ئىچىدىكى شۇشتار (Shushtar)[235] سوگال ـ ئەربائە (Sugal—Arba,a) ئەھۋاز (Ahwaz)، جۇببەي (Jubbay) ۋە باشئا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، Dahanayi (شىر ئېغىزى) ھەم خىسىن مەھدى (Hisnmahdi) گە يېتىپ كېلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

38. كوچىستان تەۋەسىدىكى مەسرۇكان (Masruqan) دەرياسى[236]، شۇشتار دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئاۋازغا ئېقىپ بېرىپ، بۇ رايوندىكى بارلىق ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ. قالغان دەريا سۈيى ئاۋاز ئەتراپىدا يەنە شۇشتار دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ئەسقەرى مۇكەررەم (Askar—i. mukram) شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

39. يەنە بىر دەريا[237] مۇ شۇشتار دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ (باشئان ئەتراپىدا)، باشئان، مۇردۇناخان (Khanmurduna) ۋە دوراك (Daurag)، رام، ئۇرمىزد (Ramurmizd) رايونلىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ.

40. شۇش دەرياسى (Shush)[238] كاشكا (Karkha) غا قوشنا بولغان جىبال تېغىنىڭ بىر تارمىقىدىن باشلىنىدۇ. دەريا سۈيى شۇشتار؟ ۋە شۇشنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا شۇش[239] بىلەن شاۋۇر (B. dhushavur?) ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، بىراق باسۇنناي (Basunnay) رايونىغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىقتا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ بولىدۇ.

41. راس (Ras)[240] شىمالىدا بولۇپ، گوس دۆلىتى (古斯国) تەۋەسىدە بىر چوڭ دەريا بار، دەريانىڭ سۈيى قاپقارا، ئىنتايىن سېسىق پۇرايدۇ؛ ئۇ جىماك بىلەن خاككاس چېگراسىدىكى تاغدىن باشلىنىپ، گوس دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

42. ئارتۇش دەرياسى (ئېرجىس دەرياسى؟)[141]، بۇمۇ راس دەرياسى بىلەن ئوخشاش مەنبەدىن باشلىنىدىغان بىر چوڭ دەريا. دەريا سۈيى قاپقارا، بىراق پاكىز بولۇپ، ئىچكىلى بولىدۇ. بۇ دەريا گوس بىلەن جىماك ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جىماكنىڭ جۇس (Jubin) كەنتىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

43 . ئېدىل دەرياسى (Atil) [242] ئارتۇش دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىدۇ، بۇ دەريا ھەم چوڭ ھەم سېرىق بولۇپ، جىماك دۆلىتىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جۇبىن كەنتىگە يېتىپ بارىدۇ؛ ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ گۇس بىلەن جىماكنىڭ چېگراسىنى بويلاپ، بۇلغارغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە تۆركلەرنىڭ پېچىنەك قەبىلىسى بىلەن بۇرتاس (Burtas) ئارىسىدىن جەنۇبقا مېڭىپ، ھەزەرلەرنىڭ ئېدىل شەھرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كاس دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

44 . لۇس دەرياسى[243]، ساجلىنىڭ مەركىزى رايونلىرىدىن باشلىنىپ، شەرققە لۇس تەۋەسىگە قاراپ ئاقىدۇ، ئاندىن ئۇرتاب (Urtab) ۋە كۇيافا (Kuyafa) قاتارلىق لۇس شەھەر ــ بازارلىرىنى ئايلىنىپ، ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

45 . رۇتا دەرياسى[244]، (Ruta) پېچىنەك، ماجار (Majghari) ۋە لۇس چېگراسىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، ئاخىرىدا لۇس تەۋەسىگە كىرىپ، ساجلىغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن ساجلىدىكى كۇرداب (Khurdab) شەھىرىگە ئېقىپ بېرىپ، ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

46 . تىگرىس دەرياسى، دىيارى بەكر (Diyarbakr) [245] تاغ تىزمىسىدىن باشلىنىپ، بالاد (Balad)، تەكرىت (Takrit) ۋە سامارات (Samarrat) تىن ئېقىپ ئۆتۈپ، باغداد ۋە ۋاسىت (Wasit) شەھەرلىرىنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا مادخار (Madhar)، بۇلا (Bula)، ۋە بەسرە رايونلىرى ئارقىلىق، «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ. فات (Fath) ئەتراپىدا تىگرىستىن بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، ماچىلى قانىلى دەپ ئاتىلىپ، بەسرەگە ئېقىپ بارىدۇ. بۇلا ئەتراپىدا يەنە بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، بۇلا قانىلى[247] دېيىلىدۇ، بۇ دەريا غەربكە قاراپ ئېقىپ، بەسرە تەۋەسىدە ماچىلى قانىلى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاندىن بەسرەنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ يەردە دۇبايس (Dubays) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ئابادان (Abbadan) ئەتراپىدا تىگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. ۋاسىت بىلەن مادخار ئارىلىقىدا، تىگرىس دەرياسىدىن يەنە بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىككى سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ بەسرە سازلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

47 . ئەرمىنىيە تاغلىق رايونىدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئىككى زاب (Zab) دەرياسى ــ كىچىك زاب دەرياسى ۋە چوڭ زاب دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى دەريا غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، خادىس (Haditha) بىلەن سىنۇ (Sinu)[248] ئارىسىدا تىگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

48 . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى دەريا بار، بىرى سابۇس؟ (Sabus?) دەرياسى بولۇپ، ئەرمىنىيە تېغىدىن باشلىنىپ ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئۇكبارا (Ukbara)[249] بازىرىغا ئېقىپ بارغاندا يوقاپ كېتىدۇ. يەنە بىر دەريامۇ مۇشۇ تاغدىن باشلىنىپ، نەھرىۋان (Nahrawan) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، سۈيى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا نەھرىۋاندا[250] يوقاپ كېتىدۇ.

49 . ئېفرات دەرياسى، ئۇلايىق (Ulayq) تېغىدىن[251] باشلىنىپ، رۇم دۆلىتى، لۇككام تېغى (Lukkam) دىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريا مالاتىيە (Malatiya) رايونىغا ئېقىپ بارغاندىن كېيىن، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، شۇمايشات (Shumayshat)، سەنجا (Sanja) ۋە بالۇس (Balus?) تىن ئۆتۈپ، ئاندىن شەرقىي شىمالغا قاراپ راككا (Raqqa)، كارچىسيە (Qarqisiya)، راخبا (Rahba)، ئانا (Ana)، خىت (Hit)، ۋە ئەنبەر (Anbar) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا يەنە (شەرققە) جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، كۇفا كۆلىگە يېتىپ بارىدۇ. ئەنبەردە بۇ دەريادىن بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىسا قانىلى (Nahr—Isa) [253]، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قانال باغدادتىن ئېقىپ ئۆتۈپ، تىگرىس دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ، كىشىلەر بۇ قانالدىن ئۆتكەندە، ئېفرات دەرياسىدىن كېمىگە ئولتۇرۇپ تىگرىس دەرياسىغا يېتىپ

باردۇ. تۆۋەن ئېقىمدا، ئېفرات دەرياسىدىن نىسبەتەن چوڭ بولغان بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سارسار قانىلى[254] دېيىلىدۇ، سۈيى سارسار شەھىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىمدا مالىك دېيىلىدىغان بىر قانال (Nakr—al—Malik)[255] بار بولۇپ، سارسار قانىلىغا نىسبەتەن چوڭراق، ئېفرات دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىققان، سۈيى مالىك بازىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىمدا، كەربالا (karbala)[256] رايونىدا بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سۇرا (Sura) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قانالمۇ ئېفرات دەرياسىغا ئوخشاش ۋاقىت سازلىقىغا قۇيۇلىدۇ. جامىئەين (Jami,ayn)[257] شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريا يەنى ئېفرات دەرياسىنىڭ غول ئېقىمى بىلەن سۇرا قانىلىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

50. يەنە بىر دەريا [258] خوراسان ئۆلكىسى تەۋەسىدە بولۇپ، خىراند (Hirand) دەرياسى دېيىلىدۇ. بۇ دەريا تۇس تېغىدىن باشلىنىپ، ئۇستاۋا (Ustuva)[259] ۋە جارمايان (Jarmayan) رايونلىرى ئارقىلىق، گورگان بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ يەردە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ ۋە ئابسكۇن (Abaskun)[250] بازىرىغا يېتىپ بېرىپ، كاس دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

51. تىجىن (Tizhin) دەرياسى[261]، تەبەرىستانغا جايلاشقان. بۇ دەريا پىررىم (Pirrim) ئەتراپىدىكى كارىن (Qarin)[262] تېغىدىن باشلىنىپ، سارىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

52. باۋۇل دەرياسى (Bavul)[263] كارىن تېغىدىن باشلىنىپ، ماماتىر (Mamatir)[264] ئارقىلىق خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

53. خارخاس دەرياسى[265]، تۇباستىنا چېگراسىدىكى لىي تېغى بىلەن لارىجان (Larijan) تېغىدىن باشلىنىپ، ئامۇر ئەتراپىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۆپ قىسىم دەريا سۈيى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، قالغىنى خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

54. سەپىد دەرياسى[267]، (Sapid) ئەرمىنىيەدىكى خۇۋايرىت (Huwayrith) تېغىدىن باشلىنىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ جىراندىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

55. ئاراس دەرياسى (Aras)[268] ئەرمىنىيە تاغ تىزمىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى رۇمنىڭ كىبىر دېگەن يېرىدىن باشلىنىدۇ. بۇ دەريا شەرققە قاراپ ئېقىپ، ۋارتان (Vartan)[269] نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە ۋە ئالانلارنىڭ چېگراسىنى بويلاپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

56. كۇر دەرياسى (Kurr)[270] ئالان ئۆلكىسىدىكى ئالان بىلەن سارىر (Sarir) ئارىسىغا جايلاشقان تاغدىن باشلىنىدۇ. بۇ دەريا شەرققە قاراپ ئېقىپ، شاجى (shaki)[271] ۋە كابالار (Qabala) رايونلىرى ئارقىلىق، بەردىج (Bardij) نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئالاس دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ، ئىككى دەريانىڭ سۈيى مۇگان (Mugan) بىلەن باكۇ (Baku) ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

57. بايخان دەرياسى (Bayhan)[272] ئەرەبىستان تەۋەسىدىكى تىخاما (Tihama)[273] تاغلىق رايونىنىڭ ئەڭ يىراق بۆلىكىدىن يەنى شەرقىي بۆلىكىدىن باشلىنىپ، ۋاد. بىخان (ياكى مىجان، Mijan) ، سابۋا (Shabwa) ياكى سايۋا ۋە خادرامۇد قاتارلىق شەھەرلەردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىردا ئەھقاف (Ahqaf) قۇملۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، «بۈيۈك دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ. سۇرىيىلىكلەرنىڭ زېمىنىدا چوڭ دەريا يوق.

58. ئەل. كارۇم دەرياسى (aL—karum)[275]، رۇمنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇگالار (Bugallar) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، گىروزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

59. يەنە بىر دەريا رۇمنىڭ پاپلاگونىيە ئۆلكىسى (Paphlagonia)[276] دىن باشلىنىپ، تانابرى (Tanabri) بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، گىروزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

60. يەنە بىر دەريا[277] رۇمنىڭ ئوپسكان (Opsikian) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، ناداق لۇس (B. ndaq. lus) بازىرىدىن ئۆتۈپ، رۇمنىڭ نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.
61. يەنە بىر دەريامۇ[278] يۇقىرىقىغا ئوخشاش باشلىنىپ، ئاناتولىيە ئۆلكىسى ۋە بۇسارئىئو ئۆلكىسىنىڭ چېگراسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ. خاك (Khak) بىلەن نىگايانىڭ ئارىسى ئارقىلىق، نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.
62. يەنە بىر دەريا مىسىردىكى نىل دەرياسى. ئۇن چوڭ دەريا جەبىلەلقەمەر كۇمارنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھەر بەش بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ بىر سازلىقتىن ئۈچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ. قالغان ئالتە دەريا نۇبىيە تەۋەسىنىڭ جەنۇبىدا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. نىل دەرياسى مۇشۇ سازلىقتىن ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە كىرىپ، شىمالدىن نۇبىيە ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈن چېگراسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاندىن غەربكە قاراپ سۇكار (ياكى Sakna) شەھىرىدىن ئۆتۈپ، يەنە شەرققە بۇرۇلۇپ بوستانلىقلاردىكى تاغلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاسۇئان (Assuan) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن داۋاملىق شىمالغا قاراپ مىسىرنىڭ پۈتۈن چېگراسىنى ئايلىنىپ، ئاخمىم (Akhmim)، فەييۇم (Fayyum) ۋە فۇستات (Fustat)[279] ئارقىلىق، تىنىس كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.
63. مىسىر بىلەن قۇلزۇم دېڭىزى ئارىسىدىكى قۇملۇقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە ئېقىپ كىرىدۇ. نۇبىيە پايتەختى كابىل (Kabil)[280] شەھىرىدە، بۇ دەريا نىل دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ دەريا راملۇلمەدان دەرياسى (Al—madan) (Raml)[281] دەپ ئاتىلىدۇ.
64. فۇستات ئەتراپىدا، چوڭ بىر ئۆستەڭ بولۇپ، نىل دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ، بۇ ئۆستەڭ دائىم سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ ئىسكەندەرىيە شەھىرىگە ئېقىپ بارىدۇ، قالغىنى تىنىس كۆلىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ[282].
65. ئافرىقا (؟) تەۋەسىدە، تانجا (Tanja)، سۇسەلئەقسا رايونلىرىدا مۇھىم چوڭ دەريالار يوق، پەقەت ئۆستەڭ ۋە ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدىغان كىچىك دەريالار بار.
ئوخشاشلا، بىز ھەر خىل كىتابلار ۋە مەلۇماتلاردىن سۇدان تەۋەسىدىكى دەريالار توغرىسىدىكى ھېچقانداق مەلۇماتنى بايقىمىدۇق.
66. يەنە بىر دەريا رۇم دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇلغان تېغىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ رۇم دۆلىتى تەۋەسىدىكى ساجىلىقلار ئولتۇراقلاشقان يەرگىچە ئېقىپ بېرىپ، بۇرچان (Burchan) دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن، سىرىس (Thrace) ئۆلكىسى ئارقىلىق قۇستەنتىنىيە (Qustantiniyn) شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دېڭىز قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇلغار دەرياسىدۇر[283].
67. تاگۇس دەرياسى (تاۋر دەرياسى)[284]، تولېدو (Toledo) ئەتراپىدىكى ئىسپانىيە تاغلىرىدىن باشلىنىپ، تولېدو شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ كېيىن يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا غەربكە بۇرۇلۇپ ئېقىپ كېتىدۇ. مالىرىدا (ياكى Harda) ۋە شانتارىن رايونى (Shzantarin) غا يېتىپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە غەربىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ[285].
68. دۇنيادىكى بارلىق كىمە قاتنىغىلى بولىدىغان دەريالارنى قەيت قىلىپ ئۆتتۇق. جەنۇبىي قىسمىدا، چوڭ دەريالارنىڭ بارلىقى توغرىلىق ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلمىگەن، پەقەت بۇجال (Bujgl)[286] دەرياسى بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ جەنۇبتىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، بۇ جاينى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئابىنسىيە ئەتراپىدىكى دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.
ئاللاتائالانىڭ بىلمەيدىغىنى يوق، ئۇ ھەممىگە قادىردۇر!

يەتتىنچى باب

چۆل - باياۋان ۋە قۇملۇقلار

ھېچقانداق تاغ تىزمىسى، دەريا - ئېقىنلىرى، تېرىلغۇ يەرلىرى بولمىغان پەقەت قۇملۇق ۋە شورتاڭلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى چۆل - باياۋان دەيمىز. بەزىلىرى پايانسىز، بەزىلىرى كىچىك بولغان ھەر خىل چۆللۈكلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلارنىڭمۇ مۇشۇنداق چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، ئەگەر ئاللا مەقبۇل كۆرسە، بىز بۇ بابىمىزدا دۇنيادىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ھەر بىر چۆللۈكلىرى ۋە قۇملۇقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. جۇڭگو (چىن) نىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، تائىن. بىل. بەھرە تېغى بىلەن قۇمدان شەھىرى ئارىلىقىدا بىر چۆللۈك (تۇزلەڭلىك؟) بولۇپ[287]، بۇ چۆللۈكنىڭ بىر چېتى دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرىپ ئارالغا ئوخشاپ قالغان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي ئوكيانغا، جەنۇبى بۈيۈك دېڭىزغا، غەربى[288] ئەل. تائىن. فىل. بەھىر تېغىغا، شىمالى خۇمدان دەرياسىغا تۇتاشقان، بۇ چۆللۈكتىكى قۇملاردا ئىنتايىن كۆپ ئالتۇن بار.

2. يەنە بىر چۆللۈك[289] جۇڭگونىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي دېڭىزغا، جەنۇبى جۇڭگونىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىگە، غەربى كۇچا(kuchcha)[290] دەرياسىغا، شىمالى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن خاككاسلارغا تۇتاشقان.

3. جۇڭگونىڭ خاتخۇم (Khathum) شەھىرى بىلەن ۋاسارنىك شەھىرى(Vasarnik)[291] ئارىلىقىدا بىر قۇملۇق[292] بولۇپ، كەڭلىكى ئۈچ كۈنلۈك يول كېلىدۇ؛ كۇچا دەرياسى (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) ۋادىسىدىن[293] يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چۆللۈككە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ.

4. يەنە بىر چۆللۈك[294]، شەرق تەرەپتە تىبەت بىلەن، جەنۇبتا ھىندىستان[295] بىلەن، غەربتە ماۋەرائۇننەھر بىلەن، شىمالدا قارلۇقلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ چۆللۈك ئىنتايىن قاقاس بولۇپ، ھەتتا سۇمۇ، ئوت - چۆپمۇ يوق.

5. يەنە بىر چۆللۈك (تۇزلەڭلىك؟)[296] ھىندى دۆلىتىدە بولۇپ، «بۈيۈك دېڭىز» ساھىلىغا جايلاشقان سەراندىپ رايونىدىن داھۇم پادىشاھلىقىغىچە سوزۇلغان؛ بىراق بۇ چۆللۈك نۇرغۇنلىغان تارماقلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىر پۈتۈن گەۋدە ئەمەس.

سىندى ۋە ھىندى تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك قۇملۇقلار بار.

6. يەنە بىر كىچىك چۆللۈك[297] بولۇپ، شەرقتە سىندىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى بىلەن، جەنۇبتا «بۈيۈك دېڭىز» بىلەن، غەربتە كۇفىج (kufij) تېغى[298] بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، سىندى ۋە كېرمان رايونلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىدۇر.

7. يەنە بىر چۆللۈك[299] بولۇپ، شەرقتە سىندى ئۆلكىسىنىڭ شىمالى ۋە مىرەن دەريا ۋادىسىغا، جەنۇبتا سىندى، كېرمان ۋە پېرسىيە قاتارلىق جايلارغا، غەربتە لىي، كۇم (Qum) ۋە كاسان (Qasgan) رايونلىرىغا، شىمالدا خۇراسان ۋە ئۇنىڭغا چېگرىداش بولغان شىيىستانغا تۇتاشقان. بۇ چۆللۈك كەرگەس كوھ (Kargas—kuh) چۆللۈكى دەپ ئاتىلىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ غەربىدە كەرگەس كوھ دېيىلىدىغان بىر كىچىك تاغ بار، بۇ چۆللۈكنىڭ ئىسمى مۇشۇ تاغنىڭ نامىدىن كەلگەن[300]، بۇ چۆللۈكنى كىچىك تاغلار قاپلىغان بولۇپ، مەلۇم قىسىملىرى خوشنا بولغان بىر قىسىم ئۆلكىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ چۆللۈكتە، شىينسانىنى ئوراپ تۇرغان بىر قۇملۇق بولۇپ، شىيىستان قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

8. يەنە بىر قۇملۇق[301] بولۇپ، شەرقتە مالى زايونى ۋە ئوش دەرياسى بىلەن، جەنۇبتا باۋەرد (Bavard)، ناسا (Nasa)، فاراۋا (Farav) ۋە دىھىستان (Dihistan) نىڭ ھەر قايسى

رايونلىرى بىلەن غەربتە ئېدىل دەرياسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالدا ئوش دەرياسى، خارەزم دېڭىزى ھەم گۇس دۆلىتىنى بويلاپ، بۇلغار چېگراسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ چۆللۈك خارەزم ۋە گۇس چۆللۈكلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلار بىلەن، بەلىخ رايونىدىن باشلىنىپ، ئوش دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە خارەزم دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى بىر ئۆتەڭدىن يەتتە ئۆتەڭگىچە بولۇپ ئوخشاش ئەمەس.

9. يەنە بىر قۇملۇق[302] جىماك ۋە جەند بىلەن جەۋرا (Javara)[303] رايونلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن، بىراق كەڭلىكى چوڭ ئەمەس.

10. يەنە بىر چۆللۈك[304]، تۈزلەڭلىكتۇر، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى خاجار (Hajar) ھەجەر رايونىدىن بەھرەين (Bahrayn) ۋە بەسرە رايونىغىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن كاردىسىيە (Qadisiya) ۋە كۇفە رايونلىرى بىلەن تۇتىشىپ، ئېفرات دەرياسى ۋادىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. جەنۇب تەرىپى ئەرەب دېڭىزى، دېڭىز قولتۇقى رايونى، «بۈيۈك دېڭىز»، خادراموت (H·dramut) ۋە يەمەن رايونلىرى؛ غەربتە جىددە (Jidda)، جار (Jar)[305]، مەديان (..adyan) ۋە ئەيرا بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا مۇئان (Mu.an)، سالامىيە (Salamiya)، تادمۇر (Tadmur) ۋە كۇناسىرا (kunasira) رايونلىرى[306] بىلەن تۇتىشىپ ئېفرات دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ بىرئىن تۈزلەڭلىكدۇر. بۇ چۆللۈكنىڭ ھەر قانداق بىر شەھەر ياكى بىرەر ئەرەب قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولغان قىسىملىرى، ئاساسەن شۇ شەھەر ياكى شۇ قەبىلىنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ چۆللۈكتە بىر قۇملۇق بولۇپ، بەھرەيىن رايونىنىڭ دېڭىز ساھىلىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى ئىككىدىن ئالتە ئۆتەڭگىچە، ئۇزۇنلۇقى 12 ئۆتەڭ بولۇپ، خەبىر (Habir) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ، توپىسى قىزىل رەڭدە بولغانلىقتىن، زەرگەرلەر ئىشلىتىدۇ. ئىراق ئارقىلىق ماڭىدىغان ھەج - تاۋاپ قىلغۇچىلار چوقۇم مۇشۇ قۇملۇقتىن ئۆتىدۇ.

11. بۇ قۇملۇق 10 - بابتا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن قۇملۇق[307] شۇ. جەنۇبىي دېڭىز قىرغىقىدىكى باشقا قۇملۇقلار بولۇپ، خادراموتنىڭ ھەر قايسى شەھەر - بازارلىرىنى ئوراپ تۇرىدۇ ۋە ئەھكاف (Ahqaf) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

12. باشقا قۇملۇقلار[308] كان بايلىقلىرى بار قۇملۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا زور مىقداردا ئالتۇن بار. بۇ قۇملۇقلارنىڭ شەرقى بەربەر ۋە ئەيلا دېڭىز قولتۇقى بىلەن، جەنۇبى بۇجا (Buja) قۇملۇقى بىلەن، نۇبىيە ۋە مىسىر بىلەن، شىمالى قۇلزۇم دېڭىز قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ.

13. يەنە بىر قۇملۇق[309]، شەرقتە ئابىشنىيا دۆلىتى بىلەن، جەنۇبتا بۇجا دۆلىتى بىلەن، غەربتە نۇبىيە دۆلىتى بىلەن، شىمالدا ھازىر كۆرسىتىپ ئۆتكەن قۇملۇق بىلەن تۇتىشىدۇ.

14. باشقا قۇملۇقلار مىسىر تەۋەسىدە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقى ئاسكاراندىن[310] ئۆلۈك دېڭىزغىچە سوزۇلىدۇ، جەنۇبى ۋە غەربى فۇستان ئۆلكىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ باشقا تەرەپلەردە تىنىش كۆلدىن ئاسكارانغىچە سوزۇلىدۇ. كىشىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ جەفەرنىڭ قۇملۇقى دەپ ئاتايدۇ[311].

15. ماگلاپ دۆلەت تەۋەسىدە، مىسىر، ئەل. ۋاخات (aL Wahat) تېغى، باركا (Barqa)[312] ۋە تارا بۇلۇشتىن[313] سۇسەلئەقسا ئۆلكىسىگىچە، كۆپ قىسىم جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق[314].

16. ماگلاپ دۆلىتىنىڭ سىجىلماسا (Sijilamsa) ئۆلكىسىدە[315] چوڭ بىر قۇملۇق بولۇپ، راملەلمەدان (Ramlalmadan) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ قۇملىرىدا نۇرغۇن ئالتۇنلار بار.

17. ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ كۆپــى قۇملۇق. ئادەم ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز بىر قىسمى تاغ ئۈستىدە.

18. ئوخشاشلا، دۇنيادا ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ شىمالى قىسمىدىكى رايونلار (شىمالدىكى تۆتتىن بىر قىسىم رايونلار) نىڭمۇ كۆپى چۆللۈك. بۇ رايونلار جۇڭگو چېگراسىدىن كاس دۆلىتىگىچە سوزۇلىدۇ. تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭمۇ كۆپى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز قىسمى ئېگىز تاغلىقلار، دەريا ياقىلىرى، ئورمانلىق ۋە دالىلارغا جايلاشقان.

ئىسلام رايونلىرىدىكى داڭلىق قۇملۇقلار يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك. باشقا يات رايونلاردىكى قۇملۇقلار، تۈركلەر رايونىدىن باشقا، بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك. ھەممىدە ئاللانىڭ ياردىمىگە تايىنىمىز.

سەككىزىنچى باب

دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر توغرىسىدا

1. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى پەرق تۆت تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، سۇ، ھاۋا، تۇپراق ۋە كىلىماتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. ئىككىنچى، دىن، قانۇن، ئېتىقادىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. ئۈچىنچى، تىل ۋە يېزىقىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. تۆتىنچى، دۆلەت زېمىنىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئۈچ خىل شەكىل ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ: بىرىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چوڭ ياكى كىچىك تاغ تىزمىسىدىن شەكىللىنىدۇ؛ ئىككىنچى، ئۇلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان چوڭ ياكى كىچىك دەريا - ئېقىنلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ ئۈچىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چۆللۈكتىن شەكىللىنىدۇ.

2. يۇنانلىقلار (Rumiya) نىڭ ئېيتىشىچە، دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمى شەرقىي ئوكيان ۋە توققۇز ئوغۇز ھەم خاككاسلارنىڭ ئەڭ شەرقىگىچە، جەنۇبتا «بۈيۈك دېڭىز» دىن قولزۇمغىچە، غەربتە سۇرىيە، رۇم ھەم كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغىچە؛ شىمالدا ساجلى دۆلىتى ھەم دۇنيانىڭ مەدەنىيەتلىك رايون چېگراسىغىچە. دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى «بۈيۈك ئاسىيا» دەپ ئاتىلىپ، شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. ئىككىنچى قىسمى، شەرقتە مىسىرنىڭ چېگراسىدىن باشلىنىپ، ئېكۋاتوردىن رۇم دېڭىزىغىچە؛ جەنۇبتا ماگلان سۇدان ئارىسىدىكى قۇملۇققىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا رۇم دېڭىزىغىچە، دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى لىبىيە (Lubiya) دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل شىمالىي قىسمىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ $\frac{1}{12}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

4. ئۈچىنچى قىسمى، شەرقتە كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغا تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبتا رۇم دېڭىزىغىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار چېگراسىغىچە بۇ بىر قىسىم ياۋروپا قىتئەسى دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

5. جەنۇبتىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنى، يۇنانلىقلار «جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر رايونى» دەپ ئاتايدۇ.

6. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىدا 51 دۆلەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بەشى ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇلار زابا (Zaba)، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق، زەنگىستان (Zangistan)، خاباشا (Habasha)، بۇجا (Buja) ۋە نۇبا (Nuba) قاتارلىقلار. غەربتىكى بىر دۆلەتتە سۇدان، بۇ دۆلەتنى ئېكۋاتور سىزىقى كېسىپ ئۆتكەنلىكتىن، بىر قىسمى جەنۇبتا، بىر

قىسمى شىمالدا. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىنىڭ شىمالىدا 45 ئەل بار. ئۇلار: جۇڭگو (چىن)، تىبەت، ھىندىستان، سىندى، خۇراسان ھەم ئۇنىڭ ھەر قايسى چېگرا رايونلىرى، ماۋەرائۇننەھر ۋە ئۇنىڭ ھەر قايسى چېگرا رايونلىرى، كىرمان، پېرسىيە، كەرەس ـ كۇھ (Karas—kuhmrvat) چۆللۈكى، دىكان (低康)، كۇچىستان، جەبىل ئۆلكىسى، ئىراق، ئەرەبىستان، جىچرا (؟)، ئەزەربەيجان، مىسىر، سۇرىيە، ماگلاپ، ئىسپانىيە، رۇم، سالىر، ئالان، كاس، ساجلى، كاس، پېچىنەك، مىرۋات (Mrvat)، بۇلغار، رۇس، ماجارلار، (N. nd. rV. n. nd. s)، تۈرك پېچىنەكلىرى، راداس (B. radas) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)، بۇرتاس، قىپچاق گۇس، جىماك، گىس، تۆلشى، قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇز ۋە خاككاس قاتارلىقلار. بۇ دۆلەتلەر يەنە نۇرغۇن ئۆلكىلەرگە بۆلۈنگەن، ھەر قايسى ئۆلكىلەردە يەنە نۇرغۇن شەھەر ـ بازارلار بار. يەنە بىر قىسمىدا بىز ھەر بىر دۆلەت ۋە شەھەر ـ بازارلارنىڭ كۆلىمى، تەبىئىي شەرت ـ شارائىتى ۋە كىلىماتى؛ ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ زېمىنى ۋە شەھەر ـ بازارلىرى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى تونۇشتۇرىمىز. بىز ئىلگىرىكى پېشقەدەملەرنىڭ كىتابلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارغا ھەم تاپقىلى بولىدىغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تەپسىلىي تونۇشتۇرىمىز. چۈنكى جانابىي ئاللادىن باشقا، ئىنسان دۇنيانى تەپسىلىي بىلمەيدۇ. پەقەت ئاللاتائالا ھەممىگە قادىردۇر.

ئىزاھلار:

[173] مىنورسكىي بۇ جاينى خۋاڭخې دەرياسىنى، سەراندىب ـ مانسا تېغىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئاپتور خۋاڭخې دەرياسى لوپنۇر ۋە تارىم دەرياسىدىن ئۆتىدۇ دەپ قارىغان. بۇ گەپ جۇڭگونىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىگە ماس كېلىدۇ. «دەريايى ئەزىملار قۇرئى»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» قاتارلىق تارىخ كىتابلىرىدا مۇشۇنداق خاتىرىلەر بار. ئۇلاردا تارىم دەرياسى خۋاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى، بۇ دەريا سۈيى لوپنۇرغا كەلگەندە يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ، جەنۇبتا جىشىيەن تېغىدىن ئۆتۈپ يەر ئۈستىگە چىقىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

[174] چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى كۆرسىتىدۇ. ئېھتىمال جىنشاجياڭ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك، شىزاڭنىڭ شەرقىي شىمالى، كۇئېنلۇننىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ.

[175] ئاپتور تىلغا ئالغان ئىككى بوغشۇر، بىرى جۇڭگودا، بىرى مالى ئەتراپىدا.

[176] تارىم دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور بۇ دەريا بىلەن خۋاڭخې دەرياسىنى تۇتىشىدۇ، دەپ قارىغان.

[177] بۇ بىر قانچە جاينىڭ ھەممىسى خوتەن ئەتراپىدا.

[178] لوپنۇرنى كۆرسىتىدۇ.

[179] 9 ـ باب 2 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[180] بۇ ئۈچ دەريا يەكەن دەرياسى، قەشقەر دەرياسى ۋە ئاقسۇ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. تارىم دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنلىرى.

[181] يەنى ۋاجاخ دەرياسى.

[182] بىراھمن پۇترا دەرياسى (يەنى يالۇڭزاڭبۇجياڭ دەرياسى) نى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق بۇ دەريا چاڭجياڭ دەرياسى بىلەن تۇتاشمايدۇ. ئاپتور ئېھتىمال خاتالاشقان بولۇشى مۇمكىن. 11 ـ باب 23 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[183] بۇ يەردە خاتالىق بار. ئىلى دەرياسى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ كۆلگە ئەمەس.

[184] مۇرغاب دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاخاننىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، باردەنگ ئەتراپىدىكى پەنج دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

[185] ھازىرقى بۇ يەردە يەنىلا بىر پاراخار كەنتى بار.

[186] بۇ دەريا كۇلاب دەرياسى (كىچ، سۇرخاب دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى، ئاقسۇ دەرياسى ياكى تەر دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆرسىتىدۇ. بارتولدىنىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى

تۈركىستان» دېگەن كىتابىغا قاراڭ. ئىنگلىزچە نەشرى. 68 ـ، 69 ـ بەت.

[187] مۇنىڭ كۇلاب دەرياسىنىڭ بىر تارماق ئېقىنى بولغان قىزىل دەريا ساھىلىغا جايلاشقان. بۈگۈنكى بالجۇاندىكى جاي (Baljuan) خۇلبۇل بۇ دەريانىڭ باشقا بىر تارماق ئېقىنى بولغان ياخ دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، بۈگۈنكى خۇلباغ (CHulbagh) ئەتراپىدا، كۇريابىنىڭ جەنۇبىدا.

[188] يەنى ۋاخشى دەرياسى.

[189] بۈگۈنكى كافىرنىگان 卡菲尔尼甘 دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.

[190] جۇمجىلار توغرىسىدا، 26 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ. نۇدىس مەنىسى «يېڭى قەلئە» يۇنىلىشى ئېنىق ئەمەس، كاۋاديان يەنى قۇباديان (aubadhiyan).

[191] شىغاننا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى بۈگۈنكى شۇرخان دەرياسى.

[192] يەنى بۈگۈنكى تېرمىز.

[193] ئافغانىستاننىڭ قۇندۇز دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[194] ۋالۋاج توغرىسىدا، 23 ـ باب 73 ـ پاراگرافقا قاراڭ. خۇلم توغرىسىدا 23 ـ باب 68 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[195] 13 ـ پاراگرافتىن 15 ـ پاراگرافقىچە ھىندىستان (ھىندى) دەرياسى بايان قىلىنغان. 13 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگىنى كابۇل دەرياسى، ھىندى دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنى دەپ قارالغان.

[196] بۇ پاراگرافتىكى يەرناملىرى توغرىسىدا 10 ـ بابقا قاراڭ.

[197] ھىندى دەرياسىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور خاتا ھالدا كابۇل دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى دەپ قارىغان.

[198] ئېھتىمال ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى ساتلۇج دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.

[199] بۇ پاراگرافنىڭ يەر ناملىرىنى 10 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[200] يەنى ھىندى دەرياسى.

[201] ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نابادا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[202] 10 ـ بابقا قاراڭ.

[203] 17 ـ، 22 ـ پاراگرافقىچە سىر دەرياسى ۋادىسى بايان قىلىنغان. بۇ يەردىكى ئۆزگەند دەرياسى سىر دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ.

[204] سىر دەرياسىنىڭ مەنبەسى قارا دەريا دەريانىڭ بىر تارمىقى، بۈگۈنكى كۇرشاب دەرياسى، كۇرشاب شەھىرى ئۇنىڭ شەرقىدە.

[205] بۇ يەردە ئالاي تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[206] بۈگۈنكى ئاق بۇرا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇراشتىن توغرىسىدا 25 ـ بابىنىڭ 57 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.

[207] 25 ـ بابىنىڭ 55 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.

[208] نارىن دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، سىر دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. سىر دەرياسى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي شىمالى تارماق ئېقىنى.

[209] تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

[210] 25 ـ باب 59 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[211] بۈگۈنكى چىرچىق دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[212] يەنى نارىن ئويمانلىقى بىلەن چىرچىق ئويمانلىقى ئارىلىقىدىكى سۇ بۆلگۈچى داۋان چاتقال تېغى.

[213] سوغدى دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى زەرەپشان دەرياسى.

[214] بۇ يەردە زەرەپشاننى كۆرسىتىدۇ.

[215] بۇ سازلىق ئىسكەندەر كۆلىنى كۆرسەتمەيدۇ، ھەم قارا كۆلنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ، ئېھتىمال ھازىر ئاللىقاچان يوقاپ كەتكەن سازلىق بولۇشى مۇمكىن.

[216] قارا كۆلنى كۆرسىتىدۇ.

[217] بۈگۈنكى بەندە بابا دەرياسى، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا.

[218] 23 ـ باب 63 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى

[219] شىستان يەنى خىرمەند دەرياسى ئويمانلىقى.
[220] 3 ـ باب 24 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[221] بۇگۇنكى مۇرغاب دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[222] 23 ـ باب 36 ـ پاراگرافقا قاراڭ؛ بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر نامىلىرىنى 23 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[223] سىغلۇھ دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[224] ماند دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[225] بۇگۇنكى كاۋار.
[226] 29 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[227] تاۋاج ۋە گاناق ھەققىدە 29 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[228] شور دەريانى كۆرسەتسە كېرەك.
[229] ئاپتور بۇ پاراگرافتا سىرىن دەرياسى بىلەن تاب (tab) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنى قوشۇلۇپ كېتىدىغان قىلىپ بايان قىلغان. شۇڭلاشقا بەزى جايلار ئارىلىشىپ كېتىدۇ.
[230] بۇگۇنكى پۇلۋار (Pulvar) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن كۇر دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ.
[231] بۇگۇنكى زۇھرى دەرياسى.
[232] 29 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[233] ئىستاكھىر بۇ دەريانى ماسىن (Masin) دەرياسى دەپ ئاتىغان.
[234] 37 ـ، 39 ـ پاراگرافىچە شۇشتال سۇ سىستېمىسى بايان قىلىنغان. يەنى بۇگۇنكى كالۇڭ دەرياسى، 37 ـ پاراگرافتا بۇ دەريانىڭ باش ئېقىنى بايان قىلىنغان.
[235] بۇ شەھەر ئاۋازنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر نامىلىرىنى 30 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[236] كالۇڭ دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر قانال.
[237] ئاپتور بۇ پاراگرافتا جارراخى (jarrahi) قانىلى بىلەن كالۇڭ دەرياسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن.
[238] يەنى سۇسا دەرياسى، بۇگۇنكى ماۋۇر دەرياسىنىڭ ئاتىلىشى.
[239] 30 ـ باب 60 ـ پاراگرافقا قاراڭ: B. dhushavar 30 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[240] 41 ـ، 42 ـ، 43 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان ئۈچ دەريا ئارىلىشىپ كېتىدۇ. راس (BAS) دەرياسى ئېھتىمال ئىسمۇ دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.
[241] ئاپتورنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇ يەردە ئېرتىش دەرياسىنى كۆرسىتىشى كېرەك. ئاپتور خاتا ھالدا بۇ دەريا بىلەن ۋولگا دەرياسى قوشۇلىدۇ دەپ قارىغان.
[242] ۋولگا (ئىدىل) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ باش ئېقىمى كاما دەرياسى.
[243] بۇ دەريا ياكى ۋولگا دەرياسى بىلەن كاما دەرياسى قوشۇلىدىغان جاينىڭ يۇقىرىسىدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى ياكى دون دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[244] ئېھتىمال بۇ دەريا دوناي دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا شەرقىي ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى باشقا دەريا ئېقىنلىرىنىمۇ كۆرسىتىشى مۇمكىن.
[245] يەنى ئامىر تاغ تىزمىسى (Amid). بۇگۇنكى تورۇس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[246] بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر نامىلىرىنى 33 ـ باب بىلەن 34 ـ بابتىكى باشقا مەلۇماتلاردىن كۆرۈۋېلىڭ.
[247] تىگرىس دەرياسى بىلەن ئېفرات دەرياسى ئارىلىقىدا قەدىمىي قانالالار ناھايىتىمۇ كۆپ، شۇڭلاشقا بۇ ئىككى دەريا كۆپ قېتىم ئېقىن ئۆزگەرتكەن. بۇ قانالالارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس، «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» رىمىتتى، ماجىيەن 1979 ـ يىل تەرجىمىسى، 409 ـ 411 ـ بەتلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇرا قانىلى باسرادىن شەرقىي جەنۇبقىچە سوزۇلىدىكەن.
[248] 34 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلارغا قاراڭ.
[249] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[250] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[251] بۇگۇنكى ئىچكى توروس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ پاراگرافتا، ئاپتور ئېفرات دەرياسىنىڭ غەربىدىكى تارماق ئېقىننى ئۇنىڭغا ئاساسىي ئېقىنى قىلىپ قويغان.

[252] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرىنى 33 ـ، 34 ـ بابتىكى مەلۇماتلاردىن كۆرۈڭ.

[253] «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، بۇ قانال مەنسۇرنىڭ تۇغقىنى ئىسانىڭ نامىدا ئاتالغان بولۇپ، ئۇ قايتىدىن بۇ قانالنى قازغان.

[254] بۇ قانال مەيداننىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدە تېگرىس دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

[255] بۈگۈنكى ئىراقنىڭ مەركىزىدىكى بىر ئۆلكە، كەربالا شەھىرى كۇفەنىڭ غەربىي شىمالى تەخمىنەن 25 ئىنگلىز مىللى كېلىدىغان جايدا، شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بىر مۇقەددەس شەھىرى، ھۈسەيىننىڭ قەبرىستانلىقى، قەدىمقى ۋاقىتلاردا بىر گۈللەنگەن سودا مەركىزى ئىدى.

[256] 33 ـ باب 25 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[257] گۇرگان دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق ئاپتور گۇرگان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئاتلاغ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغان.

[258] يەنى غوزجادا (胡江) دەرياسى، 23 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[259] 32 ـ باب 5 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[260] بۈگۈنكى تىجىن دەرياسى (Tijin).

[261] 32 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلىرىغا قاراڭ.

[262] بۈگۈنكى بابۇل دەرياسى (Babol).

[263] 32 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[264] فارازپېن (Harazpen) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[265] يەنى لارىزتېغى (lariz).

[266] بۇ يەردە ئىران كۇردىستاندىكى قىزىل ئۆزەن دەرياسىنى كۆزدە تۇتۇۋاتسا كېرەك.

[267] ئاراقس دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئاراس دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.

[268] 35 ـ باب 7 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[269] بۈگۈنكى كۇرا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگراسى ئىچىگە جايلاشقان.

[270] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرى توغرىسىدا 36 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[271] خارىرمات دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ (Hadramat).

[272] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرىنى 37 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[273] 59 ـ، 61 ـ پاراگرافلاردا ۋىزانتىيە چېگراسىدىكى چوڭ دەريالا سۆزلەنگەن.

[274] قەدىمكى زىمىننىڭ بىر ئۆلكىسى كىچىك ئاسىيانىڭ شىمالىدا قارا دېڭىز قىرغىقىدا. 58 ـ، 61 ـ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرىنى 42 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[275] ئېھتىمال ساكارىيە دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۈگۈنكى پورسۇق دەرياسى ياكى بولسا، تېخمۇ غەرب تەرەپتىكى بىر دەريا.

[276] ساكارىيە دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنقەرەنىڭ غەربىدىكى بىر دەريا.

[277] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرى توغرىسىدا 39 ـ بابتىن كۆرۈڭ. ماكارىت (Maquart) نىل دەرياسى نۇبا ئېلىدىن (Naba) باشلىنىدۇ دەپ قارايدۇ. جەھانى كاماردىن باشلىنىدۇ دەپ قارايدۇ.

[278] بۇ نۇۋىيا پادىشاھىنىڭ ئاتىلىشى ئۇنىڭ پايتەختى خارتۇم (Khartum) ئەتراپىدىكى ئالۋا ئۆلكىسى (HIWa).

[279] نى دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق ئاتبار! دەرياسىنى كۆرسەتمەيدۇ.

[280] نىل دەرياسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى بىر قانالنى كۆرسىتىدۇ.

[281] ئېھتىمال بۇلغارىيە چېگراسى مارچا دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[282] ئىسپانىيە چېگراسى ئىچىدىكى تاھۇ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[283] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرىنى 41 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[284] ئېھتىمال بالاكا دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

[285] بۇچۆلنىڭ ئورنى نامەلۇم.

[286] بۇ «شەرقى ئەل ئائىن فىل. باقىل تېغى» بولسا كېرەك.

[287] ئېھتىمال جۇڭگودىكى موڭغۇل قۇملۇقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[288] خۇاڭخې دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. 6 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[289] قاتۇم (kuthum, katham) بولۇشى كېرەك. يەنى 9 ـ باب 20 ـ پاراگرافتىكى خاتىم ۋاساز يەنى 9 ـ باب 21 ـ پاراگرافتىكى ساۋنىك (Savnik)، 9 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلاردىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.

[290] مىنورسكىي بۇ يەردە گەنسۇ بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان.

[291] لوپنۇرنى كۆرسىتىدۇ.

[292] بۇ پاراگرافتا تارىم قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق بايان قىلىنغاندا ئورنى خاتا بولۇپ قالغان. تىبەت ئۇنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇشى كېرەك. سىندۇنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلىشىشى كېرەك. ماۋەرائۇننەھر ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلىشىشى كېرەك.

[293] بۇ يەردە ھىندى ئويمانلىقىنىڭ يۇقىرى قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

[294] مىنورسكىي بۇ يەردە ھىندى تاغ تىزمىسى بىلەن شەرقتىن تارتىپ گېشۋار دەرياسىنىڭ ئاخىرىغىچىلىك بولغان كارناتىق ئويمانلىقىنى (پەسلىكى) كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان. بۈگۈنكى مادراستى بىلەن ئەندىرانىڭ بىر قىسمى.

[295] موكران چۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى ئىران، پاكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر رايون.

[296] بۇ تاغ كېرمان چېگراسى ئىچىدە. 5 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[297] پارسنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چۆللۈكنى كۆرسىتىدۇ. يەنى كاۋىر قۇملۇقى بىلەن لۇت قۇملۇقى، بىراق ئاپتور بۇ يەردە ئورنىنى خاتا يېزىپ قويغان. بۇ يەردىكى ئاپتورنىڭ شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، جەنۇبتا، دېگىنى غەربتە، غەربتە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك.

[298] Kah. kargs تېغى بۇ تاغ كاسان ئەتراپىدا.

[299] كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىنى كۆرسىتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدىكى بىر چوڭ قۇملۇق بولۇشى. بىراق ئاپتور شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، ئۇنىڭ جەنۇبىدا دېگىنى غەربىي جەنۇبىدا، ئۇنىڭ غەربىدە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك. بۇ يەردە ئاپتور «شىمالدىكى ئاموۇ دەرياسى» دېگەن، بۇ گۇمانلىقتەك قىلىدۇ.

[300] سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق بەلۋېغىنى كۆرسىتىدۇ.

[301] بۇ ئىككى شەھەر بىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. 26 ـ باب 27 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[302] ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[303] جىددا بىلەن جار توغرىسىدا 37 ـ باب 20، 21 ـ پاراگرافلارغا قارالسۇن.

[304] مۇئەن، سالاميا، تادمۇر، كۇناسرا توغرىسىدا 38 ـ باب 17 ـ، 18 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[305] ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئەھكاف قۇملۇقى بولسا شىمالدىكى ئىچكى فىد قۇملۇقى بىلەن مەنىداش.

[306] نىل دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى بىلەن قىزىل دېڭىز ئارىلىقىدىكى ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق روشەنكى، ئاپتور ئورنىنى خاتا قىلىپ قويغان.

[307] بۇجىيا قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى ئەرەب قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆۋىيا قۇملۇقى.

[308] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[309] سىناي يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقنى كۆرسەتسە كېرەك.

[310] 40 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[311] مىنورسكىي بۇ ئىندىكىسكە ئىزاھات بېرىپ، تارا بولۇش سۇرىيە چېگراسى ئىچىدە، بۇ گۇمانلىقتەك قىلىدۇ، دەيدۇ.

[312] سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[313] 40 ـ باب 14 ـ پاراگرافقا قارالسۇن. قۇملۇقنىڭ نامى بىلەن 6 ـ باب 63 ـ پاراگرافتىكى دەريا نامى ئوخشاش.

(تېكىست قىسمى ۋاڭ جىلەي ئەپەندىنىڭ ئىنگلىزچىدىن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىندى).

تارانچى ناخشىلىرى

(ن. ن. پانتوسوۋنىڭ «تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىدىن)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۈسەيىن كېرىم

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: نىكولاي نىكولايېۋىچ پانتوسوۋ (1849 ـ 1909) مەشھۇر رۇس شەرقشۇناسى، ئېتنوگرافىيە، تارىخ ئالىمى. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى توپلىغان، نوتىغا ئالغان ۋە ئۇيغۇر ناخشا ـ مۇزىكا مەدەنىيىتى توغرىسىدا مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان مۇزىكىشۇناس ئالىم. ئۇنىڭ «تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق قىممەتلىك ئەسىرى 1890 ـ يىلى سانكت پېتېر بۇرگ شەھىرىدىكى ئىمپېراتور پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەتبەئەسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابنىڭ دۇبلىكات (فۇيىڭ) نۇسخىسىنى 1992 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ ئىندىئانا شتاتىنىڭ بىلومىڭتون شەھىرىنىڭ شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىغا بىلىم ئاشۇرۇشقا كەلگەن فولكلورىست نىسىن لايت (Nathan light) ئەۋەتىپ بەرگەن. پانتوسوۋنىڭ بۇ كىتابىدا، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدىن ئەللىك تۆت ناخشىنىڭ تېكىستى، نوتىسى، تويدا ئوقۇلىدىغان ئۆلەن ناخشىلىرىدىن ئالتە ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رامىزان ناخشا بېيىتلىرى، قۇربان ھېيت، روزى ھېيتتا ئوقۇلىدىغان بېيىتلار بېرىلگەن. تۆۋەندە شۇ ناخشا تېكىستلىرىدىن بىر قىسمىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنىمىز.

گۈل مەشۇق ناخشىسى

گۈل مەئشۇق مېنىڭ يارىم، ئىشىكىدە تۇرامدۇر،
بارىپ سوراڭلار ياردىن، مېنىڭ بىرلەن ئوينامدۇر.
ھاۋادەكى لاچىننى، تور بىرلەن تۇتاي دەرمەن،
مەئشۇغۇم چىرايلىقنى، سۆز بىرلەن يۇتاي دەرمەن.
يارنىڭ باغى بار ئىكەن، باغىدە ئانار ئىكەن،
يالغۇز دەپ كۆڭۈل بەرسەم، بۆلەك يارى بار ئىكەن.
ئۆرۈلسەم تىكەن ئاللا، چۆرۈلسەم تىكەن ئاللا،
سەندىن ئۆزگەنى دېسەم، باغرىمغا تىكەن ئاللا.
بارالىن دېمەيمۇدىم، يانالىن دېمەيمۇدىم،
شەرتىمىز قىزىل ئالما، تىشلەشىپ يېمەيمۇدىم.
گۈلنى قاتار ئوينالىن، ھېچ كىمەرسە تۇيماسۇن،

www.uyghurkitap.com

كىمنىڭ مەيلى كىمگە دور، قويۇپ بېرىڭ ئويناسۇن.
كېتىپ باراسەن يارىم، قەچان كېلەسەن يارىم،
سېنىڭ كەلمەكىڭ مۇشكۇل، بارىپ كۆرەمەن يارىم.
مەن بارايمۇكىن ئاندا، يار كېلەمدۇكىن مۇندا،
يارغە يار كېرەك بولسە، قول سالىپ كېلۇرمۇندا.
يار كەتتى يۇقارلاشىپ، مىندىم ئاتنى ياباداق،
يار ئەمدى باقماس بولدى، فەلەك ياندىمۇ قايداق.
فەلەك يانسا يانغاندۇر، يېنىپمۇ كېلەمدۇكىن،
كۆڭلۈمدەكى يارىمنى، خۇدايىم بېرۇرمۇكىن.
يار دەردىدە ئەۋارە، بولدى جىگىرىم فارە،
ئۆزۈڭ بىلىسەن يارىم، بۇ دەردغە نېمە چارە.
ئاتىڭىز توسۇن ئىكەن، سىندۇردى ئېگەرىمنى،
ئاتام بولسا ئالۇر ئېردىم، كوهنە يار جىگەرىمنى.

خان لەيلۇن ناخشىسى

مەن مۇندا ناخشا ئېيتسام، سەن ئۆيۈڭدە ئاڭلايسەن،
سەن ئۆزۈڭ جۇۋان خاتۇن، قاچان قىزغە ئوخشايسەن.
ناخشا ئېيتامەن باشدىن، ئاڭلاغىل دىلىڭ بىرلەن،
بەش كۈنلۈك بۇ ئۆمرۈمنى، ئۆتكۈزەي سېنىڭ بىرلەن.
غانجۇغامدا ئارغامچا، ئۇردۇم سالمەنى ئاتغە،
سەن مېنى دېسەڭ يارىم، كۆڭۈل بەرمەگىل ياتغە.
يۇقارىدىن تۇشۇپ كەلگەن، بىر يالغۇز قارا قالماق،
يارىم مەندىن ئايرىلسا، يۈرەككە قىچاق سالماق.
تام تۆبىدە ئولتۇرۇپ، تام باستى مۇمكىن يارنى،
چىرايى سېرىق بولۇپدۇر، غەم باستىمۇكىن يارنى،
دەردىڭنى ماڭا ئايتساڭ، سېنىڭ هالىڭغە مەن يەتسەم،
ئۆزۈمنىڭ ئىلكىدە بولساڭ، چۆل يەبان ئالىپ كەتسەم.
ئۆيۈم يابويىدا بولسا، ئاغزىم بىرلە يەم بەرسەم،
ئەقىدە ساقلىغان يارنىڭ قۇچاغىدا جان بەرسەم.
قاناتىم بولسا مەن ئۇچسام، يار بار مەهەللىگە تۇشسەم،
ياتار جايىنى مەن بىلسەم، ئاچىپ مەن قوينىغە كىرسەم.
ئۆزۈم هەۋادا قۇشدەك، چەكانا ئىزغە،
بىر ئالمەدە خالتا بېرەي، ئاتى مېهرىبان قىزغە.
ئاتى مېهرىبان قىزنى ئالسام ئارمانىم يوقتۇر،
سۆيگەن يارنى ئالماسام، ئۆزگە لايىقىم يوقتۇر.
قاشىڭىز قارا ئىكەن، هويلىڭىز ساراي ئىكەن،
مەن ئاخشام باراي دېسەم، دۈشمەنلەر مارايدۇكەن.

ئەۋۋەلدىن بار ئىكەن ئاشىقغە قاراپ تۇرماق،
كېلىڭ يارىم ئوينايلى ھەددىمۇ ماراپ ئۇرماق.
ئىشىك ئارقادا تۇرۇپ يوچۇقىدىن قارايدۇر،
قولۇم قوشناسى تولا، كۆندە كېلىپ مارايدۇر.
قىبلەدىن شامال چىقسە، يار بۇرنۇمغە فۇرايدۇر،
قولۇم قوشنىسى دۈشمەن، كىمدىن بىزنى سورايدۇر.

گۆل لەيلۈن ناخشىسى

چولۇقاينىڭ غولىدا يانتاقلىق ئوتۇن ئىكەن،
بىزنى مۇنچە كۆيدۈرگەن قاراقاش خوتۇن ئىكەن.
ئېگىز تاغقە مەن چىقىپ، يول تاپىپ تۇشەلمەدىم،
چىرايىڭغە كۆيدۈممەن، ئەقلىڭغە ئىشەنمەدىم.
بېلىڭىزنى باغلاپسىز، ئىزماڭىزنى ئەتمەمسىز؟
باشىمىزغە كۆن تۈشتى، ھالىمىزغە يەتمەمسىز؟
دەرد كەلدى بۇ باشىمغە، يىگىرمە ئىككى ياشىمدە،
ئەۋۋالا خۇدايىم بار، ئىشەنچىم يوق ئاداشىمغە.
ئىچمەيمەن ئاراقىڭنى، تۇتقانىڭغە ئەشقاللا،
ئاشىقسىز يۇرالمايدۇر، يېڭى ئۆسمەياش باللا.
ئاشىق بولارمەن دەيدۇر، جانغە كۆيسە بولمامدۇر،
ئادەم بەلاسى تولا، قەدرى بىلسە بولمامدۇر.
ئىچمەككە ئەراق ئاچچىغ، ئىچكەندىن كېيىن تاتلىق،
ئاغزىدا نەبات بارمۇ، سۆيمەككە جۇۋان تاتلىق.
يارىمنىڭ ئاتى ئايخان، ئاڭا كۆيۈدۇر بۇ جان.
كۆڭلىگە ئازار بەرمەڭ، خۇشخۇي تولا ئوبدان.
قولىدا پەرەڭ ياغلىق، يارىم كۆزىدە ياش بار،
يار كۆڭلى بۆلەك ئىكەن، باغرىدا قارا تاش بار.
قاشىڭىز قارا ئىكەن، كۆزۈڭىزگە كۆيدۈممەن،
تىلىڭىز قارا ئىكەن، كۆزۈڭىزگە كۆيدۈممەن،
تىلىڭىز تاتلىق ئىكەن، لەبىڭىزگە سۆيدۈممەن.
قاشىڭ ئەسلى قارادۇر، ئوسمە قويغانىڭ يالغان،
مەن كۆيسەم ساڭا كۆيدۈم، سىنىڭ كۆيگەنىڭ يالغان.
قوش تەرەك ئاراسىدە، قول ئالغانىڭىز قەنى،
ھەرگىز ئايرىلماسمىز دەپ، قىلغان ۋەئدەڭىز قەنى.
قاشىڭ قارا بولغۇنچە، كۆزۈڭ قارا بولمامدۇر،
ماڭا شاللاق ئۇرغۇنچە، جانىڭ قۇرۇپ ئولمامدۇر.
تۇڭلۇكدىن ئالاي ئاينى، قوينۇمغە سالاي يارنى،
جان باغباغ ئېتەي يارنى، ئاچىلسۇن ئىچى قارنى.
ھاۋا تۇتۇلۇپ چىقتى ھەم تۇمان بىلەن مانان،

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تۇشۇمگە كىرىپ قالدى ھەم ئاتام بىلەن ئانام.
ئاتام بىلەن ئانام يوق ئەلگە ئىتىبارىم يوق،
شۇبۇ كۇندە ئۆلۈپ كەتسە باشىمدا مۇرەببىيم يوق.

مەستان يارەي ناخشىسى

جىرغالاڭنىڭ غوللىرى، تارام ـ تارام ساي كىچىكى،
جىرغالاڭدىن بىر قىز ئالدىم قىزىل ئالما سەچىكى.
مەن ئۆزۈم ئاراق ئىچەرمەن ھاشىخان داڭلىق بىلەن،
ئاچچىقى كەلسە سوقادۇر قەلقى ياغلىق بىلەن.
كەت دېسەڭمۇ كېتەرمەن، كەتمە دېسەڭمۇ كېتەرمەن،
ئارادا ئىككى قونۇپ، يارىم قاشىغە يېتەرمەن.
ئاھ يارىم تاڭلا كېلىڭ، تاڭلا تاڭ ئاتقاندا كېلىڭ،
ئۆزۈم ئايۋاندە ياتارمەن، ئالمالىغ باغقە كېلىڭ.
ئېگىز ئايۋان باشىدا، يار بىرلە ياتتىم يالىڭاچ،
قار بىلەن يامغۇر ياغىپدۇر، سەن يارىم قوينۇڭنى ئاچ.
ئاھ، يارىم بەختىم مەنىڭ، تالئ ئىچىدە بەخت يوق.
نەچچە بارسام ئېيتادۇر، بالدۇر كېلىپسىز ۋەقت يوق.
شۇل كۆرۈنگەن قارا باغ، مېنىڭ يارىمنىڭ باغىدۇر،
دېيىمنىڭ ئۇنى كېلۇر، دىدار كۆرۇشمەك قايدادۇر.
مەن سارىغ ئىمچام سارىغ، سارغارغانىمنى كىم بىلۇر،
سارغارىپ ئىشىكدە تۇرسام، مېھرىبان يارىم بىلۇر.
مەن بىلۇرمەن سېنى مەن، كۆڭلۈڭ ماڭا مايىل ئەمەس،
ئولتۇرۇپ قان يىغلاسام، سەندىن مۇراد ھاسىل ئەمەس.
سەن تىرىك دەمسەن مېنى، مەنغۇ تىرىك ئۆلگەندۇرمەن،
تىرىك ئايرىلغان يارىمنىڭ ئوتىدا كۆيگەندۇمەن.
گۇلمۇ خوپ غۇنچەمۇ خوپ، ئاچىلدۇرۇپ قىسقانمۇ خوپ،
چوڭ بولۇپ تارتقۇنچە دەرد، كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوپ.
گۇلمۇدى غۇنچەمۇدى، يارىم سېنىڭ باشىڭدىكى،
كېچەلەپ تانىمدىممەن، كىم ئىدى قاشىڭدىكى.
ساي بىلە يۇگۇرۇپ ئىدىم، سايدى ئاياغىمغە تىكەن،
نېمە دەپ يۇگۇرۇپدۇمەن، يارىم ماڭا باقماس ئىكەن.
كۆرمەيىن باستىم تىكەننى، تارتادۇرمەن دەردىنى،
كۆرسەم ئەردىم باسماس ئەردىم، تارتماس ئەردىم دەردىنى.

نازۇكۇم ناخشىسى

تىۋەلار ياتۇر قامقاقدا، بىر ئاغام بار قالماقدا،
ئىنسافى يوق قالماقنىڭ، قەسدى مېنى سالماقدا.
تاغدىن تۇشكەن تۆرت ئاتلىغ، تۆرتىلەسى بوز ئاتلىغ،
تۆرتولەنىنىڭ ئىچىدە، مېنىڭ ئاغام سۇنباتلىغ.

تاغدىن تۇشكەن لاي سۇنى، سۇزۇپ ئىچەر ئەر بارمۇ،
نازۇك باشىغە كۈن تۇشتى، ئالىپ قاچار ئەر بارمۇ.
باغنىڭ ئىچى بۇيادۇر، شىلدىرلاسا تۇيادۇر،
نازۇكۇمنىڭ بىلەكى، تۇتار تۇتماي سىنادۇر.
ئۇچ كۈن ياتتىم قەمىشدا، مېنى ئىستەپ يۇرمىشدە،
خىتاي قالماق ئىزلەيدۇ، مەن نازۇكنى تۇتمىشدە.
ئوتنى قويدى قەمىشغە، قەمىش تۇتتى كۈيمىشغە،
مېنى تۇتۇپ قەسد قىلدى سولان كۆزۇم ئويمىشغە.
نازۇك بىلەك باغلاندى، ئۆلتۇرمەككە چاغلاندى،
قەشقەردىكى ئېرىمنىڭ، يۇرەك باغرى داغلاندى.
قايناپ تۇرغان قازانغە، چۆمۈش سالىپ باققان يوق،
سىز ئاندا ۋە بىز مۇندا، ئورۇن سالىپ ياتقان يوق.

ئانارخان ناخشىسى

بېلىمنى باغلاپ تۇرۇپ، خىيالىمغا سەن كەلدىڭ،
دەردىڭ بولسا ئېيت يارىم، مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم.
جان دوستۇم، جانىم دوستۇم، خۇش كەلدىڭ بۇيانىمغە،
يار دەردى مۇنداغ بولسە، دارۇ يەي بۇجانىمغە.
دەردى تولادۇر يارنىڭ، كۆڭلىنىڭ ئارامى يوق،
ئويناپ ئالالى يارىم، بۇ ئىشنىڭ يامانى يوق.
مەن بىدەرد غەم بولدۇم، غەمگە مۇپتىلا بولدۇم،
بىر كۆرۇپ جەمالىڭنى، ئاشىق بىقارار بولدۇم.
كەتسەڭ كەتىبەر يارىم، سەندىن نېمە پەرۋايىم،
بۇ باشىم ئېسەن بولسە، ھەر يەردە مېنىڭ جايىم.
«يارىمنىڭ قارا ساچى، تۇشۇپدۇر يەڭاقىغە،
يارىمنى سۆيۇپ قويۇپ، ئۆلەيمۇ تاياقىغە.
ئۆگزىگە چىقىپ تۇرسام، چار توخۇ پالاقلايدۇر،
قىزنى سۆيۇپ قويسام، ئاناسى ۋالاقلايدۇر.
يارىم كېلەدۇر خاراپ، سۇنبۇل ساچىنى تاراپ،
مەن يارغە نېمە قىلدىم، يامان كۆزىدە قاراپ.
قوغۇن تېرىدىم تۇزگە، ھەم يازغا ۋەھەم كۇزگە،
سېنى ئارزۇلاپ تۇتسام، چىقمايسەن تالا تۇزگە.
قاشىم تارتادۇر مېنىڭ، قەشقەردىن يارىم كېلۇر.
ئۆزى كەلمەسە يارىم، خۇش خەبەرلەرى كېلۇر.
ناخشا ئېيتادۇر دەيدۇر، ئېيتماي نەقلاي ناخشى،
ئىچىمدىكى دەردىمنى، خىيال قىلماسام ياخشى.
ياخشى ئاتنى مىنگەندە، يىراقدىن كېلۇر توشى①،
ناخشى ئېيتسا يار كەلمەس، ئەسلى بىر كۆڭۇل خۇشى.

① توشى – تاۋۇشى.

ئۇيغۇر كىتاب تورېكىتى
www.uyghurkitap.com

ساندۇق ئىچىدە ئۈزۈم، يىغلايدۇر قارا كۆزۈم.
كىشىنىڭ يۇرتى غېرىبلىق، ئۆتمەيدۇر مېنىڭ سۆزۈم.
قاشىنىڭ قاراسى سەندە، ئاي يۈزۈڭگە مەن بەندە،
چىرلاغاندا كەلمەگەن، يۈزى قارا شەرمەندە.
يار بولسە تۈزۈك بولسە، ئۇن قولدا ئۈزۈك بولسە،
ھەم مەڭزى قىزىل بولسە، ھەم تەھتى سۈزۈك بولسە.
يار ئىشىكىدە تۇرۇپ، بىر جىلۋە قىلاي دەيدۇر،
يۈزىمكىرى ئويۇن بىرلەن، كۆڭلۈمنى ئالاي دەيدۇر.
گۈلى غۇنچە، گۈلى غۇنچە مېنىڭ يارىم تېخى غۇنچە.
قاشىمدا تۇرمادىڭ بىر دەم، مېنىڭ كۆڭلۈم ئاچىلغۇنچە.
ئويىنارغا خەيالىم بار، لېكىن روزىگارىم بار،
ھەر ۋاقتىدا ئېچىلمايسەن، سېنىڭ بىر خەيالىڭ بار.
گۈللار ئاچىلىپ قاپتۇ، تاغ باغرىدا لەيلىلار،
بىزگە باڭلىشاي دەپدۇر، ئىچى كۆيگەن ئاغىنىلار.
يار ئىشىكىدە تۇرسا، چىن مۇدەن ئېچىلغاندەك،
يار بىرلەن ياتارمەنمۇ، سۇغە سۇ قوشۇلغاندەك.
يارنىڭ باغى بار ئىكەن، باغىدا ئانار ئىكەن،
يالغۇز دەپ كۆڭۈل بەرسەم، بۆلەك يارى بار ئىكەن.

ئوينىڭ تۆرەم ناخشىسى

يار كەتتى يۇقارلاشىپ، مىندىم ئاتنى ياباداق،
يار ئەسلى قارامايدۇر، فەلەك ياندىمۇ قايداق.
قولىدا چىكەن ياغلىق، يار كەتتى يۇقارلاشىپ،
بىر سائەت ياتارمەنمۇ، يار بىرلەن قۇچاغلاشىپ.
قاراڭغۇدىن قورقمايمەن، ئوڭ قولۇمدا تاشىم بار،
خۇنخايغە بارمايمەن، چوقۇردا ئاداشىم بار.
يارىم بەرگەن ئۈچ ئالما، ئۈچى ئۈچ بۆلەك ئىكەن،
مەقسەدكە يەتكۈرمەگەن ئەجەب كاج فەلەك ئىكەن.
لەپلەپ ئېتەدۇر كۆڭلۈم، يار قاشىغە بارغالى،
لېبىگە سۆيۈپ قويۇپ، تەننى تازا قىلغالى.
يارىم بەرگەن ئۈچ ئالما، ئۈچۈلەسى قوينۇمدا،
ئۇخلاپ چۆچۈپ ئويغانسام، يارنىڭ قولى بوينۇمدا.
يارىمنىڭ سارايىدا ئۆتراسىدە يول بولسا،
ئادىل پادشاھ بولسا، سۆيگەن يارنى ئالسا.
مېنىڭ ئىككى يارىم بار، بىرى ئالىم بىرى زالىم،
بىرىگە ئانچە مەيلىم يوق، بىرى كۆڭلۈمدىكى يارىم.
كۆڭۈل بەرمىسەم يارغە، ئوق تەگمەس ئىدى جانغە،
كۆڭۈلنى قويۇپ بېرىپ، يۈرەك ئۆرتەنۇر قانغە.
جان ئىچىدە جانان قىز، جانغە ئۇتنى ياققان قىز،
قاشلارى ئانىڭ مەھبۇب، ساچلارى سۇلايمان قىز.

قاشىڭنىڭ قاراسىغە، خال بولاي ئاراسىغە،
ئەسلى كەلمەدى رەھمىڭ، مۇسۇلمان بەلاسىغە.
مېنى يارىم چىرلايدۇر، بارسام ئېرى تىللايدۇر،
باغنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ماڭا باقىپ يىغلايدۇر.
تاغقە چىقتىم ئىرادە، يانىپ تۈشتۈم پىيادە،
كىچىككىنە يارىم بار، قىزىل گۈلدىن زىيادە.

بىۋەفا نادان يارىم ناخشىسى

ئويناپغە تۇتۇپ قويسام، تىرىكىپ قالاي دەيدۇر،
دەردىنى تولا تارتتىم، نېمىشكە كۆتەرمەيدۇر.
بىۋەفا ئىكەن يارىم، كۆپ جەفانى كىم بىلدى،
ئاخىر جۇدالىق ئىكەن، ئايرىلۇرنى كىم بىلدى.
ئۇقاتغە ئۆتەرمەن دەپ، بۇ قاتدا قونۇپ قالدىم،
ئۈچ كۈندە بارارمەن دەپ، يالغانچى بولۇپ قالدىم.
غانجۇغامدا ئارغامچى، ئۆزۈم قاتتىق ئالبانچى،
قولدا پۇلۇم يوق ئۈچۈن، مەن يارىمغە يالغانچى.
كېتىپ بارغان ئايلامنىڭ، ساچى ئۇلاقغە ئوخشايدۇر،
ئىشارەتنى بىلمەيدۇر، ياغاچ قولاققە ئوخشايدۇر.
كېتىپ بارغان ئايلامنىڭ، نە خىيالى بار ئىكىن،
بىر باسىپ ئىككى قاراپ، قايدا يارى بار ئىكىن.
سەن بارساڭ بارىپ تۇرغىل، ئارقاڭدىن يېتىشەرمەن،
يامان ئېرىڭدىن قورقساڭ، خالىدا تېپىشارمەن،
قىزىل ئالما قىزارغاندەك، قىزىل يۈزلۈكۈم يارىم،
ئاغزىدا نابات بارمۇ، شىرىن سۆزلۈكۈم يارىم.
هاۋالار تۇمانلاپدۇر، يىلقىلار قولانلاپدۇر،
ئالتۇن قارا كۆز يارىم، نېمە دەپ يامانلاپدۇر.
ئىشىكىڭدە ئانار گۈل، ئات باغلاپدۇر مىراقۇل؛
يار مەندىن يامانلاپدۇر، مەن يارىمغە ناماقۇل.

ئاھ يارىم ناخشىسى

بۇلبۇل سايرىماس بولدى، قىزىل گۈل ئاچىلماس بولدى،
دۇشمەن سۆزىگە كىرىپ، يارىم قارىماس بولدى.
كاشكى كۆرمىگەي ئەردىم، كۆڭۈل بەرمىگەي ئەردىم،
ساڭا بەرگەن كۆڭلۈمنى، تەندە ئاسراغاي ئەردىم.
يارىمغە ساراي سالسام، گۈل بىرلە مۇنار قىلسام،
يار ئىچىندە بولمادۇر، ھەر قانچە گۇناھ قىلسام.
تاغدا ئاچىلىپ قاپدۇر، سارىغ سەفدەر بىلە چوغلۇق،
ياردىن كۆرمەدىم خوبلۇق، كۆڭلۈم بولادۇر مۇڭلۇق.
سۇ بولسا سۈزۈك بولسا، ئېرىقدا ئېقىن بولسا،

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

ئاشىق بىلە مەئشۇقلار، يان قوشنا يېقىن بولسا.
كۈندە كۆرىمەندىم يارنى، بىر كۈنى كۆرەرمەن دەپ،
ئۈمىد ئۈزمەيمەن ياردىن، ئۆلمىسەم سۆيەرمەن دەپ.
مەن ئېيتۇرمەن كۆڭۈل ئۈز دەپ، بۇ كۆڭلۈم ئۈزۈلمەيدۇ،
كۆڭۈل ئېيتۇركى ئەي نادان، كۆڭۈل بەرگەن ئۈزۈلگەيمۇ.

جانىما ناخشىسى

خىتاي پوپۇشنى خەي دەيدۇر، تۇرۇپ چامغۇرنى سەي دەيدۇر،
كىچىككىنە قارا كۆز قىچقىرسام لەببەي دەيدۇر.
ئالتۇن قۇتادەككىنە ئاپپاق ئۈپپىدەككىنە،
ھەر كىشىنىڭ يارى بولسا، كۆڭلى مەيلىدەككىنە.
ياخشى ئاتلىرىم بولسە، يۇرمەسمەن بۇ يەرلەردە،
غېرىبلىق ئەسىر قىلدى، داچىڭشاڭ كۇرەلەردە.
نالى لەيدى لوتوكى، تۇرپان لەيدى لوتوكى،
لوتو كەنجەن تولى سا، خاجۇ، خۇجو، جاڭپىزا.
سەھەر بولدى چى چاڭلە، بامدات بولدى كەي مىڭلە،
كەيمىڭ، كەيمىڭ، قارا كۆز، نىدى پىڭيۇسى لەيلە.
تۇرپان خوما، قۇمۇل خو، ناگى يوچەن ناگى خو،
چوكان خوما، جۇۋان خو، ناگى شىڭ شاڭ ناگى خو.
مەن كىمنى دەپ ئولتاردىم، مەن يارنى دەپ ئولتاردىم.
ئوقەتنى خىيال قىلماي، ئارقامچە زوڭ ئولتاردىم،
گۈل كەستىم ئويماق، ئويماق، بارمۇ ياردىن تويماق،
قايسى نادانىڭ ئىشى، ئۆز ياردىن ئايرىلماق.

خارابىڭمەن ناخشىسى

بىر قارا بوران كېلىپ تەگسە يامان بولمامدۇ گۈل،
شاخى شاخىغە تېگىپ بەرگى خەزان بولمامدۇ گۈل.
ئالما گۈلى گۈل بولامدۇر، باشقا قىسسا بىر قۇچاق.
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇر، ئۆلگۈچە جانغە پىچاق.
قارا قاشىم بار مېنىڭ، قاشلىق ماڭا لازىم ئەمەس،
بىر ئاداشىم بار مېنىڭ، ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.
قارا قاش كىردى بازارغە، قاشنى بازارلىتىپ،
ئۆزى خۇشخۇيدا يۇرۇرلەر، بىزنى سەرگەردان ئېتىپ.
قاشىڭىزنىڭ قاراسى، تۇشتى سىپىلغە سايەسى،
مۇنداغمۇ يىراق بولۇرمۇ، ئىككىمىزنىڭ ئاراسى.
قاش قاراسى بولماسا، قەشقەر دېگەن قانچە يىراق،
ئۇپا - ئەڭلىك بولماسا، ئايدەك جۇۋان ئىتقا يالاق.
قاشىڭىزنىڭ قاراسىنى قارا خەتغە ئوخشتاي،
ئەرتە ئاخشام كۆرمەسەم، بويۇڭنى كىمگە ئوخشتاي.

قاشىڭىز قارا - قارا، كىرپىكىڭ زىر ۇ زەبەر،
سېنىڭ ئوتۇڭدا يۆرەرمەن، سەن يۆرۆرسەن بىخەبەر.
قارا - قارا قاشلىقىم، گۆزۆن - گۆزۆن ساچلىقىم،
قارا قاشنى دەپ يۆرۆبان، قارغا قالدى ئاشلىقىم.
قاشىڭىزنىڭ قاراسى، گوسمانى پەيدا قىلادۇر،
ساچىڭىزنىڭ گۆزۆنى، يىگىتنى شەيدا قىلادۇر.
قارا قاشىم بار مېنىڭ، بېرىپ كېلىشىم بار مېنىڭ،
قارا قاش ئاندا تۇرۇپ، مۇندا نېمە ئىشىم مېنىڭ.
قارا قاش كىردى بازارغە، نەرخىنى بىھراق قىلۇر،
پۇلى بارلار ئېلىپ - ئېلىپ، پۇلى يوق قايداق قىلۇر.
قاراقاش بار مەندە دەپ، قاشىڭغە مەغرۇر بولماغىل،
ساچىمىز سۇنبۇل دەبان، ساچىڭغە مەغرۇر بولماغىل.
قاشنى قاشقە ئۇلۇسا، يەتكەيمۇ قاشنىڭ بويىغە،
خۇدايىم مېنى سالىپدۇر، قارا قاشنىڭ كويىغە.
قاشلىق ئەتمەسەڭ يارىم، قاشىڭ ساڭا يەتمەمدۇر،
ئىككى ئويناش ئۇتقۇنچە، بىر ئويناشىڭ يەتمەمدۇر.
ئالما گۆلى گۆل بولامدۇر باشقا قىسسا بىر قۇچاق،
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇر ئۆلگۆچە جانغا پىچاق.
ئالمالىغ باغقە كىرىپ بىر ئالمانى يەرمۇ كىشى،
ئالمادەك يارى تۇرۇپ دىۋانەنى دەرمۇ كىشى.
ئېگىز ئايۋان باشىدا ئۇۋا سالىپدۇر سالمىلار،
غۇنچەدەك يارى تۇرۇپ ياتنى سۆيگەن لالمىلار.
ئاتى بولسا يورغا بولسا توقۇسا مىنسە كىشى،
يارى بولسا ياندا بولسا ئويناسا كۆلسە كىشى.
يارىنى كەلدى دېسە، يۈگۈرۈپ چىقاي باشىم بىلەن،
يار كەلگەن كوچالارغا سۇ سېپەي ياشىم بىلەن.
ئاھ ئۇرۇرمەن، ئاھ ئۇرۇرمەن، ئاھلارىم تۇتقاي سېنى،
كۆز ياشىم دەريا بولۇپ بېلىقلارىم يۇتقاي سېنى.
يارىنىڭ چۇرتۇق چىرايىدىن پىراقى ياخشىراق،
بىۋاپا يارىنىڭ يېقىنىدىن يىراقى ياخشىراق.
يارنى ئاغرىپدۇ دەيدۇر مەن بېرىپ كۆرۈپ ياناي،
ئاغرىسا ئاغرىماسا باشىدىن ئۆيرۈلۈپ ياناي.
يار مېنىڭ مەيلىمچە بولسا قوپماسام يار قاشىدىن،
كېچە - كۈندۈز چۆرۈلۈپ پەرۋانە بولسام باشىدىن.
گۆلى سەۋسەننى كۆرۈڭ سايغا باقىپ قارىلادۇر،
بىۋاپا يارنى كۆرۈڭ ئۆلمەي تىرىك ئايرىلادۇر.
باغقە بوغداي تېرىسام بەلباغقە كەلگەن بوغدايىم،
ئۆرگەنىپ كەلگەن زاماندا ئايرىپ ئاتقان خۇدايىم.
ئالمانىڭ شاخى تولا جىنەستەنىڭ بەرگى تولا،
يېڭى يار تۇتقان كىشىنىڭ ئىچىدە دەردى تولا.
ئاھ يارىم چاققان جۇۋان، جاھانغە ئوت ياققان جۇۋان،
باشىنى قاتتىق تاراپ ئېرىنى قاخشاتقان جۇۋان.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

جۇۋان ئاسمادەككىنە، بەللىرى تاسمادەككىنە،
شول جۇۋاننىڭ قىلىقى، ئۇنىمۇ ياشار قىزدەككىنە.

دادەي ناخشىسى

(خانىم ئۆرگۈلەي دەيمەن دادەي، جانىم ئۆرگۈلەي دەيمەن دادەي،
بىر زەررە ئەلەم كەلسە ئۆرگۈلەي، يارغە يېتىشەيدەرمەن).
ئاق قۇشقاچ هارامزادە شېكەر بەرسە سارايدۇر،
ئىلىننىڭ چوكانلىرى ئاقچە بەرسە قارايدۇر.
ئۇقاتقا ئۆتەرمەن دەپ بۇ قاتدا قونۇپ قالدىم،
ئون كۈندە كېلۈرمەن دەپ يالغانچى بولۇپ قالدىم.
ئىشىكىمدە بادام بار ئاستا كىرىڭ دادام بار،
دادام بولسا كاشكىدى، قۇچاغىمدا بالام بار.
قاشىڭنىڭ قاراسىغە، خال بولاي ئاراسىغە،
ئەسلى كەلمەدى رەھمىڭ، مۇسۇلمان بالاسىغە.
يارىمنىڭ ئېتى لەيلى، بىزگە بارمىدۇ مەيلى،
بولسا بولماسا مەيلى، مەن يارنىڭ قەلەندەرى.
هاۋامۇ هاۋامدۇر، قار ـ يامغۇر ياغامدۇر،
قىز ئۈچۈن يىگىت ئۆلمەك، شەرئىدە راۋامدۇر.
مەن ئىدىم سېنىڭ بىرلەن، بولمادىڭ مېنىڭ بىرلەن،
سەن ياشقا كىچىك نادان، سەرگەردان سېنىڭ بىرلەن.
باغقە كىرىپ ئالما يەڭ، باغنىڭ مېۋەسى بىزنىڭ،
سەن يارىم مېنى دېسەڭ، جاندىن ئۆزگەسى سىزنىڭ.
تاماكو تارتقۇم كەلسە، سىلاپ باقامەن ياننى،
سەن يارىم مېنى دېسەڭ، تەسەددۇق قىلاي جاننى.
باغ ئىچىدە بوستانلار ياشارىپدۇر چوكانلار،
يارنىڭ دەردىدە يىغلاپ ئاقتى كۆزۈمدىن قانلار.
يار دەردىدە ئەۋارە بولدى يۈرەكىم پارە،
ئۆزۈڭ بىلىسەن يارىم بۇ دەردكە نېمە چارە.
مەن كۈرەگە بارغاندا ئون سەر يارماقىم بولسا،
مېنىڭ تەبىئىم ئۆسمەمدۇر چىرايلىق ئاداشىم بولسا.
شايار يولى يۇلغۇنلۇق، كۇچا يولى بۇلغۇنلۇق،
شايارلىقنىڭ قىزلارى ئون سەككىزى بىر پۇللۇق.

غېرىبىڭمەن، ئەسىرىڭمەن ۋايەي بەلادىن ئاسرا بەندەڭنى

دەريا بويىدا شەهتۇت بىر ياخشىنى ئاداش تۇت،
ئاداشىڭ يامانلاسا ئۇيناپ كۈلۈپ ئاراق تۇت.
يار كېلۈرمۈكىن مۇندا مەن بارايمۇكىن ئاندا،

يارغه يار كېرەك بولسا قول سالىپ كېلۇرمۇندا.
يار ھۇجرىسىدا ياتىپ دېگەن سۆزلەرى ماقۇل،
يار مەندىن يامانلاپدۇر مەن يارىمغه ناماقۇل.
دەريا مۇنداغ ئاقارمۇ ئاقىپ لەبدىن ئاشارمۇ،
يارىم كىيگەن ئارچىن بەل مۇنداغمۇ ياراشارمۇ،
گۇل ئاچىلدى چەمەن باغدا تاماشا قىلسه بولمامدۇر،
ئاتامىز يوق، ئانامىز يوق خۇدايىم رەھم قىلمامدۇر.
ئۆلۇمدىن ئانچه ۋەھىمىم يوق مېنىڭ قورقۇنچۇم ئىماندىن،
ئەجەل ۋاقتى يېتىپ كەلسه قۇتۇلماسلار قاچىپ ئاندىن.
نەخۇش كۇندۇر بۇرادەرلەر كىشى جانانىغه يەتسه،
چېكىپ جەۋرى - جاپالارنى كۆزى مەستانىغه يەتسه.
جاپانى كىم تولا چەكسه گۆھەرنى شۇل ئالۇر تاشدىن،
باشىم كەتتى بۇ سەۋدادىن بۇ سەۋدا كەتمەدى باشدىن.
مەن باردىم كېچه بىرلەن، ئېرىقنىڭ ئىچى بىرلەن،
يىگىت قولى باغلاندى، جۇۋاننىڭ ساچى بىرلەن.
قاشىڭ ئەسلى قارادۇر، ئوسما قويماساڭ يېتەر،
سەن ئۆلتۇرمەسەڭ مېنى ئۆزۇم ئۆلگەنىم يېتەر.

لەبلەرىڭ نەبات يارىم بىرلەن لەبلەرىڭ شەكەر يارىم

كۆيۇپ كۇل بولماغاي ئەردىم يانىپ ئوت بولماغاي ئەردىم،
ساڭا بەرمىسەم كۆڭۇل مۇنچه بولماغاي ئەردىم.
قاراسام كۆرۇنمەيدۇر دەرياغه يېقىن ساڭلار،
مېنىڭ يىغلاغانىمنى قارا كۆز قاچان ئاڭلار.
يارىمنىڭ سارايىنىڭ، ئوتراسىدا يول بولسا،
ئادىل پادىشاھ بولسا، سۆيگەن يارىنى ئالسا.
ئۆگزەڭدە كېتىپ بارىپ، شەببە قىلاي توڭلۇكدىن،
يارىنىڭ قاشىغه كىرمەك، ئوغۇل بالا ئۆزلۇكدىن.
قولىغه پىچاق ئالغان ئوغۇل بالالىغ ئەرمەس،
ئاشىق بولغان ئەرەنلەر پىچاغىڭغه بوي بەرمەس.
يارىنىڭ قوساقى ئاغرىپدۇر، باغقه كىرىپ ئالما يەپ،
يامان ئۆرگەنىپ قاپدۇر كۆڭلى خالاغاننى دەپ.
باغىڭغه كىرىپ ئالىپ توڭ غورانى يەپدۇرمەن،
كۆڭلۇڭغه ئېغىر ئالماڭ، فەھم قىلماي دەپدۇرمەن.
باغىڭغه كىرىپ ئالدىم، شەپتالۇڭنى يەپ ئالدىم،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئويناماساڭ ئوينىما، مەن ئويناپ - كۈلۈپ ئالدىم.
باغچىغە كىرىپ باقسام، ئۆرۈكلۈك ئەجەب شاخلىغ،
تۇشۇمغە كىرىپدۇرسەن، قارا كۆز تىلى تاتلىغ،
باغچىدەكى تاللارنى خىرمان هايداسام لازىم،
ئوينايمەن دەپ ئايتساڭچۇ، مەن ساڭا قىلاي تازىم.
باغچىغە كىرىپ ئالىپ، ئۆرۈك ئىرغاتاي يارىم،
ناخشامغا قوشۇپ ئالىپ، سىزنى يىغلاتاي يارىم.
ئىشىكىڭدىن مەن ئۆتتۇم، ئۆتكەنىمنى تۇيدۇڭمۇ،
توخۇ ئىككى چىرلادى، بىر چىقمايسەن ئۆلدۇڭمۇ.

سارىخان ناخشىسى

سېپىلغە چىقىمىك باللار، دۇم - دۇمنى سوقۇك باللا،
پاشىشاپ بەگ قوغلاپ كەلسە، ئارقىغە قاچمىك باللا.
باغچىغە كىرىپ كۆردۇم، ئۆرۈكلۈك تولا شاخلىق،
تۇشۇمگە كىرىپ قالدى، سارىخان تىلى تاتلىق.
باغچىغە كىرىپ باقسام، ئالما تۆكمەدەك بوپدۇر،
كىچىككىنە سارىخان ئېلىپ قاچقۇدەك بوپدۇر.
باغ ئىچىدە بوستانلار، ياشىرىپدۇر چوكانلار،
سارىخانىنىڭ دەردىدە، ئاقتى كۆزۈمدىن قانلار.
ئاق سارايدا ئولتۇرغان، تولۇن ئاي مېنىڭ يارىم،
كۆيەر ئوتقە سەپ قويۇپ، خەبەردار بولماغان يارىم.
گۈلزارىڭ ئارا چوغلۇق، گۈلزار ئىچى بۇلبۇللۇق،
گۈلنىڭ گۈلى سارىخان، سىزگە سېغىنىپ قۇللۇق.
سارىخان قىزىل گۈلدەك، بىز ئىشقىدە بۇلبۇلدەك،
سارىخان كۈلۈپ قويسا، خىزمەت قىلامىز قۇلدەك.
سارىخان تىلى تاتلىق، كۆڭلىدۇر ئەجەب قاتتىق،
ئىشىكىدىن چىقالمايدۇر، مەن كەلسەم كېچە ئاتلىق.
سارىخان كىچىك ياشلىق، ئاي يۈزلۈك قارا قاشلىق،
ئىشىككە چىقالمايدۇر، ئاتا - ئانادىن باشلىق.

گۈلەمخان ناخشىسى

گۈلەمخانىنىڭ قوش پۆپۈكى يەرگە تېگەمدۇر،
ئونبەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئەرگە تېگەمدۇر.
گۈلەم خانىم چىقىپ بېقىڭ باباڭ كېلەدۇر،
ئۆز خىلىنى تاپماي تۇرۇپ ئەرگە تېگەدۇر.
گۈلەمخانىنىڭ كىيگەن ئەگلى، تاش پېشى سولجۇر،
قېرى بىرلە ياتماڭ هەرگىز ساقالى سانجۇر.

قويلارىمنى هايداپ ئەتتى ئويمان بۇلاققه،
گۇلەمخاننى تۇتۇپ بەردى قىرى چولاقغه.
گۇلەمخاننىڭ قوش پۇپۇكى يەرگه سۆرۈلدى،
يۈرەكدىكى سىرىق سۇلار قانغه ئۆرۈلدى.
تورۇق ئاتنىڭ يۇگەنىنى ئەخۇر ئۆرۈگەن،
گۇلەمخاننىڭ توي كۆنى باشىم تۆرۈگەن.
چىقىپ باقسام گۇلەمخانىم تويۇڭ كىلەدۇر،
ساڭا مۇكىن، ماڭا مۇكىن تەقدىر بىلەدۇر.
گۇلەمخاننى تۇققان يىرى ئويمان بۇلاقتۇر،
گۇلەمخاننى زورلاپ ئالغان ئەنگەر چولاقدۇر.
ئالتە - يەتتە كەپتەرلەرنىڭ قوندى تىرەككە،
تاۋار توندا ئالتۇن تۇگمە پاتتى يۈرەككە.
گۇلەمخاندىن بۆلەك قىزنى قىرى ئالمادۇر،
گۇلەم خانىم چولاقلارغه زايه بولمادۇر.
گۇلەمخانىم ئوبدان بالا ساچى ئاز ئىكەن،
گۇلەمخاننىڭ تەگكەن ئىرى تۇرتەك تاز ئىكەن.

ئاللا يارىم ناخشىسى

ئاللا يارىم خىيالىڭىز ئەنجانچە بۆكمۇ،
كىچىكلىكدە ئويناپ ئىدۇك، ئەمدى پۇل يوقمۇ.
ئاللا يارىم خىيالىڭنى، بىلىپ بولمايدۇر،
سەنلەر يۇرگەن كوچالاردا يۇرۇپ بولمايدۇر.
سەن يار ئۇچۇن بولماغانىم قالقان ئەمەستۇر،
ياكى پۇتۇڭ ياكى پۇتمەڭ يالغان ئەمەستۇر.
خاهى پۇتۇڭ خاهى پۇتمەڭ خۇشتار مەن سىزگە،
پۇل - مالىمنى بەرباد بىرىپ قۇل كىرەي سىزگە.
قارا - قارا قاشلارىڭغه قوشساڭچۇ مىنى،
قارا قاشىڭ بازارىدا ساتساڭچۇ مىنى.
قارا قاشىڭ بازارىدا يارانماسام مەن،
كىرپىكىڭنى ئوقيا قىلىپ ئاتساڭچۇ مىنى.
ئىشىق ئوتىنى تۇتاشتۇرۇپ، كۆيدۇردۇڭ مىنى،
جىلۋە قىلىپ، غەمزە قىلىپ ئۆلتۇردۇڭ مىنى.
لۇتف قىلىپ باغباغ ئىتىپ قوشساڭچۇ مىنى،
بىر ئورۇندا قۇچاغلاشىپ سۆيەردىم سىنى.
گۇل غۇنچەسى ئاچىلغاندەك لەبلەرىڭ سىنىڭ،
ئۆمرۇم ئۆتتى لەبلەرىڭنى سۆيەلمەي مىنىڭ.
(داۋامى كىيىنكى ساندا)

دېموكراتىك ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

ئىبراھىم ئالىپ تېكىن

1. ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى

مائارىپ قىزغىنلىقىنىڭ ۋە مائارىپ پائالىيىتىنىڭ تېز ۋاقىت ئىچىدە يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈشى، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا كۈچلۈك قاراتمىلىققا ئىگە بولۇشى بىر تەرەپتىن مائارىپ ئۇنۇمىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقىنىدىن بولسا يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيىتى ئارقىلىق، مەنىۋى تۇرمۇشقا ئىنتىلىش موھتاج روھى نامرات مىللەت ئۈچۈن بەلگىلىك ئىدېئولوگىيىنىڭ سىڭىپ كىرىۋاتقانلىقىدىن بولغانىدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئابدۇقادىر ئابدۇۋارىس قەشقەرى قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىلغار ئىدىيە كىشىلىرى جەددىزمنى ياڭ زېڭشىڭ، جىن شورېن ۋەكىللىكىدىكى فېئودال روھانىيلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇش ۋە يېڭىلىققا كۆچۈشنىڭ بىردىنبىر قورالى قىلدى. يېڭىدىن يېڭىغا كىتابلار تۈزۈپ مەكتەپلەرگە تارقىتىلدى، يېڭىچە ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرىگە دېموكراتىك شېئىرلار قاتناشتۇرۇلدى. باللارنىڭ كۆزى ئېچىلدى. خەلق نادانلىق ۋە خۇراپاتلىقنىڭ قارا چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلىدى.

بىز پەقەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تۈرىنىڭ شېئىرىيەت ژانىرى ھەققىدە توختىلىپ، بۇ دەۋردىكى مەشھۇر نامايەندىلەرنىڭ يالقۇنلۇق ھېسسىياتى، مول تەسەۋۋۇرى، كۈچلۈك جەڭگىۋارلىقى بىلەن يۇغۇرۇلغان لىرىكىلىرىنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەك مۇئەييەن بىر دەۋرگە، مۇئەييەن بىر خىل غايىگە، مۇئەييەن ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە نادىرانە خۇسۇسىيەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغانلىقىنى جەزىملەشتۇرىمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دېموكراتىك دەۋرى ئومۇمەن يازما ئەدەبىياتتا تېخىمۇ روشەن بولدى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئەمەلىي يېتەكچىلىكى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يېڭى دەۋرنىڭ ئاساسىي خاھىشىنى نامايەن قىلدى. ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى 1862 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ مەشئەت يېزىسىدا بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ساۋادىنى ئۆز يۇرتىدا ئاچقاندىن كېيىن بۇخارا كۆكۆلتاش مەدرىسىسىدە ۋە ھىندىستاندا تەلىم ئالدى. ھىجاز، مەدىنە، مىسىر، ئىستانبول، ئوفا، قازان، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەرنى زىيارەت قىلىپ، 1920 ـ يىلى قەشقەرگە يېنىپ كەلدى. ئابدۇقادىر داموللا چەت ئەللەردىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندە 58 ياشقا كىرگەن، مىسىر، تاشكەنت، قازانلاردا ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىپ تونۇلغان، ھەر قايسى ئەللەردىكى دېموكراتىك جاھانگىرلىككە قارشى ھەرىكەتلەر تەسىرىدە، بولۇپمۇ تۈركىيە مۇستەقىللىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى «دىنىي خۇراپاتلىق ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتلەر» قارشى تۇرۇش ئىدىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

ئابدۇقادىر ئەزىزى قەشقەرگە يېنىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ مەدرىسە

ئابدۇۋەلى مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلدى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى ئايلىنىپ خەلقنىڭ بېشىدىكى ئېغىر چېلىقلارنى، يېتىم - يېسىرلارنىڭ ھېچقانداق بىر پاناھقا ئىگە بولالماي، ھامىمام ئالدىدىكى كۆلدە ياتىدىغانلىقىنى، دىنىي زاتلارنىڭ خەلقنى ئالداپ يەيدىغانلىقىنى، چەت ئەلدە ئوقۇپ كەلگەن ناھايىتى ئاز ساندىكى بىر قىسىم داموللا ئۆلىمالارنىڭمۇ تەپتارتماستىن جاھالەت كۈچلىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغانلىقىنى كۆردى.

ئۇ مەكتەپلەردىكى ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئۆزگەرتىش بىلەن بىرگە، كۆز ئالدىدىكى قىيىنچىلىقلارغا باش ئەگمەي كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى. جاھالەت كۈشەندىلىرىگە قارشى ئىلغار شېئىرلارنى يازدى. مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى قامچىلىدى. روھانىي مىللىي ساتقۇنلارنىڭ ئەدىپىنى بەردى.

ئۇ نوقۇل ھالدا ئەرەب تىلىدا ئوقۇتۇشقا قارشى ھالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ «سەرپ نەھۋى» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) كىتابىنى جۈملىدىن «ئىلمىي ھېساب» (ماتېماتىكا)، «مىفتاھۇل - ئەدەب» (ئەدەبىياتتىن مۇقەددىمە)، «تەلىمۇس - سەبىيان» (ئۆسمۈرلەر مائارىپى) قاتارلىق دەرسلىكلىرىنى ۋە ئۇندىن باشقا «مۇھىم قائىدىلەر»، «ھەقىقەتلەر جەۋھىرى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى①. ئۇ ئۇلۇغ ئىسلاھاتچى، يېتۈك شائىر خەلقنى ئويغىتىش، نادانلىق، جاھىللىق، قالاقلىققا قارشى كۆرەشنى يالغۇز مەكتەپ مەدرىسىلەردىلا ئېلىپ بارماستىن، كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە كەڭ ياشلار ئارىسىدا نۇتۇق سۆزلەش، باسما مەجمۇئە نەشر قىلىپ، تارقىتىش بىلەنمۇ شۇغۇللاندى. ئۇ ئاممىۋى خاراكتېردىكى يەنە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ ئۆزىنىڭ نادانلىققا قارشى مەرىپەتچىلىك، جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىجتىمائىي سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلدى.

ئابدۇقادىر قەشقەرى ئۆزىنىڭ «ئەقائىدى زۆرۈرىيەت» ناملىق سوئال جاۋاب شەكلىدە يېزىلغان ئەسىرىدە:

«— ئىنساننىڭ خار ۋە زەبۇن بولمىقىغا بائىس نېمەدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھىل ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى، تەفرىق ۋە ئىختىلاپتۇر» دەپ يازىدۇ.

ئۇ يەنە:

«— ئىززەت - ئابرۇي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟

— ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ» دەپ يازىدۇ.

ئۇ ياشلار مەسىلىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، مۇستەقىل ھالدا قىزلار ئوقۇتۇش ئورنى قۇرۇپ ئاياللارنى بىلىملىك قىلىشنىڭ غايەت زور ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىنى تىلغا ئالدى. ئۇ قىزلار ئانا بولىدۇ. بىلىملىك ۋە بىلىمسىز ئانىنىڭ مىللەتنىڭ كەلگۈسى مەدەنىيىتىگە بولغان تەسىرى ئوخشاش ئەمەس «نادان ئانىنىڭ تەربىيىسىدە بالا يامان خۇلق، نادانلىق كەسىپ قىلۇر. كىچىكلىكتە ئورناشقان يامان خۇلق ۋە نادانلىقنى تۈگەتمەك مۇشەققەتتۇر. ئەگەر ئانىسى ئوقۇغان، بىلگەن بولسا، بالىنى ياخشى ئەخلاق بىلەن تەربىيە قىلۇر. كىچىكىدە تەربىيە كۆرگەن بالا چوڭ بولغاندا كامالەت ھاسىل قىلمىقى ئاسان بولۇر» دەپ كۆرسەتتى.

ئۇ يەنە ئاشۇنداق پەلسەپە قاراشلىرى بىلەن، ئىتتىپاقلىق - بۆلۈنمەسلىك،

---

① ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، 368 - بەت.

www.uyghurkitap.com

ئىلگىرىلەش، چېكىنمەسلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئاياللارنىڭ ئازادلىقىنىڭ سىگنالىنى چالدى، باللارغا مۇراجىئەت يازدى. بۇ ئەينى زاماننىڭ ماھىيەتلىك دەۋر تەلىپىنى ئىپادىلىگەنىدى. مانا بۇ ئىلغار ئىدىيە شۇ ۋاقىتتىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بولغانىدى. ئابدۇقادىر داموللامىنىڭ شۇ ۋاقىتتا يازغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرى شۇ خىل دېموكراتىك ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

مىسال ئۈچۈن:

«نەقەدى ئۆمر سۈدەك ئاقىپ كەتتى سەلاھغە پاتمادۇق،
سۇبھى - شام رەشكۇ نىفاقۇ ماۋۇمەندىن قاچمادۇق،
بۇ كەبي غەفلەت ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ تۇردۇق زەمان».

ئۇ بۇ شېئىردا ئىتتىپاقلىقنىڭ مىللەت ھاياتىنىڭ ئۇلى، ئىتتىپاقلىق ئېگى مىللىي ئاڭنىڭ ئاساسي بەلگىسى ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

ئابدۇقادىر داموللام مۇخەممەس داستانىدا ئەينى زامان «چەرخى مەككارلىقلىرى» ۋە ئۇنىڭ ھەممە ساھەدىكى كونكرېت ئىپادىلىرى ئۈستىدىن سىستېمىلىق ھېكايەت ۋە شىكايەت قىلدى.

ئۇ ھەممىنى ئەقلىنىڭ، بىلىمىنىڭ، ئەخلاقىنىڭ خارلىقى، نەفس نادانلىقىنىڭ ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئىزاھلىدى. ئۇ ھاكىملار، شەيخلەر قازى - مىرزىلار، تۆكچىلار، قەلەمگىرلەر، سودىگەرلەر، ئەر - ئايال ھەممە ساھەلەرنىڭ ساپ ياكى بۇلغانغانلىقى ئۈستىدە بىر - بىرلەپ توختالدى.

ئۇ يەنە بەزى سىياسىي لىرىكىلىرى بىلەن يالقۇنلۇق خىتاب قىلدى.

«ۋەقتىنى بىلگىل غەنىيمەت ۋەسىق ئىلە شىكۇەڭنى قوي،
بىئىرادە بولمىغاي ھەر ئىشكى ئەفسانەڭنى قوي.
سەئىي ئىلە كەتكىل چىقىپكىم خانەۋۇ مانىڭنى قوي،
ئۈستىگە ئانىڭ ئۆزۈڭ بىرلە يەنە زاتىڭنى قوي،
ۋەقتىنى بىلگىل غەنىيمەتكىم، تۈزەلمەس بۇ زەمان».

ئۇ شۇنداق دېموكرات ناخشىلارنى ياڭراتتى. خەلق ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى. كۆپلىگەن ئىنقىلابىي پىكىر ئېقىمىدىكى ئاۋانگارتلار مەيدانغا كەلدى. قەشقەردەك تالان - تاراج قىلىنىپ، مىللەت ئاسمان - پەلەك دەرد - قايغۇغا مۇپتىلا بولۇۋاتقان بۇ ئانا تۇپراقتا دىداكتىك شائىر، دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى، مىللىي مائارىپ تەرغىباتچىسى، نەشرىياتچى قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (1876 - 1937) باش كۆتۈردى.

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 1876 - يىلى قەشقەردە ئابدۇرېھىم بەگ ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپكى بىلىمنى ئۆز يۇرتىدا ئالغاندىن كېيىن دادىسى بىلەن چەت ئەلدە سودا تىجارەتتە بولغاچ سەئۇدى ئەرەبىستان، مىسىر، تۈركىيە، بۇخارا قاتارلىق مەشھۇر دۆلەتلەردە ئاجايىپ مول بىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك ئالىملىرى قاتارىدا سانالغان.

قۇتلۇق ھاجى بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان مەزگىل دۇنيا ۋەزىيىتى مۇرەككەپلەشكەن مەزگىل بولۇپ، ئەرەب ئەللىرى، كىچىك ئاسىيا، رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ رۇسىيىگە قاراشلىق جايلىرىدا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ۋە بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق دولقۇنى

كۆتۈرۈلگەنىدى. بۇ ھال جەت ئەلدە خېلى ئۇزۇن تۇرغان قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئېڭىغا ئۇز تەسىرىنى سىڭدۈرمەي قالمىدى. فېئودالىزمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بۇ بۇرژۇئا دېموكراتىك ھەرىكەتلەرنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى شەھەرلەردىمۇ بىر خىل ئىسلاھات يېڭىلاش ئېقىمى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان قۇتلۇق ھاجى شەۋقىدەك دېموكراتىزمچىلار قارا زۇلمەتنىڭ مۇدھىش ئاسارىتىدىن بۆسۈپ چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى بىلەن تونۇلدى.

ئۇ 20 ـ يىللاردا يازغان بىر شېئىردا:

بىر قىلىچ بەرسە خۇدا، كەس دەپ ئۇنىڭغا بۇيرۇسام،
ئۇزسە خەلقىنىڭ بوينىدىن خارلىق كىشەن ـ زەنجىرىنى.
گەر خاراپكەن ئەل ـ ۋەتەن كاللامنى ئۇزسۇن ئۇ قىلىچ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى.

دەپ زۇلۇمغا، ئىستىبدات تۇزۇمگە، چىرىك سىياسەتكە قارشى غەزەپلىك ساداسىنى ياڭرىتىدۇ. بۇ شېئىر شەۋقىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى ئاستىدا يورۇتۇلغان يارقىن مەنزىرە بولۇپ، مىللىي ئويغىنىشنىڭ زەپەر مارشى، كۈچلۈك خىتابنامىسى بولدى.

ئۇ يەنە «توپلان مىللەت» ناملىق شېئىردا مۇنداق يازىدۇ:

بېشىمىزدا ئۇلۇغ مىللەت سەۋداسى،
جان ـ جىگەرلەر بۇ ۋەتەننىڭ شەيداسى.
شۇئارىمىز ئەركىنلىكنىڭ داۋاسى،
ئىلىم ـ بىلىم دەردىمىزنىڭ دوراسى[1].

بىر مىللەتنىڭ ئۆزگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئۆستۈرۈش مىللىي كەمسىتىشنى تۈگىتىپ، مىللىي باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم شەرتى.

30 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چەتكە قېقىش، كەمسىتىش، ھاقارەتلەش دېگەنلەر پۈتۈنلەي ئىسقا ئوخشاش تارالغان دەۋر بولدى. مۇستەبىتلەرنىڭ ھاقارەتلىك دەۋرى مىللەتكە بىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. قۇتلۇق شەۋقى «قېرىنداشلار» ناملىق شېئىرىدا خەلق ئاممىسىنى ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىپ فېئودالىق جاھالەتكە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ.

مەسىلەن:

قېرىنداشلار تۇر ئەمدى پۈتۈن ئىنسان ئويغاندى،
جەمئىيەتتە ياشىغان ئەھلى ئىمان ئويغاندى.
بىزلەر ئۆتتۇق خارلىقتا ھەسرەت بىلەن زارلىقتا،
قۇتۇلۇش ئۈچۈن قۇللۇقتىن مەردۇ مەيدان ئويغاندى.
قاچانغىچە ياتىمىز بىزمۇ ئىنسان ئىدۇققۇ؟

---

[1] شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (81 ـ 3)، 96 ـ بەتكە قارالسۇن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئويغان ئەمدى كۆز ئېچىپ جانۇ جاھان ئويغاندى.
كۆرەش قىلىساق ئەرك ئۈچۈن، ئەركىنلىكتە ياشايمىز،
ئەزىز خەلقىم كۆزۈڭ ئاچ، يەر ۋە ئاسمان ئويغاندى.
ئويغانغانلار ياشىدى، ئۇخلىغانلار قاخشىدى،
قايغۇرمىساڭ ھالىڭغا شۇم زىمىستان ئويغاندى.
ئويغىنايلى ئويقۇدىن، ئەمدى ئۇخلاش بىزگە يات،
ئىلمۇ ئىرپانلار ئۈچۈن بارچە جاھان ئويغاندى.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئەدەبىيات ۋەكىللىرىنىڭ ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتنى ۋە دەۋر ئۆز ئالدىغا قويغان تەلەپلەرنى توغرا تونۇپ، سىنىپىي مىللىي زۇلۇم ئاسارىتىدە قالغان، جاھالەت، قاششاقلىقتا ئۇخلاپ ياتقان خەلقنى ئويغىتىپ، ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش ئۈچۈن كۆرەشكە چاقىرىشتىن ئىبارەت بولۇپ، قۇتلۇق شەۋقى شېئىرلىرىدا بىر خىل ئىلغار ئىدىيە ئۆزىنىڭ روشەن ئىپادىسىنى تاپقان، ئۇ ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تېما قىلغان بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«كۆرمىگىل قەشقەرنى كەم، بۇ جايدا مەردانلار ياتۇر،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغرايى خاقانلار ياتۇر.
خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇپ، دۇشمەن بىلەن قىلغان كۆرەش،
ئول شەھىدۇ، قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر.
نۇر چېچىپ (قۇتاتقۇبىلىك) خەلقنى قىلغان بەختىيار،
خاس يۇسۇپ ھاجىپقا ئوخشاش ئەھلى ئىرپانلار ياتۇر.
يادىكار ئەيلەپ جاھانغا يازدى (دىۋانى لۇغەت)
مەھمۇدىل كاشغەر كەبى ئەھلى شەرەپ شانلار ياتۇر.
ئەيلىگەن شەۋقىنى مەپتۇن ئەل ئۈچۈن نۇرلار چېچىپ،
بۇ شەھەردە كۆپلىگەن خەلق ئوغلى ئىنسانلار ياتۇر».

ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر ئەنئەنىۋى تېما. مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا بارلىققا كەلگەن زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەر نەتىجىسىدە بۇ تېما تېخىمۇ يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولدى. ۋەتەن ساتقۇچ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان فېئوداللىق جاھالەت ۋە دىنىي ئاسارەت ھامىيلىرىنىڭ ۋەتەنگە كەلتۈرگەن ھاقارەت ۋە پالاكەتلىرى قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق ئىلغار زىيالىيلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ ئۇرغىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇلار شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان «ئويغىنىش»نى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى يۈكسىلىشكە ئىگە قىلدى.

1924 - يىلى ئاكا - ئۇكا مۇسابايۇپلارنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ئاستىدا قۇرۇلغان مىخ مەتبەئەدە نەشر قىلىنغان «ئويغان ئىنقىلاب شېئىرلىرى» ، «ئاسارەت ۋە زالالەتكە ئوت ياق» قاتارلىق شېئىرىي توپلاملارغا بۇ ئىلغار شائىرلارنىڭ ئىلغار مەزمۇندىكى، دېموكراتىك ئاڭ جۇلالاپ تۇرغان بىر يۈرۈش شېئىر - غەزەللىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ شېئىرلارنىڭ ھەممىسى مىللىي ئازادلىقنى تەشۋىق قىلغان. مىللىي ھۆرلۈك ۋە مۇستەقىللىقنىڭ ياڭراق سىگنالىنى چالغان. ئىنقىلابىي مەزمۇنلار يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى.

قۇتلۇق شەۋقى ئانا تىل ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مەردانە ھالدا مەدرىسىلەردە ئابدۇقادىر ئەزىزى بىلەن مۈرىنى مۈرىگە تىرەپ ئەرەب ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردۇ.

ئۇ بىر شېئىرىدا:

ئانا تىل بىلگەن كىشىنىڭ ئىززەتىن قىلغۇم كېلۇر،
ئانا تىلنى ئاغزىدىن ئالتۇن بېرىپ ئالغۇم كېلۇر.
بۇ ئانا تىل ئەر ئىسسە ئامېرىكايۇ ئافرىقىدا،
سەرپ ئېتىپ مىڭلارچە تىللا ئاندا مەن بارغۇم كېلۇر.
ئى ئانا تىل بىزگە سەن ئۆتكەن ئۇلۇغلاردىن نىشان،
سەن بىلەن روھىي زېمىندە ئىپتىخار ئەتكۇم كېلۇر.

دەپ يازدۇ. بۇ ئۇنىڭ تىل ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات ۋە يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىياتىنىڭ ئىنكاسىدۇر.

مەمتىلى ئەپەندى (1901 ـ 1937) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى غوللۇق ۋەكىلى. ئۇ دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى. ئۇنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشى، يېڭىلىق شۇئارى، ئاجايىپ مائارىپچىلىق ھەرىكەتلىرى كىشىنى چەكسىز ھاياجانغا سالىدۇ.

مەمتىلى توختاجى ئوغلى (تەۋفىق) 1901 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ بويامەت يېزىسىدا توختاجى ئىسىملىك مەشھۇر بىر تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ساۋاتىنى ئۆز يۇرتىدىكى تۇنجى پەننىي مەكتەپلەردە چىقارغاندىن كېيىن 1920 ـ يىللار ئەتراپىدا دادىسىغا ئەگىشىپ غۇلجا، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ئىلغار پىكىر ئېقىمىدىكى زىيالىيلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىسى ياش شائىرنىڭ تومۇرىدا ئاقىدۇ. ئۇ مىللەتنى ئازادلىققا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم ئىلىم ـ پەن بىلەن قوراللاندۇرۇش كېرەك، دېگەن قاراشنى تىكلەيدۇ. ئۇ تاتار زىيالىيسى دوران ئەپەندىنىڭ ئاتىدارچىلىقى بىلەن ۋەتەندىن ئايرىلىپ چەت ئەلگە چىقىپ يېڭى بىر يول، يېڭى بىر ھاياتلىق گۈلىستانى ئىزدەپ ماڭىدۇ. ئۇ تاشكەنت، ئىستانبۇلدىكى مەشھۇر بىلىم يۇرتلىرىدا بىر مەزگىل بىلىم تەھسىل قىلغاندىن كېيىن 1933 ـ يىللار ئەتراپىدا ئانا ۋەتەنگە قايتىپ دېموكراتىك ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرىدۇ. ئۇ ناخشىنى، شېئىرنى خەلقنى ئويغىتىشنىڭ بىرىنچى قورالى قىلىدۇ.

ئۇ «ئويلىساڭچۇ» دېگەن شېئىرىدا:

سەن كىمنىڭ ئوغلى سەن ئويلىساڭچۇ؟
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولارمۇ؟......

دەپ يېزىپ، كىشىلەرنىڭ مىللىي غۇرۇرىنى ئۆستۈرۈشتە ئاجايىپ تەسىر قوزغىغان. ئۇ بىر تەرەپتىن ئەمەلىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق خەلقنى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە باشلىسا يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق خەلقنى ئويغىنىشقا، ئورنىدىن دەس تۇرغۇزۇشقا ھەرىكەت قىلدى. غەپلەت ئۇيقۇسىدا يېتىۋەرگەن بىر مىللەتنىڭ بېشىغا مەڭگۈگە بەخت قۇشى قوندۇرۇپ قويمايدىغانلىقىنى، شۇم تەقدىرنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۇيۇشۇپ كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

ئويغان خەلق يۇرتۇڭنى سەن قۇتقۇزۇلدۇر،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياندۇر نۇر تولدۇر.
پۈتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات،
شۇم تەقدىردىن، قارا كۈندىن بول ئازاد!
سائادىتىڭ ئۈچۈن تىرىش، ھىممەت قىل،
پەرزەنتلەرنى ئاقارتىشتا خىزمەت قىل.
دەس تۇر ئەمدى ئاتلان خىزمەت يولىغا،
ھۇما قۇشى قونسۇن ئەۋلاد قولىغا.

بۇ مىللىي ئويغىنىش دەۋرى نادانلىق، خۇراپاتلىق، فېئوداللىق ئىگىلىك، كونا ئاڭ كاتىگورىيىسىدىن قۇتۇلۇش دەۋرى. بۇ دەۋردە سىنىپلار بىلەن سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز ئېلىشىش ياۋروپا دۆلەتلىرى يېڭى قىياپىتىنىڭ تەسىرى ياكى جاھانگىرلىك، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇش، مىللىي زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلەرنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا مەلۇم يېڭى دەۋر ئېھتىياجىغا ھامىلىدار بولغانىدى.
تەۋفىق بىر شېئىرىدا شۇنداق سادا قىلىدۇ:

ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن بىزمۇ شادمان بولىنىڭ،
ئىلمۇ ئىرفان يولى ئۈچۈن ئەمدى قۇربان بولىنىڭ.
نەچچە يىللاپ ئۇخلىدۇق كۆندۈز ئىدى قاراڭغۇلۇق،
ئېچىلىپ ئىرفان يولى قاراڭغۇلۇق بولدى يورۇق.
تۇتىشىپ قوللارغا قول، شادۇ خەندان بولىنىڭ.
ئەي ۋەتەن ئەۋلادى ئەمدى ئۇيقۇدىن كۆزىن ئاچ،
ئىلمۇ ئىرپان نۇرى ئال، مىللىتىڭ باشىگە ساچ،
ئۆزگىرەڭ ئۆز يۇرتىمىزغا بىزمۇ سۇلتان بولىنىڭ!

ھەرقانداق دۆلەت ۋە ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن جاھالەت، قاباھەت دەۋرى، مىللىي بوغۇلۇش، مىللىي خورلۇق دەۋرى بولغان. مەيلى تىغ كۆتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش، مەيلى قان كېچىپ ئىلگىرىلەش سەپلىرىدە بولسۇن جەڭگىۋار شېئىر، جەڭگىۋار ناخشىلار ئارقىلىق جاسارەت كۈچلىرىنى تارقاق ۋە ئىستىخىيىلىك ھالىتىدىن بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشتا شېئىرىي پىكىر، شېئىرىي ھېسسىيات، شېئىرىي شوئار، شېئىرىي خىتاب بولۇپ كەلدى.
شېئىرىي ھېسسىيات شائىرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن بىۋاستە قوبۇل قىلغان كۈچلۈك ئىلھامى. رېئاللىق شائىرنىڭ پىسخىك دۇنياسىغا تېز ھەم كۈچلۈك تەسىر قىلىدۇ. بۇ كۈچلۈك ھېسسىيات شائىر قەلبىدىكى يۈكسەك پىكىرنى ئۇرغىتىدۇ.
ئۇيغۇر ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يەنە بىر ساداسى، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ بىرى ئۇلۇغ دېموكراتىك شائىر دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى ئابدۇخالىق ئۇيغۇردۇر.
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1901 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەت بۆشۈكى بولغان ئىدىقۇت (تۇرپان) شەھىرىدە سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئابدۇخالىق ئائىلىسى بايلىق ۋە ئىلىم ـ مەرىپەتتە شۇ چاغنىڭ ھاللىق سەۋىيىسىدە بولغاچقا

بەش ياشقا كىرە ـ كىرمەيلا ساۋاتىنى چىقىرىۋالغان. ئون ئىككى ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا دىنى ئىلىم ئۆگەنگەن. ئۇ بۇ جەرياندا شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە تونۇشقان. ئۇ ئۆز بىلىمىنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈش ئۈچۈن شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئېچىلغان خەنزۇچە مەكتەپكىمۇ ئوقۇشقا كىرىپ خەنزۇ ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان.

ئۇ 1916 ـ يىلى چوڭ دادىسى مىجىت ھاجىمنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە رۇسىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئىلغار خەلقنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىلغار ئىدىيىسى بىلەن ئۇچراشقان. 1923 ـ يىلى تۇرپاندىكى داڭلىق شەخس، ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپچىلىق ھەرىكىتىنىڭ سەركەردىسى ۋەتەنپەرۋەر مائارىپچى مەخسۇت مۇھىتى (18? — 1937) قاتارلىقلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئۈچ يىل ئوقۇيدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەشھۇر ئەدىبلەردىن ماكسىم گوركى، سەدرىددىن ئەينى، ئابدۇللا توقاي، ئابدۇللا قادىرى ئۇندىن باشقا رۇس كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن پوشكىن، لىرمونتوۋ، تۇرگىنوۋ، روستويوۋسكى قاتارلىقلارنىڭ نادىر ۋە ئۈلگىلىك ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ ئۆزىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى تەدرىجىي كېڭەيتىدۇ. ھەم ئۆزىگە دېموكراتىك ئىدىيىنى سىڭدۈرۈپ، ئەدەبىياتنى قورال قىلغان ھالدا ۋەتەننى، مىللەتنى قۇتقۇزۇش يولىغا قەدەم قويىدۇ.

ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلىنىدۇ. جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان «4 ـ ماي» ياشلار ھەرىكىتى، سوۋېت رۇسىيىسىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا توختىماي قانات يېيىلىۋاتقان دېموكراتىك ئۇرۇشلار ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا تېز ھەم كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ دەسلەپكى قەدەمدە كونا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئاممىباب ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆز ئەسەرلىرىدە يېڭى ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەل ئۈرنەكلىرىنى يارىتىپ، خەلقنى يېڭى بىر مەدەنىيەتكە باشلاشنىڭ يولىنى ئاچتى.

ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى تۈپتىن ئۆزگىرىپ كەتتى. ئۇ ئىزچىل ئۆز روھىيىتىدە دېموكراتىزمنى مۇجەسسەم قىلدى. ئىچكى، تاشقى ۋەزىيەتنىڭ داۋاملىق يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىسىمۇ داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، روشەن قاتلام ۋە تارىخىي باسقۇچ شەكىللەندۈرۈپ باردى. ئۇ خەلقنى مەھكۇملۇقتىن خالاس قىلىپ، ھۆرلۈككە ئېرىشتۈرۈشنىڭ ئىككى مۇھىم نۇقتىسىنى تونۇپ يېتىپ، بۇ ئىككى نۇقتىنى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ جان تومۇرى قىلدى. ئۇنىڭ بىرى خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەت ۋە پەن ـ مەدەنىيەتكە ئىگە قىلىش بولسا، يەنە بىرى، قولغا قورال ئېلىپ، زالىملارنى ۋە چىرىك ھۆكۈمەتنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل ئىدىيە شائىرنىڭ ھەر بىر شېئىرىدا ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇ «ئويغان» دېگەن شېئىرىدا:

ئەي پېقىر، ئۇيغۇر ئويغان ئۇيقۇڭ يېتەر،
سەندە مال يوق ئەمدى كەتسە جان كېتەر.
بۇ ئۆلۈمدىن ئۆزۈڭنى قۇتقازمىساڭ،
ئاھ! سېنىڭ ھالىڭ خەتەر، ھالىڭ خەتەر.

ھېلىمۇ جانسىزغا ئوخشايدۇ تېنىڭ،
شۇڭا يوقمۇ ئانچە ئۆلۈمدىن غېمىڭ.
قىچقارسام قىمىرلىمايلا ياتىسەن،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئويغانماي ئۆلمەكچىمۇ سەن شۇ پېتىڭ.

دەپ يازىدۇ.

بۇ شېئىر ئابدۇخالىقنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېردىكى شېئىرى بولۇپ، بۇ شېئىردا خەلقنىڭ نادانلىق، خوراپاتلىق، جاھالەت ئىچىگە قاتتىق چۆككەنلىكىنى، ئاڭ ۋە ئىنتىپاقلىقتىن ئايرىلىپ، فېئودالىزم ۋە مۇستەبىتلىك ئوغۇ زەھەرلىرىگە كۆنۈپ كەتكەنلىكىنى، ئالەمنىڭ تەرەققىي قىلىپ قايسى باسقۇچقا يەتكەنلىكى بىلەن ھېچ پىسەنت قىلماي، قۇرۇق پو ئېتىپ ماختىنىپ يۈرىدىغانلىقىنى، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ھايات ۋە ئۇنىڭ پىسخىكىلىق رەزىل ئاقىۋەتلىرىنى ساتىرىك ھالدا ئېچىپ بەرگەن.

شېئىرىيەت ئەسلى ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پەردازلانمىغان ھەقىقىي ھېسسىيات، ئۇنىڭ بۇرچى: سىنىپ ۋە سىنىپىي ھېسسىيات، مىللىي روھ، مىللىي ھېسسىيات، ساپ ئىنسان روھى ۋە ئىنسان ماھىيىتىنى يادرو قىلىش.

جاھالەتتىكى مىللىي زەئىپلىك، مىللىي خورلۇق، نادانلىق ۋە قالاقلىقنى ئىنتوناتسىيىسى كۈچلۈك، ئاتوم بومبىسىغا ئوخشايدىغان ئىنتايىن زور كۈچكە تولغان، ئىنتايىن يۇقىرى، جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن ياڭرىغان سادا ئارقىلىق ئېلان قىلىپ، ئاشۇ خىل خورلۇقلاردىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىنتايىن يۇقىرى ئۇسلۇب بىلەن يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرمىسە، ئېغىر خورەك بىلەن ئىمجانلىق ئارىلاشقان سېھىرلىك ئۇيقۇدىن ئويغاتقىلى بولمايتتى. جاھالەت قەسىرلىرىنى تىترىتىپ تەسىر قىلغۇدەك شاۋقۇن سالغىلى بولمايتتى.

دېمەكچىمىزكى ۋەتەنپەرۋەر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى شۇنداق زۆرۈرىيەت تۈپەيلى كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىققان.

ئۇ «ياز كۈنى» ناملىق شېئىرىدا شۇنداق دەيدۇ:

ياز كۈنى كۈندۈز قىزىق بولغاي ھاۋا ئىسسىقتا تەر،
ھەر كۈنى ئاخشىمىنى كۆپ جان خالىغاي بىئىختىيار.
تۈندە ھەر كىم، ئۆگزىسىدە تاغ شامىلىغا قاراپ،
«كەل جېنىمنىڭ راھىتى» دەپ تەلمۈرەر بەك ئىنتىزار،
كۆك يۈزى ساپ ئاندا يوق تاب، بارچە يۇلتۇزلار يېقىن.

شول يىراقتىن خوپ يېقىنلاشقانغا ئوخشاش پاقىرار،
ھەر كىشى بىر خوش ھاۋا ئاستىدا خۇشاللىق ئىلە،
گەپلىشىپ ياندا يولداشى بىلەن كۆڭلىن ئاچار.
بۇ غېرىب شائىر ياتار يالغۇز ئۆزى كۆككە قاراپ،
كۆكتە يۇلتۇزلار يانار يەردە پەقەت شائىر يانار.

بۇ شېئىر شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەر ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئىنسانىنى، ئادەمنى ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ مۇھىم تېمىسى قىلغان. ئۇنىڭ سىياسىي تەشەببۇسى پەقەت ئادەم بولغان ئىكەن ئۇ چوقۇم مەرد مەردان، ئويغاق، قالتىس بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئىدىيىسىنى نەچچە ئون پارچە شېئىرىدا ئىنچىل تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئوت ھارۋىسى بىلەن ياكى ھاۋا كېمە بىلەن،

يول يۈرۈش - يۈرمەك يولى تاپقاننىكى.
چۆل ئارا قىچىغلىتىپ يول ئۈستىگە تىنماي سىيىپ،
ئارقىدا قالماق ھارۋىغا كالا قوشقاننىكى.
پەنگە قارشى كاپشىماق، خۇددى ئىتتەك ھاۋشىماق
خارۇ زەبۇن ياشىماق، تەتۈر تەرسا نادانىنكى».

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دىننى ئەسەبىيلىكتىن ئازاد ھالدا، دىننى خۇراپاتچىلىققا قارشى مۇنداق يازىدۇ:

«بالىلارنى ئىۋەتتىمىك دىن ئۈچۈن سەمەرقەنۇ بۇخاراغا،
بۇلارنىڭ ئەقلىنى ئاللا ھەيزى ئىستىنجاغا يەتكۈزدى»
«نەيەتكىلىغ مەنپەئەت باردۇر بۇ يەتكىلىغ ئىستىقامەتتە،
چۈشەندۈرگۈچى يوقمۇ بۇنى دەۋرى جاھالەتتە».

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر فېئودالىزمغا، جاھانگىرلىككە، مۇستەبىت سىياسەتكە قارشى ئىنقىلابىي دېموكراتىك ئىدىيىنى يۇقىرى ئۇمىدۋارلىق بىلەن كۈيلىدى. ئۇ ئىنقىلاب بورانلىرىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى، ئۇنى توسۇۋالغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىنتايىن تەبىئىي چۈشەندۈردى ۋە ھېس قىلدى. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«چىقار بوران تەرەپپال، ئەگەر ھېچ ئۈيلىماي تۇرساڭ،
ئەگەر قاتتىق چىقىپ كەتسە يىپىپ تۈگۈلۈك ئالالمايمۇ؟».

ئۇ مۇستەبىت كۈچلەرگە قارشى ھالدا خەلقنىڭ بىرلىكتە شىددەتلىك ئىنقىلاب قىلىش زۆرۈرلىكىنى دەپ مۇنداق يازىدۇ:

«كۈن تۈنى ھېچ ئۈيقۇ يوق ۋىجدان ئازابى يەنچۇ...؟
ئەلنى ئويغاتماق تىلەك، تاڭدا بىر چوقان بىلەن.
ئابدۇخالىق ئۇشبۇ يولدىن قايتما، بېشىڭ كەتسىمۇ،
ئەلنى قىل غەمدىن خالاس، قىلچىنى بوياپ قان بىلەن».

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچ تولۇپ تاشقان.

«بىر كۈن كېلۇر، گۈللەر ئېچىلۇر،
ئۇيغۇر ئەيىبى شۇندا يېپىلۇر».
«ئابدۇخالىق قىل سۇبات، ئىزدە سىراتىل مۇستەقىم،
كېلىدۇ بىر كۈن چوقۇم، شۇنداق بولۇرسەن بەختىيار».

شائىر يەنە نۇرغۇن شېئىرلىرىدا ئىلىم - مەرىپەتنى ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن تەشۋىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ «غەزەپ ۋە زار» شېئىرىدا مۇنداق ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن:

پەنگە ماڭساق كۆز ئېچىپ كاپىر، جەدىت دەپ قارغىشۇر،
بۇ ھاماقەت دەۋرىدە، ئاتەش بولۇپ ياناردىمەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبى – مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۇت ئۇيقۇدا، چۇش كۆرۈپ ياتارمەن.

باشقىلار كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق،
مەن مىسال يالاڭ ئاياغ دەسسەپ تىكەن ماڭارمەن.

ئىلىم – پەندىن يوق خەۋەر، باستى غەپلەت خەۋپ – خەتەر،
ھالىمىز قۇلدىن بەتتەر، قانداق چىداپ تۇرارمەن.

فېئوداللىق ئاسارەت، دىنىي جاھالەت ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەت باش كۆتۈرگەن بۇ ئانا تۇپراقتا مۇنداق گىگانت شېئىرلارنىڭ ئاپىرىدە بولۇشى تولىمۇ قىممەتلىك. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەقىقىي رېئالىزمچى سەگەك شائىر، قەيسەر دېموكراتىك جەڭچى. ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئاڭلىق تۈردە خەلق ئاممىسىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئۇ ئىجادىيەتتە زور ئىجتىمائىي تېمىلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز دەۋر روھىنى يارقىن ئىپادىلىدى. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە سىڭدۈرۈپ ئەسەرلىرىنى قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە قىلدى. ئۇ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىدىكى ئۆچمەس يۇلتۇزغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئاشۇ خىل زور تۆھپىسى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ ئاساسچىسى، دەسلەپكى بايراقدارى بولۇشقا مۇناسىپ دەپ كېسىپ ئېيتالايمىز.

2. دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

جەددىزمىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ئۇيغۇرلار ھاياتىغا يېڭىلىق ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئىنكاسى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىغا قالتىس تەسىر كۆرسەتتى. جەددىزم سۆزى يېڭىلىق، ئىسلاھات ۋە يېڭىلاش دېگەن مەنىدە بولۇپ، جەددىزمنىڭ ئاساسىي روھى ئىلىم – پەن بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىپ ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. جەددىزم مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ پىكىر ئېقىمى بولسىمۇ، فېئودال جاھالەتكە، دىنىي خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇشتا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئەنە ئاشۇ بىز يۇقىرىدا سۆزلىگەن جەددىزم ئېقىمى ۋە ئىدىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىز ئاشۇ يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ ھەم پائالىيىتىنىڭ نامايەندىسى.

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى بۇ ئېقىمنىڭ تۇنجى بايراقدارى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىدىكى يازما ئەدەبىيات ئاشۇ ئۇلۇغ زات ۋەكىللىك قىلغان دېموكراتىك جەددىزم ئەدەبىياتى بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋەكىللىك قىلغان ئىنقىلابىي دېموكراتىك ئەدەبىياتتىن تەركىب تاپقان. بۇ ئىككى ئەدەبىيات فېئودالىزم، جاھانگىرلىك، مىللىي زۇلۇم ۋە يەرلىك مۇستەبىت سىياسەتكە قارشى تۇرۇش جەھەتتە، بىرلىكتە كۈرەش قىلىش، بىر – بىرىگە ماسلىشىش، تەبىئىي بىرلىك سەپ تۈزەش ھالىتىنى شەكىللەندۈردى.

ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەر ئىككىلىسى ئوخشاشلا بىرلا گەپ، بىرلا سۆز بولۇپ كونكرېتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى، خالاس.

دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دېموكراتىك شېئىرىيەت ئېقىمى ئارقىلىق مەيدانغا كەلدى. بۇ دەۋر شېئىرىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يىرىم ئەسىر جەريانىدا روياپقا چىققان دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مىللەتنى ئويغىتىش، مىللىي روھنى ئۇرغىتىش، قاباھەت تۇساقلارغا نەپرەت ئوقۇش، زوراۋانلىق، قانخورلۇق، ئىستىبداتلىققا قارشى غەزەپ ـ نەپرەت مۇجەسسەملەنگەن شېئىرىي ھېسسىياتتۇر. بۇ دەۋر شېئىرلىرىنىڭ بەزىلىرى ئارۇز ۋەزنىدە، بەزىلىرى بارماق ۋەزنىدە، بەزىلىرى غەزەل شەكلىدە، بەزىلىرى تۆتلىك قوشاق شەكلىدە، بەزىلىرى مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، شېئىرلاردا ئىلگىرى سۈرۈلگەن دېموكراتىك ئاڭ، جەڭگىۋار تۇيغۇلار تارىخىي دەۋر سىماسى بىلەن زاھىر بولۇپ كۈچلۈك دەۋر پۇرىقىغا ۋە ئىجتىمائىي رېئاللىققا ئىگە.

بۇ دەۋر شېئىرىيىتىنىڭ غوللۇق ۋەكىللىرىدىن ئابدۇقادىر ئەزىزى، قۇتلۇق شەۋقى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، مەمتىلى ئەپەندى......قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار مائارىپنى قىزغىن سۆيگەچكە، مائارىپ پۈتكۈل مىللەتنى جاھالەتتىن قۇتقۇزۇشنىڭ ئاساسى دەپ بىلگەچكە، ھەممىسى دېگۈدەك مەكتەپ سېلىش، بالا ئوقۇتۇش، ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن ئىزچىل ھالدا شۇغۇللىنىپ كەلدى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ شېئىرلىرى بالىلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشىگە ماس ھالدا يەنە بىر قىسىملىرى مەكتەپلەردىكى كوللېكتىپ ئېيناستىكا، مارش، ناخشا ئېھتىياجىغا ماس ھالدا ئاددىي ھەم ئاممىباب تىل بىلەن يېزىلغان. شۇڭا بۇ شېئىرلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى چوڭقۇر بولۇپ، ساقلىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولغان. ھازىرغا قەدەر تالاي ـ تالاي كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە ساقلىنىپ قېلىشى بۇنىڭ دەلىلى، ئەلۋەتتە.

دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يەنە بىر خىل ئالاھىدىلىكى شۇكى: بۇ دەۋر شېئىرىيىتى ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ قىيمن ۋە مۇرەككەپ تەركىبلىرىدىن مۇستەسنا ھالدا ساپ، چۈشىنىشلىك، ئاددىي تىل، يەنى ئانا تىل بىلەن مەيدانغا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئوقۇرمەنلەرنى تېزلا ئۆزىگە جەلپ قىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئۇنىڭ ساپلىقىدا.

ئابدۇقادىر ئەزىزى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، قۇتلۇق شەۋقىلار يېتۈك شائىر ۋە ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابچىلار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئۇيغۇر ھازىرقى زامان گىراماتىكىسىغا ئۇل سالغان بىردىنبىر تىل ئىسلاھاتچىلىرىدۇر. ئۇلار ئورتاق شوئار ئىلان قىلىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى دەبدەبىلىك، چۈشىنىكسىز، ياتتىن قوبۇل قىلىنغان غەيرىي سۆز ـ ئىبارىلەردىن دادىللىق بىلەن قول ئۈزۈپ، شېئىرىيىتىمىزنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ قالغان. شۇڭا شۇ دەۋر شېئىرىيىتى ئىنتايىن قاراتمىلىققا ئىگە خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىدەك نەپىس ھەم گۈزەل.

دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتى شۇ دەۋر ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ تىپىك ئەھمىيىتىنى روشەن ھالدا كۆرسىتىپ بەرگەن. رېئاللىق، زوراۋانلىق، مۇستەبىتلىك شائىرلارنىڭ قەلبىدە كۈچلۈك شېئىرىي ھېسسىيات قوزغىغان. كۈچلۈك سادا ئۇلارنى سۈت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتقان. ئۇلارنىڭ قېنى بىلەن جەڭگىۋار شېئىرلار مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئويغىنىشقا باشلىغان خەلقنىڭ ئىرادىسى، بۈيۈك ساداسى ۋە خىتابنامىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ، ئاقارتىش، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇپ، تەڭسىزلىككە ئوق ئېتىشنىڭ ئۆتكۈر قورالىغا ئايلانغان.

دېمەك، 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا كۆز ئاچقان ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دېموكراتىك شېئىرىيىتى ئۆزىنىڭ چوڭقۇر ئۇنۇمدارلىقى ۋە كۈچلۈك سىنىپىي ھېسسىيات خاراكتېرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئەھمىيەتلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

گۈلەمخان

ئىبراھىم نۇرۇز

(ئالتە پەردىلىك سەھنە كىتابى)

يازغۇچىدىن

1

بۇ كىتاب يۈز يىلنىڭ ئالدىدا غۇلجىنىڭ «بايتوقاي» يېزىلىرىدىن بىرى بولغان «تۇمشۇق بايتوقاي» ۋە ئۇنىڭ كىچىك بىر كەنتى «ئويمان بۇلاق» دېگەن جايدا يۈز بەرگەن چوڭ بىر ۋەقەدىن ئېلىندى.

بۇ يېزىلار ئىلى دەرياسىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان بولۇپ، مال بېقىشقا ئەپلىك بولغانلىقى ئۈچۈن كۆپرەك چارۋا مېلى كۆپ بولغان كىشىلەر تۇراتتى. 1883 ـ، 1884 ـ يىللىرى ئىلى خەلقى «يەتتە سۇ» غا كۆچۈش نەتىجىسىدە بۇ يېزىلار تامامەن ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. ئارىدىن بىر قانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن «تۇمشۇق بايتوقاي» غا يەنە خەلق توپلىنىپ، بۇرۇنقى ئورنىدىن سەل غەرب تەرەپتىرەك يېڭى بىر يېزا پەيدا بولۇپ، بۇنىڭمۇ ئىسمى «تۇمشۇق بايتوقاي» ئاتىلىپ قالىدۇ. «ئويمان بۇلاق» شۇ ۋەيران بولغانچە قېلىۋېرىدۇ. بۇ جاي ھازىرقى «تۇمشۇق بايتوقاي» نىڭ غەرب تەرىپىدىن تەخمىنەن بىر كىلومېتىر يىراقلىقتا ئىدى.

گۈلەمخان ئەنە شۇ «ئويمان بۇلاق» تا تۇغۇلۇپ، بىر ياشقا يېتە ـ يەتمەيلا ئاتىسىدىن يېتىم قالىدۇ. چوڭ دادىسى نادىر باينىڭ تويمىغۇرلۇق بىلەن كەمبەغەللەرنىڭ ئازغىنا يەر ـ سۈيى، ئۆي ـ بىساتلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىشى نەتىجىسىدە، گۈلەمخانلارنىڭ ئائىلىسى سەرگەردان بولۇپ، ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ. گۈلەمخان ئون تۆت ياشقا تولغاندا، چوڭ دادىسى نادىر باينىڭ مەجبۇرىيىتى ئاستىدا «تۇمشۇق بايتوقاي» غا كېلىپ، مۇشۇ ئەسەردىكى ئاجايىپ ۋەقەلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ.

2

بۇ كۈنلەردە، مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەشەددىي زۇلۇملىرى ئۈستىگە يەرلىك ھاكىم ۋە بەگلەرنىڭ، موللا ـ ئىشانلارنىڭ ئادالەتسىزلىكلىرى، پارىخورلۇقلىرى، شەرئىي يولىدىكى تۈرلۈك خۇراپىي قانۇنلىرى ئارقىلىق خەلق ئۈستىگە سېلىنىۋاتقان زۇلۇم ـ ئوقۇبەتلىرى؛ ئاز سانلىق چارۋىدار، زېمىندار بايلارنىڭ پېقىر ـ مىسكىنلەرنى ئېزىپ، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ھوقۇقىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۇلارنى خورلاپ قۇل ئورنىدا ئېزىشى

ناھايىتى ئەۋجىگە چىققان بىر دەۋر ئىدى.
ئەنە شۇ نامۇۋاپىق يول ۋە ھەددىدىن ئاشقان زۇلۇملارغا قارشى كۆرەش قىلىپ، ھەر قانچە قىيىنچىلىقلارغا دۇچار بولسىمۇ، باش ئەگمەي تىرىشىپ ئۆز مەقسەتلىرىگە يەتكەن قەھرىمان غەيرەت ئىگىلىرىنىڭ بىرى مۇشۇ گۈلەمخان ئىدى.
بىز بۇ ئەسەرنىڭ داۋامىدا يەنە بىر قانچە قەھرىمانلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز. ئەمما ئۇلارنىڭ خەلق ئىچىدە ئارتۇق نام - نىشانى قالمىغانلىقى ئۈچۈن، مەن ھەم ئارتۇق مەدھىيىلەپ ئولتۇرۇشنى لايىق كۆرمىدىم.
ئەمدى گۈلەمخاننىڭ نامىغا قوشۇلۇپ كېلىۋاتقان ئەگەر بولسا، «ئويمان بايتوقاي» لىق پىتەك دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئەسلى چارۋىچى بولسىمۇ، ئەگەرنىڭ بىر قولى چولاق (تۇتماس) ھەم بىر پۇتى ئاجىز (ئاقساپ ماڭىدۇ) بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىگە سودىگەرچىلىك كەسپىنى تاللاپ ئالغانىدى.
مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىشكە يېقىن ئەگەرنىڭ ئاتىسىغا شاگىۋلۇق مەنسىپىمۇ تېگىپ قالغانىدى.

3

بىز ئەسلىدە گۈلەمخانلار بىلەن بىر يۇرتلۇق بولۇپ، گۈلەمخاننىڭ ئۆز نەۋرىسى گۈلىخان ھەدە بىلەن قىرىق نەچچە يىللىق ھاياتىمىزنى بىر جايدا ئۆتكۈزگەنلىكىمىز ئۈچۈن، مەن بۇ ھېكايىنى كىچىكىمدىن تارتىپ ئاڭلاپ يۈرەتتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ ۋەقەگە تولۇق قاتناشقان زىنەلباقى دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى جاھان بوۋام (ئانامنىڭ كىچىك بوۋىسىنىڭ ئوغلى) 1935 - يىلى ماڭا «گۆكىرەتمە» دە قەدىمىي جاي دەپ ئاتالغان «ئۈۋادۆك» نىڭ ئۈستىدىكى مۇشۇ ۋەقەدىن قالغان بىر يالغۇز قەبرىدىن باشلاپ «ئويمان بۇلاق» ۋە ئۇنىڭ كونا مەھەللە ئورۇنلىرىنى زىيارەت قىلدۇرۇش بىلەن بىللە ھېكايىنىمۇ باشتىن - ئاخىر سۆزلەپ بېرىپ، كۆڭلۈمگە ئاجايىپ قىزغىنلىق پەيدا قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپلا بۇنى رەتلەپ، بىرەر ئەسەر يارىتىپ خەلقىمىزگە تۆھپە قىلسام دېگەن ئارزۇ يۈرىكىمدە مەۋج ئۇرۇشقا باشلىغان بولسىمۇ، سەۋىيەم تۆۋەن، بىلىم قۇۋۋىتىمنىڭ يوقلۇقىدىن قول سېلىپ ئىشلەشكە پېتىنالماي، كۆپ ۋاقىتلارنى خىيال بىلەن ئۆتكۈزدۇم. ئاخىر چامامنىڭ يېتىشىچە رەتلەپ كۆرەي، بەلكىم بىر قانچە يولداشلارنىڭ ياردىمى بىلەن مەيدانغا چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئوي بىلەن رەسمىي ئىشلەشكە كىرىشكەن بولسامۇ، ناھايىتى كېچىكىپ پۈتتۈردۈم.
مەن بۇنى تولۇق پۈتتۈردۈم دەپ ئېيتالمايمەن، چۈنكى ئەدىب ياكى دراماتورگلاردىن ئەمەسمەن، مېنىڭ كەسپىم تىكىمچى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى قۇلاقتىن ئايرىلغان گاس يەنى قۇلاقسىز ئاجىز ئادەممەن.
شۇنداق بولسىمۇ، ھەر ھالدا چامامنىڭ يېتىشىچە بۇ ۋەقەنى رەتلەپ قويدۇم. ۋەقە ھەقىقىي ھەم تارىخىي بولغانلىقى ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئىسلاھ قىلىپ، مەيدانغا چىقىرىپ قالار دېگەن ئۈمىدىم زور.

قاتناشقۇچىلار

گۈلەمخان — 15 ياش، ئوتتۇرا بويلۇق، چىرايلىق، پاراسەتلىك، ئېغىر - بېسىق قىز.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

سۇلتان ــ 18 ياش، گۇلەمخاننىڭ مەھبۇبى، بۇرۇتى يېڭىدىن خەت تارتقان، چاققان غەيرەتلىك يىگىت.
چىمەن ــ 15 ياش، باينىڭ ئىناۋەتلىك مالچىسى ھاشىمنىڭ قىزى، خۇشپىچىم، تولغان، چىرايلىق شوخ قىز.
ئەھمەد ــ 19 ياش، چىمەننىڭ مەھبۇبى، ئوتتۇرا بوي، تەمبەل، بۇرۇتى بىر ئاز بۇرالغان، ئوچۇق چىراي، غەيرەتلىك، ئالدىراڭغۇراق يىگىت.
نادىرباي ــ گۇلەمخاننىڭ چوڭ دادىسى، ئەھمەدنىڭ رەقىبى، دۇغىلاق، قورساقلىق، قىسقا چاڭگا ساقال، يېنىك مىجەز، گۇلدۇر ئادەم (ساقىلىغا بىر ئاز ئاق كىرگەن).
ئەڭگەر ــ 40 ياش، سۇلتاننىڭ رەقىبى، ئوتتۇرا بوي، قىسقا قارا ساقال، چىرايى تاتىراڭغۇ، بېشى تاز (دائىم تۇماقنى چۆكۈرۈپ كىيىدۇ)، بىر قولى تۇتماس، ئاقساق، كالامپاي ھەم بەترەڭ چىراي ئادەم.
ئىمىن ــ 45 ياش، مەھەللىنىڭ سۆزمەنلىرىدىن بىرى، ئېگىز بويلۇق، قاتاڭغۇر، شالاڭ ساقال، كۆزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان قۇۋ، مۇغەمبەر ئادەم.
سەمەت ــ 30 ياش، باينىڭ ئىچكى مالىيى، زېرەك، چېچەن يىگىت.
ئەخلەم ــ 20 ياش، سەمەتنىڭ يولدىشى، قىزىقچى ئايال.
زىنەل ــ 35 ياش، باتۇر يىگىت.
ئوسمان ــ 30 ياش، سۇلتاننىڭ تاغىسى.
ئانار ــ 50 ياش، سۇلتاننىڭ چوڭ ئاپىسى، ئوسماننىڭ ھەدىسى.
ھاجەر ــ 13 ياش، سۇلتاننىڭ سىڭلىسى.
تاجەم ــ 35 ياش، گۇلەمخاننىڭ ئانىسى.
زىلەم ــ 16 ياش، باينىڭ ئەركە قىزى.
ئىمام ــ 65 ياش.
لوزۇڭ ــ 45 ياش.
بۇنىڭ سىرتىدا ئىككى نەپەر يايى ھەم ئەللىك بېشى ۋە باشقىلار.

تويدا قاتناشقۇچى ئاياللار

ھۆرلىقا ــ 26 ياش، ئاغىچا (ئەللىكبېشىنىڭ ئايالى).
شاۋام ــ 20 ياش، تەمبۇرچى.
پاتەم ــ 22 ياش، دۇتارچى.
زەينەپ ــ 20 ياش، داپچى.
گۇلسۇم ــ 18 ياش، ئۇسسۇلچى.
گۆھەر ــ 16 ياش، ئىمىننىڭ قىزى.
جۆھەر ــ 18 ياش، ئىمامنىڭ قىزى.
خالىدە ــ 22 ياش، چاقچاقچى، سۆزمەن ئايال

ساھىبخان ۋە باشقا قىز - چوكانلار

بۇنىڭغا يەنە پاششاپ، مەزىن، جارچى، ئىككى نەپەر يەڭگە ھەم ئىككى نەپەر ئەرمۇ قاتنىشىدۇ.

بىرىنچى پەردە

سەھنە: نادىر ھاينىڭ كۈزلىكى.

بىر تەرەپ دەرەخزارلىق، يەنى كۈزلەك ئارقىسىدىكى باغ، ئىككىنچى تەرەپتە بىر باراڭلىقنىڭ يېرىم كۆرۈنۈشى ھەمدە ئارقا ۋە يان تەرەپلىرى قوناقلىق بولۇپ، ئەتراپىدا ئاپتاپپەرەس، تاجى خوراز ۋە باشقا ئېگىز ئۆسىدىغان گۈللەر بىلەن باراڭ ئالدىدىكى ھەر ياڭزا گۈللەر ئالا - يېشىل ئېچىلىپ سەھنىسىنى گۈزەللەشتۈرۈپ تۇرىدۇ ھەم بۇنىڭ ئارقىسىدا قوغۇنلۇق بارلىقى بىلىندۇرۇلىدۇ. سەھنىنىڭ تۆر تەرىپىدە بىر چەتتىن ئىككىنچى چەتكە ئۆتۈشۈپ كەتكەن بىر پاكار قىرنىڭ ئارقىسىدا چوڭ بىر تۈپ دەرەخ، يېنىدىكى بىر ئۈۋا دۆڭگە تولۇق سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدا يەنە بىر قانچە قىرلار بىلەن يىراقتىكى تاغلارنىڭ قارلىق چوققىلىرى ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

سەھنە ئوتتۇرىسى بوشلۇق ھەم ياپيېشىل چىمەنلىك بولۇپ، قوغۇنلۇق بىلەن كۈزلەكنى ئاجرىتىپ تۇرىدۇ.

كۈز پەسلى بولغانلىقى ئۈچۈن زىرائەتلەر تازا يېتىلگەن، باراڭدىكى قاپاق - چۆمۈچلەرمۇ ئۈزلىرىنى كۆرسىتىپ پىشىش ئالدىدا تۇرىدۇ.

چىڭقى چۈش ۋاقتى. ھاۋا ئوچۇق. ئەتراپ جىمجىت، يېقىن بىر جايدىن خاماندا ئېيتىلىدىغان «خان لەيلۇن» ناخشىسى ئېيتىلىپ تۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

پەردە ئېچىلىشى بىلەن مۇزىكا كۆچىيىدۇ.

ناخشا

ئاتام بىلمەسەي ... ۋاي ئانام بىلمەس
مېنىڭ ھالىمنى ۋاي خان لەيلۇنەي،
مەندىن ئۆزگە ... ۋاي ئىنسان بىلمەس
سارغايغانىمنى ۋاي جاڭۋالنموي ...

قوغۇنلۇق تەرەپتىن ئۇستىنگە كونا شاتىۋار كۆڭلەك كىيىپ، بويىنغا ئاسقان ئات توربىسى بىلەن بىر قوغۇن كۆتۈرۈپ، يالاڭ ئاياغ، قوي ھەيدەيدىغان تاياقنى تايانغان ھالدا گۈلەمخان چىقىپ ئاخشىنى تىڭشاپ تۇرۇپ قالىدۇ.

ئارپا - بۇغدايەي ... ۋاي سامانىنىيەي
سەلكىن ئايرىيدۇ، ۋاي خان لەيلۇنەي،
ئاتا - ئانا قېرىنداشنى يەي - ۋاي ... ئۆلۈم
ئايرىيدۇ يەي - ۋاي جاڭۋالنموي.

(ناخشا توختايدۇ)

گۈلەمخان بىر ئاز كۆڭلى بۇزۇلغان ھالدا كۆز يېشىنى ئېرتىپ مېڭىشىغا، ئالدى تەرەپتىن ئەڭگەر بىلەن ئىمىن چىقىپ چاپمۇ چاپ ئۇچرىشىپ توختىشىپ قالىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ كۆزى گۈلەمگە قادىلىشى بىلەن گۈلەم يۈزىنى تۈۋەن قىلىپ كەينىگە داجىيىدۇ.

ئىمىن: (ئەڭگەرگە كۆز قىسىپ قويۇپ مۇغەمبەرلىك كۈلكىسى بىلەن) ھە، گۈلەمخان نەدىن كېلىۋاتىسىز؟

گۈلەم: (سەل تارتىنىپ) قوغۇنلۇقتىن.

ئىمىن: كەينىدە باي ئاكام بارمۇ؟

گۈلەم: مەن ئۇ يەرگە بارمىدىم.

ئىمىن: (چاقچاق) ھوببەللى، مانا ئوغرى تۇتۇلدى.

گۈلەم: (چۆچۈپ) ۋىيەي، قانداق ئوغرى؟

ئىمىن: قوغۇنلۇقتىن ئوغرىلاپ كەپسىزغۇ.

گۈلەم: ۋىيەي، ياقلا، ماپسەم ھەدەم ئۆزى بەردىغۇ؟

ئەڭگەر: ھاشىم ئاكام توختىمايلا قوغۇنلۇقنى ئوغرى ئالدى، ئوغرى ئالدى دەپ يۈرىدۇ، بايا مۇشۇ قىز ئالدىكەندە. (ئىمىنغا كۆز قىسىپ كۈلۈمسىرەيدۇ.)

ئىمىن: ھە، شۇنداق ئىكەن.

گۈلەم: (ئالدىراپ) قويۇڭلارا، ئۆزىدىن سوراڭلار (دەپ ئېتىز تەرەپكە چىقىپ كېتىدۇ).

(ئىمىن، ئەڭگەر قاتتىق كۈلۈپ قارىشىپ قالىدۇ).

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەگكەر: (ئەجەبلەنگەن ھالدا) ۋاھ، ۋاھ، ۋاھ ...

ئىمىن: ھە، يىگىلىپ قاپسىزمۇ؟

ئەگكەر: راست ئاكا، يىگىلىپتىمەن، بۇ ئاجايىپ قىز ئىكەن.

ئىمىن: (كۈلۈپ) ھا، ھا، ھا، ئالماشتۇرىمىزمۇ يە، قاراڭا، ئەگەردە تازا ياخشى كىيىندۈرۈپ قويسا، پەرىلەردىنمۇ ئېشىپ كەتمەمدۇ.

ئەگكەر: راست ئاكا، شۇنچىلىكى بارىكەن، مەن كۆرمىگەن ئىكەنمەن، بىراق زىلەمگە چاي ئىچۈرۈپ قويغىنىمىز يامان بولدى ـ دە.

ئىمىن: قىزىق گەپ، چاينى كىمگە ئىچۈردىڭىز، بۇ ھەم شۇ باينىڭ قىزىغۇ.

ئەگكەر: (بىر ئاز ئۈمىدسىزلىك بىلەن) سۇلتان بىلەن بولغان پۈتۈمنى بۇزۇۋشقا ئۇنامدىكىن تاڭ.

ئىمىن: زىلەمنى ئۇنىڭغا بېرىمىز، تېخىمۇ ياخشى، ئۆز بالىسىدەك بولىدۇ.

ئەگكەر: (جانلىنىپ) ۋاھ، بەللى، شۇنداق بولغاندا ھوزۇر بولاتتى ـ دە.

ئىمىن: بولدى، ئارياغىنى قويۇۋېرىڭ، جۇرۇڭ، ماڭايلى.

ئەگكەر: (بىر ياقنى كۆرسىتىپ) مەن بۇ ياققا سايىت ئاكامنىڭكىگە بارىمەن.

(خەير ئەممسە دېيىشىپ، ئىككىسى ئىككى تەرەپكە چىقىپ كېتىدۇ.)

مۇزىكا

گۈلەم سەھنىدە كۆرۈنۈپ، ئاستا ئۇۋادۇڭگە چىقىپ ئولتۇرۇپ ئەتراپىغا ئۇبدان قارىۋېلىپ، خىيال ئارىلاش بوش ئاھاڭدا ناخشا ئېيتىدۇ:

يە ئاتام يوقتۇر مېنىڭ،
يوقتۇر قېرىنداشىم مېنىڭ.
ئايىقى چىققان بۇلاقتەك،
ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.

(يىغا ئارىلاش)

مەن ئاتامدىن ئايرىلىپ،
سۆندى قاناتىم قايرىلىپ،
مەن يىغلىماي كىمگە يىغلىسۇن،
جېنىم ئانامدىن ئايرىلىپ.

(ناخشىدىن توختاپ كۆز ياشلىرىنى ئېرتىپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرىدۇ).

مۇزىكا ئۆزگىرىدۇ. (گۈلەمخان ئاھاڭغا) بىر ئاز يىراقتىن سوزۇۋپراق ئېيتىلغان ناخشا:

يار دەردىدە ئاۋارە،
بولدى يۈرىكىم پارە.
ئۆزۈڭ بىلىسەن يارىم،
بۇ دەردكە نىمە چارە.

(گۈلەم ناخشىنى ئاڭلاپ باش كۆتۈرۈپ تىڭشايدۇ. ناخشا يېقىنلىشىپ ئىككىنچى كۇپلېت باشلىنىشى بىلەن دەس تۇرۇپ دەرەخ دالدىسىغا ئۆتۈپ ماراپ تىڭشايدۇ).

دەردىڭنى ماڭا ئېيتسالىڭ،
سېنىڭ ھالىڭغا مەن يەتسەم.
ئۆزۈمنىڭ ئىلكىدە بولسالىڭ،
چۆل ـ باۋان ئېلىپ كەتسەم.

(ناخشا ئاخىرلىشىشىغا بىر قىرنىڭ كەينىدىن غوجۇندا چاي قاپىقىنى مۈرىسىگە ئارتىپ سۇلتان چىقىپ كېلىدۇ. گۈلەمنى كۆرمەي ئۆتۈپ قوغۇنلۇق تەرەپكە ماڭىدۇ. گۈلەم سۇلتاننى چاقىرىشتىن نومۇس قىلىپ، ھودۇقۇپ، ئاخىر ئىككىنچى تەرەپكە قاراپ «جىگوي چىك!» دەپ قاتتىق ۋارقىرايدۇ).

سۇلتان: (بۇرۇلۇپ خۇشاللىق بىلەن) گۈلەمخان! (يۈگۈرۈپ كېلىدۇ، گۈلەم بۇرۇلۇپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇرىدۇ.)

سۇلتان: قانداق ئەھۋالىڭىز؟

گۈلەم: ياخشى. (خىيالچان ھالدا يەرگە قارايدۇ.)

سۇلتان: (ئەجەبلىنىپ) گۈلەمخان ماڭا قارىڭا، چىرايىڭىز ئەسكىلىغۇ، بىرى رەنجىتتىمۇ، نىمە؟

گۈلەم: ياق، ھېچكىم رەنجىتمىدى. (سۇلتانغا قارايدۇ.)

سۇلتان: ئەنە كۆزلىرىڭىز خېلى قىزىرىپتۇ، يىغلىغاندەك كۆرۈنىسىز.

گۈلەم: (ئىلدام كۆزىنى سۈرتۈپ) ئۆزۈم، ئۆزۈم. (ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ

يىغلايدۇ.)

سۇلتان: (ئېچىنىش بىلەن) يىغلىماڭا، قېنى ئولتۇرايلى. (ئولتۇرۇشىدۇ) نېمە بولدى، ئېيتىڭا؟

گۈلەم: (ئۆپكىدەپ) ئاھ، نېمە بولاتتى، ئاتامنىڭ يوقلۇقىنى ئاز دەپ ئانامدىنمۇ تىرىك ئايرىلىپ، تۇتقۇنلۇقتا قالغىنىمغا يىغلايمەن.

سۇلتان: قويۇڭ، مۇنداق ئۆزىڭىزنى ئاۋارە قىلىۋەرمەڭ، مۇنداق قىلىۋەرسىڭىز بىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ قالىسىز.

گۈلەم: (بىر ئاز بېسىلىپ) شۇسىمۇ ياخشىدىغۇ.

سۇلتان: ياق، كېسەل بولۇشنى تىلىمەڭ، سالامەت بولايلى، بۇ ئېغىرچىلىقمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ. قۇتۇلىمىز، ئاخىر قۇتۇلىمىز.

گۈلەم: ۋاي تاڭەي، كاشكى يۆلەنگۈدەك بىرەر ئەركەك قېرىندىشىم بولسىچۇ.

سۇلتان: (خۇددى مۇشۇ سۆزنى كۈتۈپ تۇرغاندەك جانلىنىپ) گۈلەمخان، سىز ماڭا ئانچە ئىشەنچ قىلالمايدىغان كۆرۈنىسىزغۇ؟

گۈلەم: نېمىشقا؟

سۇلتان: مەن سىزنى قۇتقۇزىمەن دەپ مۇشۇ باينىڭ ئىشىكىدە يۈرىمەنغۇ، بۇ يولدا جېنىمنىمۇ قۇربان قىلىشقا تەييارمەن.

گۈلەم: ۋاي، رەھمەت، ئەمدى.

(سىرتتا قاتتىق كۈلكە، ھەر ئىككىلىسى ئىلدام پەسكە چۈشۈپ يوشۇرۇنىدۇ.)

(باغ تەرەپتىن ئەھمەد چىمەننى قوغلاپ چىقىپ، تۇتۇۋېلىپ، بىر ئاز چېلىشىش بىلەن بويىنىنى قايرىپ سۆيۈۋالىدۇ. چىمەن كۈلكىدىن چىپ توختاپ دومسايغان ھالدا «ئۇياتسىز!» دەپ يېنىپ ئىلدام چىقىپ كېتىدۇ.)

ئەھمەد: (خىجالەت بولغان ھالدا دۇدۇقلاپ) چىمەنگۈل، چىمەنگۈل توختاڭا! (كەينىدىن كېتىدۇ.)

(گۈلەم، سۇلتان ئاستا مارىشىپ چىقىپ ھەر تەرەپكە قاراپ قويۇپ.)

سۇلتان: قاراڭ! (يەنە ئەتراپقا قارىۋېلىپ) قېنى ئولتۇرايلى. (بىر-بىرىگە يېقىن ئولتۇرۇشىدۇ) (گۈلەمگە سىنچىلاپ قاراپ) بۇ نېمىدېگەن ھۆزۈر-ھە!

(گۈلەم سۇلتانغا ئىلدام قاراپ نومۇسلانغان ھالدا ئالقانلىرى بىلەن يۈزىنى توساپ، سۇلتاننىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ دۈم يېتىۋالىدۇ).

سۇلتان: (روھلانغان ھالدا ئېھتىيات بىلەن ئاستا گۈلەمخاننىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ) ئېھ … پەلەك، مانا قاراڭ، بۇلار تېخى ماي ئارىسىدىكى بۆرەك دېسىمۇ بولىدۇ. تېخى ھېچ ئېغىرچىلىق كۆرگىنى يوق. (بىر ئاز خىيالدىن كېيىن) دۇنيا، دۇنيا … بۇ دۇنيا ھەممىگە بىر خىل كۆرۈنمەيدۇ. بىرسىگە جەننەتتەك كۆرۈنسە، يەنە بىرسىگە دوزاخ! (بىر ئاز خىيال) مانا قاراڭ، ھازىر بۇ دۇنيا باشقىلارغا جەننەت كۆرۈنسە، سىز بىلەن ماڭا ئۇنىڭ ئەكسى، (يەنە خىيال) ياق، بۇ بىز ئۈچۈنمۇ دائىملىق ئەمەس، ئۆتۈپ كېتىدۇ. كېلەر بىر ئاجايىپ كۈنلەر. ئەنە شۇ كۈنلەردە، بەخت بىزگىمۇ ئۆز قوينىنى كەڭ ئاچار.

گۈلەم: (ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ) ھەي، تاڭەي.

سۇلتان: ئۇنداق ئۈمىدسىزلەنمەڭ.

(باغ تەرەپتىن يۆتەل ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. سۇلتان، گۈلەم ئىلدام يوشۇرۇنىدۇ. ئەھمەد خاپا قىياپەتتە چىقىپ ئىلدام قوغۇنلۇق تەرەپكە كېتىدۇ. سۇلتان، گۈلەم ئاستا بېشىنى كۆتۈرىدۇ.)

سۇلتان: تازا ۋاقتىنى تاپقان ئىكەن، بىراق چىقىشالمىدى.

گۈلەم: (قورققان ھالدا) ۋىيەي، كەپىدە چوڭ دادام بىلەن ئىنىلار بار ئىدى، كۆرۈپ قالارمۇ؟

سۇلتان: ۋاھ، ھەممە ئەتراپ قوناقلىق تۇرسا، ئۇلارنى كۆرسە

www.uyghurkitap.com

يوشۇرۇنامدۇ. (يەنە سىرتتا ئاياغ تاۋۇشى، سۇلتان، گۇلەم يوشۇرۇنۇپ ماراپ تۇرىدۇ).

چىمەن: (ئىلدام چىقىپ، ھەر تەرەپكە كۆز تاشلاپ بوشراق ئاۋازدا) ئەھمەدجان! (ۋارقىرايدۇ).

(يەنە بىر ئاز تىڭشاپ، ھەر تەرەپكە كۆز يۈگۈرتۈپ تۇرۇشىغا قوغۇنلۇق تەرەپتىن باي بىلەن ئىمىن چىقىپ، چىمەنگۇلنى كۆرۈپ چىپپىدە توختىشىپ، قادىلىپ قارىشىپ قالىدۇ. چىمەن ھەم داڭقېتىپ تۇرۇپ قالىدۇ.)

ئىمىن: (بىر ئاز مىدىراپ، مۇغەمبەرلىك كۈلكىسى بىلەن) ھە، چىمەنگۇل، نېمە ئىزدەپ يۈرىسىز؟

چىمەن: (چۆچۈگەن ھالدا بىر ئاز قارىۋېلىپ دۇدۇقلاپ) مو - موزى ... (ئىلدام يۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. باي بىلەن ئىمىن قاتتىق كۈلۈشىدۇ.)

باي: (كۈلكىدىن توختاپ، گېلىنى تۇتۇپ) ئەستاغپۇرۇللا، نېمە بۇ.

ئىمىن: (تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈپ) ۋاھ، ھا، ھا، پەرى، پەرى.

باي: راست پەرى، ماڭا زادى مۇنداق ئوچۇق كۆرۈنمەي يۈرەتتى.

ئىمىن: (بىر ئاز بېسىلىپ) مانا ئەمدى سىلىنىڭمۇ بىزگە ھاجەتلىرى چۈشىدىغان بولدى - دە.

باي: ئەلۋەتتە، بۇ ئىشنى سىزدىن باشقا ئادەم جايلاشتۇرالمايدۇ. ئەمما بىر ئاز خۇپپيانىرەك ئىش ئېلىپ بارغىنىمىز ياخشىراق.

ئىمىن: نېمە، قورقاتتىقمۇ، ئاشكارا ئېلىپ بېرىۋېرىمىز - دە.

باي: ياق، ھاشىم بۇنى ئەھمەدكە بەرمەكچى، بۇنى ماڭمۇ ئېيتقانىدى. بىز ئالدى بىلەن شۇنى بىر تەرەپ قىلىشىمىز كېرەك.

ئىمىن: بولدى، بولدى، ئۇنىمۇ ماڭا تاپشۇرسىلا قېنى، ماڭايلى. (چىقىپ كېتىشىدۇ.)

(سۇلتان، گۇلەم ئورۇنلىرىدىن ئاستا قوزغىلىپ، ئەتراپقا سىنچىلاپ قارايدۇ، گۇلەم چوڭقۇر خىيالدا).

سۇلتان: مانا ... ئەمدى بۇلارنىڭمۇ ئىشى چاتاق، (گۇلەمگە قارايدۇ، گۇلەم تېخى خىيالدا) خەير، مەن باراي.

گۇلەم: (چۆچۈگەندەك ئىلدام قاراپ) ئېيتىڭ، ئېيتىڭ!

سۇلتان: (ئەجەبلىنىپ) نېمە ... نېمىنى؟

گۇلەم: ھازىرقى ئىشنى.

سۇلتان: كىمگە؟

گۇلەم: ئەھمەدجانغىچۇ.

سۇلتان: (بىر ئاز ئۆزىنى توختىتىپ) ھە ... مۇنداق دەڭ، مەنمۇ بۇنى ئېيتماي تۇرالمايمەن.

گۇلەم: مەن چىمەنگە ئېيتىمەن، ۋاقتىدا ھەرىكەت قىلىشسۇن ... بىزمۇ. (پەسكە چۈشۈپ كېتىدۇ)

سۇلتان: قوغۇنلۇققا بارمامسىز؟

سىرتتىن: (مەن ھازىر بېرىپ كەلدىم).

سۇلتان: خەير، ئەمسە، پات - پات مۇشۇنداق ئۇچرىشىپ تۇرايلى، ھە. (ئۇۋادۇڭدىن چۈشۈپ، پاكار قىردىن ئارتىلىپ، باراڭ يېنىغا كېلىشىگە ئالدىدىن ئىلدام چىققان زىلەم بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ. ھەر ئىككىلىسى چۆچۈپ كېتىدۇ.)

زىلەم: (كۆكسىنى تۇتۇپ ناز بىلەن) ۋيەي، بۇ سىزغۇ!

سۇلتان: ۋاي بەللى، سىز قاچان كەلدىڭىز؟

زىلەم: تۈنۈگۈن، دادام بىلەن.

سۇلتان: تۈنۈگۈن دەڭ، مەن ئاڭلىماپتىمەن.

زىلەم: (تەنە ھېجيىش بىلەن) ھەئە، سىز قاچانلا بولسا ئاڭلىماس، بىلمەس بولۇۋالىسىز.

سۇلتان: راست دەيمەن، ئارىمىز يىراق ئەمەسمۇ؟

زىلەم: نەدە ياتىسلە؟

سۇلتان: خاماندا.

زىلەم: غىزانچۇ؟

سۇلتان: كەپىدىن كۈندە باللار

ئاپىراتتى، بۈگۈن ئۇلار مال بىلەن بولۇپ قالدى. مەن كەلدىم.

زىلەم: (بىر ئاز قاراپ تۇرۇپ) بىز بۈگۈن كېتىمىز. نېمىشقا كۆزلەككە كەلمەيسىز؟

سۇلتان: باي ئاكام كەلمىسۇن دەپتىغۇ.

زىلەم: قويۇڭا ئېرى، ئۇ سىزگە دېگەن سۆز ئەمەس، ئەھمەدكە.

سۇلتان: (ئەجەبلىنىپ) نېمە ئۈچۈن، ئۆز ئۆيىغۇ.

زىلەم: قويۇڭا، ئۇ ساقلاندىدا ئۆي نېمە ئىش قىلسۇن. (سۇلتاننىڭ كۆزلىرىدە غەزەپ ئالامىتى) بىلەمسىز، دادامنىڭ چىمەننى ئېلىش خىيالى بار.

سۇلتان: (بىر ئاز ئۆزىنى بېسىپ) دېمەك كۆنلىشىدۇ دەڭا.

زىلەم: (غىلجىڭلاپ) ھە، ھە، تاپتىڭىز.

سۇلتان: ھاشىم ئاكام ئۇنارمۇ؟

زىلەم: (تۇمشۇقلىرىنى تۇرۇپ) ۋاي، ۋۇي ... ئۇنىماي نەگە بارالايدۇ.

سۇلتان: قانداق دەيسىز؟

زىلەم: بوينىدىكى قەرزلىرىگە چىمەندەك ئۈچ قىز كېلىدۇ. ئەنە شۇنى بىر سىقىدۇ، ئىش تامام. (مەغرۇرلۇق بىلەن قاش كۆزىنى سۈزۈپ يەر ئاستىدىن سۇلتانغا قارايدۇ. سۇلتان ئۆزىدىكى غەزەپ ئوتىنى بېسىش ئۈچۈن باشقا تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ.)

زىلەم: (ئۇنىڭ يېغىرىغا تېگىپ) ئەمدى گۈلەكنى سوراڭ.

سۇلتان: (چۆچۈگەن ھالدا ئىلدام قارايدۇ) نېمە، ئۇنى كىمگە؟

زىلەم: (غىلجىڭلىغان ھالدا قاتتىق كۈلۈپ) قورقماڭ، قورقماڭ، سىزگە. (قىزغىنىش بىلەن بىر ئاز تىترىگەن ھالدا سۇلتانغا سىناش نەزەرى بىلەن قاراپ تۇرىدۇ.)

سۇلتان: (خىجالەت بولغان ھالدا ئۆزىنى بىر ئاز توختىتىپ) قويۇڭ، زىلەم راستىنى ئېيتىڭ! (ئەڭگەر چىقىپ ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ماراپ تۇرىدۇ.)

زىلەم: (غەرە كۈلۈمسىرەش بىلەن) راست دەيمەن.

سۇلتان: ئاھ، قويۇڭا. (ماڭىدۇ)

زىلەم: (ئالدىراپ) توختاڭ، توختاڭ، راستىنى ئېيتىمەن.

سۇلتان: (يېنىپ) ھە ئېيتىڭە. (يېقىنلىشىدۇ)

زىلەم: (كۆنلەش ئالامىتىنى بىلدۈرۈپ) يەنە قورقۇپ كېتەرسىز مىكىن.

سۇلتان: چاقچاقنى قويۇڭا.

زىلەم: ئۇنى ئەڭگەرگە.

سۇلتان: (ئىلدام) نېمە؟ (لاسسىدە بوشاپ تۇرۇپ قالىدۇ.)

زىلەم: (تېخىمۇ ئۆزگىرىپ قوللىرى تىترەپ) ھە، ئەمدى سىز ئۇنىڭ بىلەن كۆنلىشىڭ.

سۇلتان: (ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ) ھەي زىلەم، بىز قارىنى باقالماي يۈرگەن ساقلاندىنىڭ كۆنلەشكۈچىلىك دەرمانى بارمۇ.

زىلەم: (ئالدىراپ) ياق، ياق، سىز ساقلاندى ئەمەس، دادام ياخشى كۆرىدۇ، تولا ماختايدۇ.

سۇلتان: قويۇڭا، نەرىمىنىمۇ ماختا.

زىلەم: (جانلىنىپ) ۋىيەي، راست دەيمەن، تېخى... (يەرگە قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ.)

سۇلتان: ھە، ھە، سۆزلەڭ، يەنە نېمە دەيدۇ؟

زىلەم: (نومۇسلانغان ھالدا دۇدۇقلاپ) تېخى، تېخى... بالا قىلىۋالىمەن دەيدۇ. (قوللىرى بىلەن يۈزىنى توساپ يەرگە قارايدۇ.)

سۇلتان: بىكار گەپ، نەدىن ئاڭلىدىڭىز؟

زىلەم: ھازىر باراڭ كەينىدە ماراپ ئاڭلاپ قالدىم.

(سىرتتا) ھاي زىلەم! (قاتتىق ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ.)

زىلەم: (ئالدىراپ) ۋىيەي دادام،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

(يەنە ئىچىدىن بىر قولياغلىق چىقىرىپ سۇلتانىنىڭ بېلىگە قىستۇرۇپ) سىز دادامنى ياخشى ھۆرمەت قىلىڭ. (چىقىپ كېتىدۇ)

(سۇلتان ئەجەبلەنگەن ھالدا قاراپ قالىدۇ، ئەڭگەر ئاستا كېلىپ ھىيلە كۈلۈمسىرەش بىلەن سۇلتانىنىڭ مۈرىسىنى قېقىپ)

ئەڭگەر: ئەزىمەت يىگىت!

سۇلتان: (چۆچۈپ قاراپ) نىمە؟ (تۇرۇپ قالىدۇ)

ئەڭگەر: (مۇغەمبەرلىك كۈلكە-سى بىلەن) ۋاھ، ھا ... ھا ... ھا قورقۇپ كەتتىڭمۇ، قورقما، قورقما، ئەزىمەت يىگىتسەن، ئامىتىڭ بار جۇمۇ ئۇكا.

سۇلتان: (ھومىيىپ قاراپ) قانداق ئامەت ئىكەن ئۇ؟

ئەڭگەر: بەللى، تازا قىزىقسەن، شۇنداق باينىڭ قىزى.

سۇلتان: ئاھ، قويۇڭا ئاكا (ئىلدام چىقىپ كېتىدۇ.)

ئەڭگەر: (كەينىدىن) ھەي بالا، يېڭىلما جۇمۇ.

سىرتتا: قويۇڭا ئاكا، ئۇلار بىلەن قانداق تەڭ كېلەلەيمىز.

ئەڭگەر: ئەخمەق، سېنى ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۆيلەپ قويۇش توختامى بارغۇ.

پەردە چۈشىدۇ.

ئىككىنچى پەردە

سەھنە: نادىر باينىڭ تاشقىرىقى قورۇسى، تۆردە سەھنە ئالدىغا قارىتىلغان كەڭ پېشايۋاننىڭ بىر چېتىدە، مېھمانخانا ئىشىكى بىلەن پەنجىرىسى، ئىككىنچى چېتىدە ئىچكىرىكى قورۇنىڭ قوش ئىشىكلىرى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سەھنىنىڭ مېھمانخانا تەرىپىدىكى چېتى قاراڭغۇ باغ بولۇپ، تامدىن سەھنە ئالدىغىچە ئورنىتىلغان رىشاتكا باغ بىلەن قورۇنى ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى تەرىپىدە قورۇ تاملىرى بىلەن چوڭ دەرۋازا يوغان ئېچىلغان ھالدا تۇرىدۇ. (يان كۆرۈنۈشى) دەسلەپكى باھار پەسلى، دەرەخ يوپۇرماقلىرى تەكشى ئۆسكەن. ھاۋا ئوچۇق، ئەتىگەنلىك چاي ۋاقتى، پېشايۋاننىڭ باغ تەرىپىگە سېلىنغان گىلەم - كۆرپىلەرنىڭ ئۈستىدىكى داستىخاننىڭ ئەتراپىدا ئىمام، ئىمىن، لوزۇڭ ھەم ئىككى نەپەر يايى بىلەن ساھىبخان نادىرباي غىزالىنىپ بولۇپ، ئۇزۇن ماتا لۆڭگىگە قوللىرىنى ئېرتىپ، كېكىرىشىپ ئولتۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

پەردە ئېچىلىشى بىلەن سەمەت يەڭلىرى تۇرۇلگەن ھالدا، چەبدەسلىك بىلەن ئىچكىرىدىن چىقىپ بوشىغان تاۋاق، چىنە - چەينەكلەرنى توشۇيدۇ.

ئىمام ئالدىراش پەتنۇستىكى يەل - يېمىشلەردىن ئېلىپ، ھەدەپ ئاغزىغا سېلىپ چايناپ، ئارىلاپ - ئارىلاپ چىنىدىكى چاينى ئاغزىغا تەگكۈزۈپ ئولتۇرىدۇ.

1 - يايى: (ئىمامغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويۇپ) قېنى ئىمام ئاخۇنۇم، ئەمدى پەتىلىرىنى بەرسىلە بولارمىكىن.

ئىمام: (ئاغزىدىكىنى ئالدىراپ چايناپ) ھە، قېنى بەگلەردىن بولسۇن، بىز «ئامىن!» دەيمىز. (چاينى سۈمۈرۈپ چىنىنى يەرگە قويىدۇ.)

ئىمىن: (كۈلۈمسىرەپ) ياق، تەقسىر، دۇئانى موللىدىن سوراش كېرەك، بەگلەردىن قامچىنى. (كۈلكە)

لوزۇڭ: (ئىمىنغا ھومىيىپ قاراپ) دېمەك، سىز بەگلەرنى باشقىچىرەك تونۇيدىكەنسىز - دە.

ئىمىن: (مۇغەمبەرلىك بىلەن) ئا، ئا، ئا، خاتا سۆزلەپ قويدۇممۇ؟!

لوزۇڭ: ئەلۋەتتە، بىزنىڭ ھەممە
ئىشىمىز قامچا بىلەنلا تۈگەيدۇ، دەپ
ئويلامسىز؟

ئىمىن: ياق، تەقسىر، ھەممە
ئادالەتلىكلىرىڭلارنى بىلىمەن، ئەمما بۇ
ئېيتقان سۆزۈم مېنىڭ ئەمەس، خەلقنىڭ
سۆزى تەقسىر، كەچۈرسىلە.

لوزۇڭ: خەير ئەمدى، (ئىمامغا
قاراپ) قېنى دۇئا قىلسىلا، ۋاخ بولۇپ
قالدى.

ئىمام: ئامىن! (دۇئادىن كېيىن
ئۆزئارا رەھمەت - تازىملار)

باي: (لوزۇڭغا) تەقسىر، بۇ
قېتىم ياخشى مېھمان قىلالمىدىم.

لوزۇڭ: ياق - ياق، ئۇنداق دېمە-
سىلە، رەھمەت، ياخشى مېھمان بولدۇق.

باي: (ئىچكىرىگە قاراپ) ھاي
سەمەت!

سەمەت: (يۈگۈرۈپ چىقىپ)
خوش تەقسىر.

باي: (ئۈينى ئىشارە قىلىپ)
ھېلىقىلارنى ئاچىق. (ئىمىن، لوزۇڭ
كۆز يۈگۈرتۈۋالىدۇ، ئىمام بوينىنى
سوزۇپ، ھېلىدىن - ھېلىغا ئىچكىرىدىكى
ئۈيگە قاراشقا باشلايدۇ.)

سەمەت: خوپ، تەقسىر (كىرىپ
كېتىدۇ.)

باي: (لوزۇڭغا بۇرۇلۇپ) تەق-
سىر، يەنە ئۈچ - تۆت كۈندىن كېيىن
مالنى يايلاۋغا كۆچۈرىمىز. پۇرسەت تېپىپ
بىر چىقىپ ئوينىساق، قىمىز ئىچىپ يايلاپ
كەلسەك بولاتتى.

لوزۇڭ: بولىدۇ، بولىدۇ،
چىقايلى، ئۆزلىرى يازدا شۇ يەردە
بولامدىلا؟

باي: يوقسۇ، مەن ئۇ يەردە تۇرۇپ
قالسام، دېھقانچىلىق ئىشلىرى توختاپ
قالىدۇ. مالاي دېگەننى ئۆزلىرى ياخشى
بىلىدىلا، قامچىنى پولاتىلىتىپ تۇرمىسا
ئىشلىمەيدۇ.

لوزۇڭ: باللارچۇ؟

باي: مەندە بىر قىزدىن باشقا بالا
يوق، تەقسىر. (ئىمىن، لوزۇڭ يەر
ئاستىدىن كۆز يۈگۈرتىدۇ، ئىمىن
«بولمايدۇ» ئىشارىسى قىلىدۇ).

ئىمىن: (چاقچاق) باي ئاكامدا ئاز
كۈندە قوش - قوش ئوغۇللار بولىدۇ،
تەقسىر. (ھەممە ئەجەبلىنىپ ئىمىنغا
قارىشىدۇ.)

باي: (قاتتىق كۈلۈپ) ھە، ھە،
سىز پال ئېچىپ بىلىۋاتامسىز نېمە؟

ئىمىن: ئەلۋەتتە، مەن كارامەت
كۆرىدىغان ئادەمدە.

2 - يايى: ئالدىڭىزدا ئۇسۇۋاتقان
بىر كېنىزەك بار كۆرۈنىدىغۇ، بەلكىم
شۇنىڭدىن بولۇپ قالسا ئېھتىمال. (ھەممە
كۈلىدۇ)

ئىمام: مانا، مانا، بۇ كىشىمۇ
ئىمىن ئاخۇندىن قېلىشمايدىغان
كۆرۈنىدۇ.

لوزۇڭ: ھوي سەندىمۇ خېلى ئىش
بار ئىكەنغۇ!

ئىمىن: مانا باي ئاكا، بۇ كىشىمۇ
تازا ئۇستىدىن چۈشتى. (بايغا كۆزىنى
قىسىپ «ئېيتىڭ» دېگەن ئىشارە)

باي: (بىر ئاز دۇدۇقلاپ) ياق،
چاقچاق قىلماڭلار، ئۇنىڭ ئىگىسى بار
كۆرۈنىدۇ.

2 - يايى: كىمكەن ئۇ؟ (لوزۇڭغا
يەر ئاستىدىن قاراپ بايغا كۆزىنى قىسىپ
«ئېيت» ئىشارىسى)

باي: ھاشىم ھەدىسىنىڭ ئوغلىغا
بېرەرمىش.

ئىمىن: (مۇغەمبەرلىك بىلەن)
قويسىلا باي ئاكا، مانا مۇشۇنداق ھارۇن
رەشىتتەك ئادىل بەگلىرىمىز تۇرغاندا، ئۇ
يالاڭ ئاياغلارنىڭ سىلىنى ئاياغ ئاستى
قىلىدىغان ئۇن بېشى يوق، دېسىلە.

لوزۇڭ: (مەغرۇرلۇق بىلەن)
ئەلۋەتتە.

ئىمىن: مانا دىنىي ئەربابلىرىمىز-
دىن بولغان ئىمام ئاخۇنۇمۇ ئۇنداق
ئىشلارغا سەل قارىمىسا كېرەك.

ئىمام: ھە، ھە، ئەلۋەتتە،
ئەلۋەتتە شۇنداق بولماي. (سەمەت بىر
پەتنۇستا بەقەسەم چاپان بىلەن بىر ماتا،

www.uyghurkitap.com

يەنە تۆت پەتنۇستا بىردىن ماتانى سېلىپ، تىزىپ كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ھەممە قارىشىدۇ، ئىمام، يايىلارنىڭ كۆزلىرى ئويناپ كېتىدۇ.)

باي: (دەس تۇرۇپ باش پەتنۇسنى ئېلىپ، يېنىدىن بىر ئاز پۇل قېتىپ لوزۇڭغا، قالغانلارنى باشقىلارغا تارقىتىپ قويۇپ، قول قوشتۇرۇپ) ئاز بولسىمۇ، كۆپكە تاۋاپ قىلىپ مەرھەمەت قىلىشلارىڭلارنى سورايمەن.

لوزۇڭ: ۋاي رەھمەت، نېمە ئانداق جوۋاپ يۇرىدىلا، قالايمىقان قىلغىنىمىزمۇ يەتمەسمىدى.

باي: ياق، ياق، ئانداق دېمىسىلە، جوۋىدى دېگۈچىلىكى يوق تەقسىر، سىلىنىڭ كېلىشلىرىدىن بىخەۋەر قاپتىمەن.

لوزۇڭ: رەھمەت، رەھمەت، (ئىمامغا) قېنى پەتە بەرسىلە. (ئىمام باشلىق ھەممە دۇئا قىلىشىپ، ئۆزئارا رەھمەت — تازىملاردىن كېيىن، ھەر قايسىسى ئۆز تالىقلىرىنى ئېلىشىپ قويۇنلىرىغا سالىدۇ. لوزۇڭ پۇلنى ئېلىپ يانچۇقىغا سالىدۇ. باشقىلارنى بىر يايى ئېلىپ مېھمانىخانىغا ئەكىرىپ كېتىدۇ.)

لوزۇڭ: قېنى ئەمىسە قوزغىلايلى. (بىر يايى ئۆز ئالدىغا «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ دەس تۇرۇپ ئىچكىرىگە كىرىپ كېتىدۇ. سۇلتان كوچا تەرەپتىن قامچىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، ئىلدام كىرىپ بۇلارنى كۆرۈش بىلەن چىپپىدە توختاپ قالىدۇ.)

ئىمىن: (بايغا سۇلتاننى ئىشارە قىلىپ) بالا كەلدى.

باي: (ئىلدام قاراپ) ھە، ھە، كەل، كەل، يېقىن كەل.

سۇلتان: (يېقىنلىشىپ، سالام قىلىپ قول قوشتۇرۇپ تۇرىدۇ.)

باي: ھە، ئىشلار قانداق بولدى؟

سۇلتان: ھەممە ئىشنى سەرەمجانلاشتۇردۇق.

باي: ئادەم تاپتىڭلارمۇ؟

سۇلتان: ھاشىم ئاكام كالا بېقىشقا بالا تاپتى.

باي: ھە، ھە، ئىشەنچلىك بالىمىكەن؟

سۇلتان: ئىشەنچلىك دەيدۇ، ئەمما ھەققىنى سۆزلەشمەپتۇ.

باي: بولدى، بولدى، ئۆزىمىز چىقىشىمىز. بالىنى بۈگۈن بۇ يەرگە ئەۋەتسۇن، مال يايلاۋغا ماڭغۇچە باغلارنى تازىلاپ تۇرسۇن، كېيىن گۆلەم ئىككىسىنى بىر ئېلىپ كېتەر. (ئىمىن، لوزۇڭ كۆز ئۇچرىتىشىپ ئىمىن «ياخشى» دېگەن ئىشارە)

سۇلتان: خوپ! (قايتماقچى بولغاندا)

باي: توختا، توختا، سەن بىر ئاز تۇرۇپتۇر. (سۇلتان توختاپ، يېنىپ پېشايۋان تۈۋىدە ئۆرە تۇرىدۇ.)

لوزۇڭ: بۇ كىم بولىدۇ؟ (ئىمىندىن سورايدۇ)

ئىمىن: بۇ بىر يېتىم بالا ئىدى، باي ئاكام يېڭىدىن ئاسراپ ئالدى، بۇنى ئۆيلۈك قىلىپ ئۆزىگە مىراسخور قىلىپ ئالماقچى.

لوزۇڭ: ياخشى، ياخشى، ھاشىم دېگەنچۇ؟

ئىمىن: تەقسىر، باياتىن بىز سۆزلىشىپ ئولتۇرغان كېنىزەكنىڭ ئاتىسى بولىدۇ. باي ئاكامنىڭ ماللىرى ئۈستىدىكى ئېككىنچى خوجايىن شۇ.

لوزۇڭ: ھە ... ياخشى. قولىدىكى ئادەمكەندە، خەير، ماقايىلى. (ھەممە قوزغىلىدۇ، سىرتتىن ئەڭگەر كىرىپ كېلىدۇ.)

ئىمىن: مانا بۇلارمۇ يېتىپ كەپتۇ.

ئەڭگەر: (يېقىن كېلىپ سالام بېرىدۇ.)

باي: كېلىڭ ئەڭگەر ئاخۇن، يۇقىرى ئۆتۈڭ.

ئەڭگەر: رەھمەت، رەھمەت، ئالدىرايمەن. (سۇلتانغا كۆلىنىپ قارىۋېلىپ) بىزنىڭ مەھەللىدىكى گادايلار قالايمىقانچىلىق چىقىرىۋاتىدۇ. (ھەممە

ئەجەبلىنىپ قارىشىدۇ.)

1 - يايى: (ئالدىراپ) نېمە، نېمە، نېمە قالايمىقان؟

ئەخكەر: نېمە قالايمىقان بولاتتى، ھەممىسى توپلىنىپ بىز ئالۋانغا بارمايمىز، بايلارنىمۇ تۇتامىسىلەر دېگەندىن باشقا گەپ يوق.

لوزۇڭ: (قوشۇمىسىنى تۈرۈپ) ئاشۇنىمۇ قالايمىقان دەپ كەلدىڭىزمۇ؟

ئەخكەر: ياق، ياق ئۇلا ئەمەس، ئەللىكبېشىنى ئۇرۇپ قويغىنى ئاز قالدى. (سۇلتان يىرگىنىش بىلەن قاراپ قويىدۇ.)

لوزۇڭ: شاڭيۇچۇ، ئۇنىمۇ ئۇرسا بولغان.

ئەخكەر: (چەكچىيىپ بىر قارىۋېلىپ) دادام بىر كىشىنى ئىزدەپ كەتكەنىدى.

لوزۇڭ: قېنى بېرىپ كۆرەيلى، (ئالدىغا قەدەم تاشلىشىغا سىرتتىن ۋاراڭ - چۇرۇڭ ھەم ناخشا ئاۋازى)

مۇزىكا

(بۇلار ھەيران بولۇپ جىم توختاپ قارىشىپ تۇرۇپ قالىدۇ.

بىر توپ خەلقنى كەينىگە سېلىپ، چاچلىرى چۇۋۇلغان ھالدا، سەۋدايى مەسەللىك بولغان تاجەم يالاڭ ئاياغ، ناخشا ئېيتىپ يىغلاپ كىرىپ كېلىدۇ.)

ئالتىنچى ئايدا روزىدا،
ئارا - گۇرجەك خاماندا.
يادلاپ كەلدىم بالامنى،
بىر كۆرۈشكە ئارماندا.

لوزۇڭ: (ئىلدام ئىمىنغا قارايدۇ.)

ئىمىن: (لوزۇڭغا يېقىنلىشىپ قۇلىقىغا بىر نېمىلەرنى دەيدۇ.)

باي: (پاي - پېتەك بولۇپ) ھوي، ھوي، بۇ ساراڭ خوتۇنغۇ. نەدىن كېلىپ قالدى، ھەيدىۋېتىڭلار. (تاجەم يېقىنلىشىدۇ، ناخشا ئېيتىدۇ.)

تاش ئاتتىم سايغا چۈشتى،
سايىنىڭ تاشلىرى ئۈستى.
جېنىم بالام گۈلەمخان،
قارا كۆزۈمدىن ئۆچتى.

باي: ھوي، ھوي، ساراڭ، يوقال دەيمەن. (تاجەمگە دېۋەيلەيدۇ)

ئوسمان: (خەلقتىن ئايرىلىپ چىقىپ، باينى توساپ) توسماڭ باي ئاكا، دەردىنى ئېيتىۋالسۇن.

باي: بۇ ساراڭنىڭ نېمە دەردى بولىدۇ؟ (دېۋەيلەيدۇ)

ئوسمان: راست دەيسىز، سىلەر-دىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ساراڭ، ھەممىسى ئاينىغان بولىدۇ.

ئىمام: ھاي، ئەخمەق، ئاينىمىسا خوتۇن كىشى ناخشا ئېيتامدۇ. (تاجەمگە قول شىلتىپ) قارا ئەنە، خوتۇنلارنىڭ چىچىنى كۆرگەن يەردە پەرىشتە تۇرامدۇ. بۇ شەرىئەتكە خىلاپ ئەمەسمۇ. (خەلقتە غەزەپ)

تاجەم: (ئىمامغا يىرگىنىش بىلەن قاراپ، لوزۇڭلارغا بۇرۇلۇپ) داد بەگلى-رىم، داد، مېنىڭ دادىمنى ئاڭلاڭلار، راست ئېيتىمدۇ، مەن ئاينىپ قالدىم، (يىغلاپ تۇرۇپ) مەن ساراڭ بولۇپ قالدىم. ھەر نەرسە بولسام، (باي بىلەن ئىمامنى كۆرسىتىپ) مۇشۇلارنىڭ ئەلىمىدە بولدۇم.

باي: (يەنە دېۋەيلەپ) ھوي، تولا ئاۋارە قىلماي چىق دەيمەن.

ئىمام: (ھومىيىپ قاراپ) نائىنساپ.

تاجەم: ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، مېنىڭ دەسلەپكى جۇپتۇمنىڭ ... (دېيىشىگە)

باي: ھوي پەس، مېھمانلارنى قالايمىقان قىلماي يوقال دەيمەن!

تاجەم: (غەزەپ بىلەن) راست دەيسەن، پەسلىكىمدىن سېنىڭ چاڭگىلىڭدا مىجىلىپ ئېزىلىۋاتىمىز. ئاتامنى ھايۋان ئورنىدا ئىشلەتكىنىڭنى ئاز دەپ، ئۇرۇپ - دۇمبالاپ ئېزىپ ئۆلتۈردۇڭ. ئانامنى دوق بىلەن يالغان قەرزلەرگە كۆمۈپ، مېنى زورلۇق بىلەن ئىنىڭغا چاتتىڭ. مانا قارا ... ئاناممۇ مۇشۇ ئەلەمدە سىل بولۇپ ئۆلدى. ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، مەن بۇلارنىڭ

www.uyghurkitap.com

قولىغا چۈشۈپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئىنىسى ئۆلدى. (باي تاجەمنى ئۇرۇشقا ئىنتىلىدۇ. خەلق ھەم ھومىيىپ شىپقاپ كېلىدۇ.)

ئىمىن: (ئىلدام باينى تۇتۇۋېلىپ) توختىسىلا.

تاجەم: (لوزۇڭغا قاراپ) ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، (قولى بىلەن باينى كۆرسىتىپ) مانا مۇشۇ كىشى ئاۋۋالقى جۇپتۇمنىڭ ئاكىسى بولىدۇ. بۇلار ئاۋۋالدىن ئايرىم ياشايتتى، ئۇ كەمبەغەل ئىدى، مەن كېلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن قازا قىلدى. ئۇنىڭدىن بىر ياشلىق قىزىم قالدى.

باي: (يەنە تېپچەكلەپ) ھوي، بولدى دەيمەن.

تاجەم: (خەلققە قاراپ) خالايىق، (بايغا قول شىلتىپ) بۇ مېنىڭ سۆزۈمنى بۆلمىسۇن.

باي: ھوي ئەبلەخ، چىق دەيمەن. (خەلق ئىچىدە «توساڭ، سۆزلىسۇن!» دېگەن ئاۋازلار)

لوزۇڭ: (ئىمىنغا «باينى تارت» دېگەن ئىشارە)

ئىمىن: (باينى كەينىگە تارتىپ) قويسىلا، مەيلى بىر ئاز سۆزلەۋەرسۇن.

تاجەم: (غەزەپ بىلەن) سەن مېنى قوغلىما، مەن بۇ يەردە يېتىۋالمايمەن، كېتىمەن، كېتىمەن، (لوزۇڭغا قاراپ) ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، جۇپتۇم ئۆلدى، قىرىقىنى بەردى ـ دە، (ئىمامغا قول شىلتىپ) مۇشۇ كىشى بىلەن بىرلىشىپ، شەرىئەت ھۆكمى قىز بىلەن خوتۇنغا مىراس تەگمەيدۇ، دەپ بىزنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى.

باي: (يەنە تۇرالماي) ھە، ساڭا بېرىۋەتسەم بولاتتىمۇ؟!

ئىمام: سۇبھانالالا. (گېلىنى تۇتۇپ باش چايقايدۇ.)

تاجەم: ياق، ئۇنىڭمۇ كېرىكى يوق.

باي: ئەمىسە، نېمە كاپشۇۋېرىسەن؟ (خەلق ئىچىدە «سۆزىنى بۆلمەڭ، سۆز ئارىلىماڭ» دېگەن ئاۋازلار)

تاجەم: ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، مەن بۇ ئۆيدىن چىقىپ بالىنى چوڭ قىلغۇچە تارتمىغان جاپالىرىم ئاز قالدى. بالام ئۇن تۆت ياشقا يەتتى. شۇ كەمگىچە بىر ياقىلىق كىيىم بېرىش ئەسلى يوق، بىرەر قېتىم ھالىڭ نىچۈك دېيىشكە يارىمىدى.

باي: ۋاي، تېخى. (خەلق ئىچىدە «ئارىلىما!» دېگەن قاتتىق ئاۋازلار باينى بىر يايى تارتىپ توختىتىپ ئالىدۇ)

تاجەم: ئەي خالايىق، بالا ئون تۆت ياشقا يەتتى، كۆزگە كۆرۈنەرلىك قىز بولدى. (ئىمىن، لوزۇڭ كۆز يۇگۇرتۇشىۋالىدۇ، ئىمىن راست دېگەن ئىشارە) مانا ئەمدى بالىغا ئىگە بولۇپ تارتىۋالدى. كاشكى سېغىنىپ كەلگەندە كۆرسەتسىچۇ! (قاتتىق يىغلايدۇ)

باي: (يۇلقۇنۇپ چىقىپ) مانا، مانا، تارتىپ ئالماي، ئۇستىخان ئىگىسى مەن، (ئىمامغا قاراپ) قانداق دەيلا؟

ئىمام: ئەلۋەتتە، بۇ شەرىئەت ھۆكمى.

تاجەم: (غەزەپ بىلەن) ئەي ئىمام ئاخۇنۇم، شەرىئەت ھۆكمى بىر ئادەم بالىسىنى تۇغۇپ، بېقىپ چوڭ قىلىپ قاتارغا قاتسۇن، ئىككىنچى ئادەم زورلۇق بىلەن تارتىۋالسۇن دېگەنمىكەن. ئەي ئاخۇنۇم بۇ ئادالەتسىزلىك ئەمەسمۇ، بۇ قېنىدىن تاشقان زورلۇق ئەمەسمۇ؟

باي، ئىمام: (چىدالماي) ھوي ناكەس، يوقال دەيمەن. (ھۇجۇمغا ئۆتۈشىدۇ) (خەلق ھەم بۇلارغا قارشى چىقىپ: «راس دەيدۇ، بۇ ئادالەتسىزلىك، بۇ زورلۇق» دېيىشىپ چۇرقۇرىشىدۇ).

ئوسمان: قىزىنى بېرىڭلار، ئېلىپ كەتسۇن. (خەلق ئىچىدە: «راست دەيدۇ، ئېلىپ كەتسۇن!» دېگەن ئاۋازلار)

باي: (غەزەپ بىلەن خەلققە) نېمە ۋالاقلايسىلەر، مەن يات ئەرنىڭ ئالدىغا بالا بەرمەيمەن. ئۇنىڭغا نامەھرەم.

تاجەم: (يىرگىنىش بىلەن) ئاھ، ئۇياتسىزلار، تاپقان يولىنى قارا.

زىنەل: (بىر ئاز ئالدىغا چىقىپ)

پاھ، باي ئاكا، شەرىئەت يولىنى ياخشى
بىلىدىكەنسىز، ئون تۆت يىلنىڭ مابەينىدە
نەدە ياتتىڭىز؟

ئىمام: ئەي زىنەلباقىي، بايقاپ
سۆزلە، كىمنىڭ ئالدىدا تۇرغانلىقىڭنى
بىلىۋاتامسەن؟

زىنەل: بىلىۋاتىمەن، خاتا
سۆزلىگىنىم يوق. ئەي ئىمام ئاخۇن، ئون
تۆت يىلنىڭ ئالدىدا بۇلارنى ئۆيدىن
ھەيدەش ۋاقتىدا، قىز بالا ئانىغا تاۋى
دېگەن سۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قالدىلىمۇ؟
شۇمۇ شەرىئەت ھۆكمى ئەمەسمىدى.

ئىمام: ئەيىۋھەنناس، ئەيىۋھەن-
ناس! (دۇدۇقلاپ قالىدۇ)

2 - يايى: ھەي بولدى، ئاغزىڭنى
يۇم، پاھ، سەن بەك دانىشمەن كۆرۈنە-
سەن، سېنى شەرىئەتكە قازى قىلىپ
بەلگىلەپ قويساق بولغۇدەك.

زىنەل: (يايىغا) قورقماڭ، سىز
بىلەن بەگلىك تالىشىپ تۇرغىنىم يوق،
ماڭا ئۇنداق مەنسەپمۇ كېرەك ئەمەس.

لوزۇڭ: (غەزەپلىنىپ زىنەلگە
قول شىلتىپ) تۇت، بۇنى باغلا! (يايىلار
ئېتىلىدۇ، خەلق يايىلارنىڭ ئالدىنى توساپ
«تۇتماڭلار، بۇ ئادالەتسىزلىك، بۇ
زورلۇق» دەپ ۋارقىرىشىدۇ).

لوزۇڭ: ئۇر ھەممىنى! (يايىلار
قامچىلارنى ھەرىكەتكە سالىدۇ.)

سۇلتان: قورقماڭلار! (ۋارقىراپ
كېلىپ بىر يايىغا ئېسىلىپ قامچىسىنى
تارتىۋالىدۇ.)

ئىمىن: ھاي، ھاي، ئەخمە-
ق، ساڭا نېمە يوق؟ (ئەڭگەر يۈگۈرۈپ
كېلىپ، سۇلتان بىلەن توقۇنۇشۇپ
قامچىنى تارتىۋالىدۇ.)

تاجەم: ئاھ، زالىملار تارت
قولۇڭنى! (توپقا تاشلىنىدۇ)

(ئىچكىرىدىن گۈلەم يۈگۈرۈپ
چىقىپ: «ئاھ، ئاپام ...» دەپ ۋارقىراپ
ئانىسىغا تاشلىنىدۇ ھەم قۇچاقلىشىپ
يىغلىشىدۇ. ماجىرا چىپپىدە بېسىلىپ،
ھەممىسىنىڭ دىققىتى بۇلارغا كۆچىدۇ.
لوزۇڭ ھەممىنى ئۇنتۇپ قىزغا قاراپ
قالىدۇ).

ئىمىن: (لوزۇڭنى نوقۇپ
لولىلىق بىلەن) پەرى، تەقسىر پەرى.
(سۇلتان بىر تەرەپتىن، ئەڭگەر بىر
تەرەپتىن گۈلەمگە يېقىنلىشىدۇ.)

باي: (پاي - پېتەك بولۇپ) ھاي،
ھايۋانلار، ھاي، ھايۋانلار! (ۋارقىراپ
كېلىپ قىزغا ئېسىلماق بولغاندا، خەلق
توسىۋالىدۇ. باي يولقۇنۇپ چىقىپ
گۈلەمنى تارتىشقا، سۇلتان ئارىغا كىرىپ
ئاجرىتىۋالىدۇ) ئەڭگەر ئىلدام سۇلتانغا
ئېسىلىشقا كۆپ ئىچىدىن بىرى تارتىپ
چەتكە چىقىرىدۇ.

باي: (غەزەپ بىلەن) يوقال
ئەبلەخ! (سۇلتاننى ئۇرۇپ يىقىتىدۇ)
ھاي، سەمەت، ئەڭگەر ئاخۇن! (ۋارقىراي-
دۇ، يايىلار ھەرىكەتكە كېلىپ خەلقنى
توسۇشقا باي بىلەن ئەڭگەر گۈلەمنى
ئېلىپ ئىچكىرى ماڭىدۇ. ئانا ئىنتىلىپ
بارىدۇ. سۇلتان يېتىپ بېرىپ باينى
تارتىپ تۇرۇشقا گۈلەم بوشاپ:
«توختاڭلار!» دەپ ۋارقىرايدۇ. ھەممە
جىم توختاپ قارىشىپ تۇرۇپ قالىدۇ).

مۇزىكا

(ئاھاڭدا)

گۈلەم ئاجايىپ ئۆزگىرىپ
قەھرىمانلارچە غەيرەت بىلەن ناخشا
ئېيتىدۇ:

تىرىغان بىلەن تۈگىتىپ بولماس
سايىنىڭ تاشىنى،
دەرد كەلگەندە سىڭىرىپ بولماس
كۆزنىڭ ياشىنى.
سەنمۇ ئادەم، مەنمۇ ئادەم
باقساڭ بولمامدۇ،
مۇنداق جاننى قىيناغۇچە
چاپساڭ بولمامدۇ.

تاجەم: ئاھ! (يىقىلىدۇ)

(قالايمىقان، يەنە توقۇنۇش باشلىنىدۇ.)

پەردە چۈشىدۇ.

ئۈچىنچى پەردە

گۈلەمخاننىڭ تويى
(ئاياللارنىڭ كونچە مىللىي ئولتۇرۇشى)

سەھنە: قىز ئولتۇرغۇچىنىڭ ئۆيى، ئۆي جابدۇقسىز، يەرگە تولدۇرۇپ كىگىز - كۆرپىلەر سېلىنغان. دەسلەپكى كۆز پەسلى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىشىك ئوچۇق، پەنجىرە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن بولىدۇ.

تۆرنىڭ بىر بۇلۇڭىدا، گۈلەمخان يوغان بىر ياغلىققا ئورىنىپ تام تەرەپكە قاراپ ئولتۇرىدۇ. يەنە بىر بۇلۇڭدا، سازەندىلەر توپلىنىپ سازلىرىنى تەڭكەش قىلىپ تۇرىدۇ. خانىم قىزلاردىن ياخشىراق كىيىنگەنلىرى تۆردە، ناچار كىيىنگەنلىرى پەستە تام ياقىلىشىپ تەرتىپ بىلەن ئولتۇرىدۇ. ئىشىك ئالدى تەرەپتە ئۇششاق - چۈششەكلەر قالايمىقان ھالدا بەزىلەر ئولتۇرغان، بەزىلەر ئۆرە - تۆپە بولۇپ، كىرىپ - چىقىپ ئىشىك ئالدىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ تۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

پەردە ئېچىلىش ئالدىدا، گۈلەمخان ئاھاڭغا ئويىنىلىپ تۇرغان كۆچلۈك مۇزىكا بىر ئاز تۆۋەنلەپ، پەردە ئېچىلىش بىلەن:

ھۆرلىقا: ھاي سازەندىلەر، قاراپ تۇرىمىزمۇ، باشلىمامسىلەر!

شاۋام: ھە، مانا، مانا نېمىدىن باشلايلى؟

ھۆرلىقا: بەللى، مەن بىلەتتىممۇ، نېمىدىن باشلىساڭلار شۇنىڭدىندە.

خالىدە: (قاتتىق كۈلۈپ) بىز ئاڭلاشنى بىلىمىز دېگىنە. (كۈلكە)

شاۋام: ماقۇل، ئەمىسە، (بىردىن چېلىشقا كىرىشىدۇ، ھەممە جىم بولۇپ تىڭشايدۇ، ساز بىر - ئىككى پەدە چېلىنىش بىلەن ئۇسسۇلغا يۆتكىلىدۇ.)

ھۆرلىقا: (دەس تۇرۇپ) قىينى، قىزلار ئۇسسۇلغا.

ساھىبخان دائىم كىرىپ - چىقىپ تۇرىدۇ، قىزلارنىڭ «ئۆزگىمىز باشلاڭ، ئۆزگىمىز باشلاڭ» دېگەن ئاۋازى.

ھۆرلىقا: ھە، ماقۇلە، (ھەممىگە تازىم قىلىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ.)

(ساھىبخان بىر پەتنۇستا بىر ئاز رەخت، بىر ئاز يارماق سېلىپ ھۆرلىقانىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، چالغۇچىلارنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. باشقىلارمۇ بىر - بىرلەپ پۇل ئۆرۈشكە باشلايدۇ. ھۆرلىقا بىر ئاز ئويناپ گۈلسۈمنى تۇتىدۇ. بۇ ھەم تازىم قىلىپ، بىر - ئىككى ئايلىنىپ بىر قىزغا خۇشامەت قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئۇسسۇلغا شەرەت قىلىدۇ، ئۇ قىز تارتىنىپراق تۇرۇشىغا باشقىلار: «ھوي، بول، چىقساڭچۇ!» دېيىشىپ چۇرقۇرىشىدۇ. ئۇ قىز چىقىپ تازىم قىلمايلا، گۈلسۈم بىلەن بېقىشىپ ئوينىشىغا ساز «ئالمىچى ئانارىڭ» غا كۆچىدۇ).

گۈلسۈم:
يارىم بىلەن ئىككىمىز،
بىر مەلىدە چوڭ بولغان.

ئومۇم چاۋاك بىلەن:
ئالمىچى ئانارىڭغا بەللى،
دادى گۈلخانىڭغا بەللى.

2 - قىز:
باشتا ۋەدىمىز شۇنداق،
ئايرىلماسقا دوست بولغان.

(قىزلار «ۋاي بەللى، دوست» دېگەن ئاۋازلار)

گۈلسۈم:
يار ئىشىكىدە تۇرسا،
ئەيمىنىپ ئۆتەلمەيمەن.

2 - قىز:
يار شەرەت قىلىپ قويسا،
تەلپۈنۈپ كېتەلمەيمەن.

(قىزلارنىڭ ھەر خىل كۈلكە - چۇقانلىرى)

گۈلسۈم:
ئۆيۈم يار بويىدا بولسا،

ئاغزىم بىلەن دان بەرسەم.

2 - قىز:
كەفتدە ساقلىغان يارىمنىڭ،
قۇچاغىدا جان بەرسەم.

(2 - قىز ئۇمۇسلانغان ھالدا يۈزىنى توساپ، ئىلدام قىزلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ جايىدا ئولتۇرۇۋالىدۇ. گۈلسۇم بىر ئاپلىنىپ تازىم قىلىپ ئولتۇرىدۇ. ساز توختايدۇ. ھەممە «ۋاي رەھمەت، رەھمەت ...» دېيىشىدۇ.)

ھۆرلىقا: (چالغۇچىلارنىڭ يېنىغا كېلىپ) ئۇھ، ھېرىپ كەتتىما. (پەتنۇس تۇۋىدە ئولتۇرىدۇ.)

زەينەپ: (ھۆرلىقاغا كۈلۈمسىرەپ قاراپ) ئۇھ، قولۇم تېلىپ كەتتا. (داپنى پەتنۇسقا يېپىپ قويىدۇ. بۇلارغا تىكىلىپ قارىشىپ تۇرغان ھەممە قىزلار پاراق - پۇرۇق كۈلۈشۈپ كېتىدۇ.)

خالىدە: (قاتتىق كۈلۈپ) ۋاي، بەللى، زەينەپ راسا ئەپلىدىڭ.

ھۆرلىقا: ۋاي، كىلىشكۈرەي.

(سىرتتا يۆلەن ئاۋازى)

(قىزلار «ۋاي توي كەلدى، توي كەلدى!» دېيىشىپ، ئۆرە - تۆپە بولۇشىدۇ. ئىشىك تۈۋىدىكىلەر يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە بىر قانچەيلەن، ئاخىر چالغۇچىلارمۇ سازلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ چىقىپ كېتىشىدۇ. چىمەن بىلەن گۈلەمخان يالغۇز قالىدۇ).

چىمەن: (ئەتراپىغا ئېھتىيات بىلەن قارىۋېلىپ، ئىلدام گۈلەمنىڭ يېنىغا كېلىدۇ) قانداق دوستۇم ئەھۋالىڭ؟ (ئولتۇرىدۇ)

گۈلەم: (ئاستا يۈزىنى ئېچىپ بۇرۇلۇپ) ئاھ، قانداق بولاتتى، سىرات ئۈستىگە چىقىپ قالدىم. ئىشىم ئۆتكىغا تارتسا كېتىمەن، بولمىسا ئىش تامام.

چىمەن: غەيرەت قىل، ئۆتۈپ كېتىمىز.

گۈلەم: كەل قەدىرداندىم، مۇندىن كېيىن كۆرۈشىمىزمۇ، يوقمۇ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈۋالايلى. (ئىككىسى بىر - بىرلىرىنى قۇچاقلاپ يىغلىشىدۇ.)

چىمەن: (چۆچۈگەندەك گۈلەمدىن ئاجراپ، كۆز يېشىنى ئېرتىپ) ۋىيەي راستىنلا، ئۆزۈڭگە پەخەس بول. سېنى ئەپچىقىش ئۈچۈن لوزۇڭلارمۇ كىشى قويۇپتۇ.

گۈلەم: نېمە، بۇ قانداق گەپ؟

چىمەن: بىلىسەنغۇ، ئۇ سېنىڭ قەستىڭدە ئەمەسمىدى، سېنى قاچۇرۇپ ئەكەرگە زىلەمنى زورلاپ چاتقۇدەكمىش.

گۈلەم: توۋا، ئۇنداق قىلمايلا زورلاپ تارتىپ ئېلىشقا چامى يەتمەمدىكەن؟!

چىمەن: ئۇ بۇ توينى تونۇگۈنلا ئاڭلاپتۇ.

گۈلەم: ھە، ئۇلگۈرەلمەي قالغان ئىكەندە!

چىمەن: ھەئە، يەنە باي بەگلەر بىلەنمۇ تونۇش بولغىنى ئۈچۈن، لوزۇڭ سەل ئېھتىيات قىلغانمۇ بولۇشى كېرەك.

(سىرتتا «يۆلەن» توختاپ قىزلارنىڭ ۋاڭ - چۇڭى يېقىنلىشىدۇ.)

گۈلەم: (ئالدىراپ) تۇر، تۇر، پەنجىرىگە بار. (يۈگۈرۈپ يېتىۋالىدۇ.)

(چىمەن ئىلدام پەنجىرە تۈۋىگە بېرىپ كۆز يېشىنى ئېرتىپ، سىرتقا قارىغان بولۇپ تۇرۇشىغا قىزلارنىڭ ئالدى كىرىدۇ.)

كۈچلۈك مۇزىكا ...... (ئاھاڭدا)

(بىر قانچە قىزلار كىرگەندىن كېيىن زىلەم يۈگۈرۈپ كىرىپ، گۈلەمنى تارتىپ يۈزىنى ئاچىدۇ.)

(ناخشا)

گۈلەم خېنىم چىقىپ باقسام تويۇڭ
كېلەدۇ،

گۈلەم: (زىلەمگە غەزەپ بىلەن) ھە، ساڭامىكىن، ماڭامىكىن تەقدىر بىلەدۇ. (ئىلدام بېشىنى پۈركىۋالىدۇ، قىزلاردا قاتتىق كۈلكە.)

قىزلاردىن بىرى: گۈلەمخاننىڭ قوش پۆپۈكى يەرگە تېگەمدۇ.

2 - سى: ئون بەش ياشقا يەتمەي تۇرۇپ ئەرگە تېگەمدۇ. (قاتتىق كۈلكە)

www.uyghurkitap.com

1 ـ سى: گۈلەمخاننى تۇغقان يېرى ئۆيمان بۇلاقتۇ،
2 ـ سى: گۈلەمخانغا چاڭگال سالغان ئەڭگەر چولاقتۇ. (يەنە كۈلكە)
1 ـ قىز: قويلىرىنى ھەيدىۋەتتى ئۆيمان بۇلاقتا.
2 ـ قىز: گۈلەمخاننى زورلاپ بەردى ئەڭگەر چولاقتا.
1 ـ قىز: گۈلەمخانغا بەرگەن چاپان تاش پىشى سولجۇر.
2 ـ قىز: ئۇ قىبرىغا يېقىن بارماق ساقىلى سانجۇر. (قاتتىق كۈلكە ھەم چۇقان ـ سۈرەن)
ھۆرلىقا: (كۈلكىدىن توختاپ، ۋارقىراپ) ھاي بولدى، ئەمدى بولدى، ئولتۇرايلى. (قىزلار ئولتۇرۇشىدۇ.)
جۆھەر: قېنى، سازەندىلەر چېلىڭلار.
پاتەم: (چاقچاق بىلەن) ئانداق ئاغزىڭىزنى يامان قىلماڭ، موللىنىڭ قىزى ساز ئاڭلىسا يامان بولىدۇ. بۇنى «دوزاخ چۆمۈچى» دەيدۇ. (قاتتىق كۈلكە)
خالىدە: (ۋارقىراپ) ھاي، ھاي، توختاڭلار، بۇلار بىر ئاز دەم ئالسۇن. بىز پوتا تاشلاپ ئوينايلى. (بېشىدىكى ياغلىقنى ئېلىپ ئېيتىدۇ.)
(قىزلاردا «ھە، ھە، شۇنداق قىلاي-لى!» دېگەن ئاۋاز)
خالىدە: (گۆھەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ) پوتىغا كېلىڭ!
گۆھەر: ۋىيەي. (دەس تۇرۇپ تازىم قىلىدۇ.)
(ھەر ئىككىسى بىر پىرقىراپ، بىر ـ بىرىگە تازىم قىلىشقاندىن كېيىن بېيىت تاشلىشىدۇ.)
خالىدە:
سۇ كەلتۇرۇپ ئىچىۋېتىڭ ئۆيمان بۇلاقتىن،
قۇتۇلغانغا شۈكۈر ئېيتىپ ئەڭگەر چولاقتىن.
كۆپتىن بېرى دەردىڭىزگە مۇپتىلا ئىدىم،
ئەمدى مېنى قۇتقۇزارسىز ئوتى پىراقتىن.
(قىزلاردا قاتتىق كۈلكە ـ چۇقان، ۋاي راست جايلاپسەن، تازا كېلىشىپتۇ، ۋاي بەللى، دېگەن ھەر خىل ئاۋازلار)

زەينەپ: ۋاي خالىدە، تازا ئورۇنلۇق سۆز تىزىپسەن.
گۆھەر: (بىر ئاز دومسايغان ھالدا) قويۇڭلارچۇ، مېنىڭ ئۈنىڭ بىلەن ھېچ ئېلىشقۇم يوققۇ. (زىلەمگە قاراپ) مانا بۇنىڭغا ئېيتىش كېرەك.
زىلەم: (چېچىلىپ) پاھ، ۋاي كىلىشكۈرەي، ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ساڭا ئېسىلغانىغۇ.
شاۋام: ھاي ـ ھاي، توختاڭلار، گەپ تالاشماڭلار، مەھەللىمىزدە ئەڭگەر قاماق تاشلىمىغان كىم قالدى.
قىزلاردىن بىرى: راست ـ راست، ئەڭ ئاخىرقى قامىقى زىلەمگە تاشلانسىمۇ گۈلەمنىڭ كانىيىغا ئىلىنىپ قالدى. (كۈلكە)
خالىدە: بۇ پالەچ قاچالمىدى. (تېخىمۇ قاتتىق كۈلكە)
قىزلاردىن بىرى: ھاي ـ ھاي، بولدىلا، توختاڭلار، گۆھەرنىڭ جاۋابىنى ئاڭلايلى. بىر قانچەيلەن «ھە، ھە، قايتۇرۇڭ، قايتۇرۇڭ» دەپ قىستاشقا باشلايدۇ.
گۆھەر: مەيلى قايتۇرىمەن. (يۇقىرىقى قائىدىلەرنى تۈگىتىپ بېيىت باشلايدۇ.)
بەگلەر كېلىپ چۈشتى بۈگۈن ئۆيمان بۇلاقتا،
ئاتلىرىنى قويۇپ بەردى كۆپە قىياقتا.
ھەر ئىككىمىز ئۇچرىماستا خەنجەر ـ پىچاقتا،
داۋا ئىزدەپ تاپايلى تىز ئوتى پىراقتا.
(قىزلار ئەجەبلىنىش بىلەن «ۋاي بەللى، راست كېلىشتى، بارىكاللا!» دېگەن ئاۋازلار)
خالىدە: رەھمەت قوزام. (پوتىنى ئالىدۇ)
زىلەم: (تارلىق بىلەن) ۋاي ـ ۋۇي، ئەكېلىڭلار، پوتىنى مەنمۇ ئېيتالايمەن. (تارتىپ ئالىدۇ)
قىزلاردىن بىرى: ۋاي بارىكاللا، ئەمدى قوشاقچىنى تاپتى. (قىزلار مازاق قىلىپ: «ھە، ھە، قېنى ـ قېنى، ئېيتىڭ» دەپ قارىشىپ تۇرىدۇ.)
زىلەم: (بىر چەتتە تامغا يۆلىنىپ

خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان بىر قىزنىڭ
ئالدىغا كېلىپ) پوتىغا كېلىڭ!
قىز: (چۆچۈپ) ۋىيەي! (دەس
تۇرۇپ تازىم قىلىدۇ. بىر ئايلىنىپ
زىلەمگە قاراپ تۇرىدۇ.)
زىلەم:
مەيدىڭىزنى كېرىۋاپسىز،
سامان سالغان كۆشۈكتەك.
كۆزىڭىزمۇ ئېچىلمايدۇ،
ئۇخلاپ قالغان مۈشۈكتەك.
پوتىغا كېلىڭ. (قىزغا سۇنىدۇ)
قىز: (خىجالەت بولۇپ) ۋىيەي ـ
ۋىيەي. (تۇرۇپ قالىدۇ)
قىزلار: قويە نېرى، ۋاي قوپال،
شۇنداقمۇ بېيىت بولامدۇ.
قىزلاردىن بىرى: هاي ـ هاي، بۇ
ئۇ كۈنى مەشرەپتە ھەممىنىڭ ئېيتقان
بېيىتى.
هۆرلىقا: (زىلەمگە يېقىن
كېلىپ) زىلەم، قوپاللىقىڭىزنى قاراڭ.
زىلەم: (غەزەپ بىلەن) يوقالغىنا
نېرى، چامى يەتسە ئېيتسۇن ئۇمۇ.
قىز: (ئۆزىنى تۇتقان هالدا)
توختاڭلار، مەنمۇ ئۆزىگە لايىق جاۋاب
بەرسەم بولامدۇ؟
قىزلار: (جانلىنىپ) هە، هە
بولىدۇ، ئېيت ـ ئېيت.
قىز: (زىلەمگە تازىم قىلىپ
قائىدىلەرنى تۈگىتىپ)
تۆرگە چىقىپ ئولتۇرۇشىڭىز،
شەدىن چىققان ئاپپاقتەك.
شامال تەگمەي كاركىرايسىز،
ئاغزى ئوچۇق قاپاقتەك.
(سۇۋېت ئۆزگىرىپ قاراڭغۇلىشىدۇ.
قىزلاردا قاتتىق كۈلكە)
بىرى: (ۋارقىراپ) ۋاي كېلىشـ
تى.
بىرى: مانا تازا ئوخشاتتى.
بىرى: ۋاي بەللى.
يەنە بىرى: ئۇھ، خوي ئەدىپىنى
بەردى.
هۆرلىقا: (تەنە بىلەن) هە، خېنىم
قانداق ئەھۋاللىرى؟

خالىدە: هاي، هاي، كۈنداق دېمە،
يېرىلىپ كەتمىسۇن يەنە. (قىزلاردا قاتتىق
كۈلكە)
زىلەم: ساراڭ قەلەندەر. (قىزنىڭ
كاچىتىغا ئۇرىدۇ.)
(قىزلار چۇرقىرىشىدۇ. ئىككىسىنىڭ
ئەتراپىغا ئولىشىدۇ، «ۋاي شەرمەندە،
ئۇيات!» دېگەن ئاۋازلار، ھېلىقى قىزمۇ
بوش كەلمەي، زىلەمنىڭ چېچىنى يۇگەپ
تارتىپ بېسىشقا تىرىشىدۇ. زىلەم
چىرقىراپ ئۆينى بېشىغا كىيىدۇ،
قالايمىقانچىلىق كۆچىيىدۇ. سۇۋېت
ئۆزگىرىپ ئۆي قاراڭغۇلىشىدۇ. گۈلەم
ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر چەتتە ئۆزىگە قاراپ
تۇرغان چىمەنگە «خوش» دېگەن ئىشارەتنى
قىلىپ يۇگۇرۇپ چىقىپ كېتىدۇ. چىمەن
ئىلدام ئارقىغا بۇرۇلۇپ، ئالقانلىرى بىلەن
يۈزىنى توساپ تامغا بېشىنى يۆلەپ يىغلاپ
قالىدۇ. قالايمىقانچىلىق ئىچىدە: «ۋاي
بولدى، بولدى تارقىلىڭلار» دېگەن ئاۋاز
بىلەن بەزىلەر چەتكە چىقىدۇ. ساھىبخان
چىراغىنى ياندۇرۇپ، ئۈچ ئاچا ياغاچتا
ياسالغان چىراغپاي بىلەن ئۆيگە كىرىپ:
«ۋاي قىزلار، كىشى كەلدى! ئولتۇرۇڭلا
ر!» دەپ ۋارقىرايدۇ. ھەممە ئوپۇر ـ تۇپۇ
بولۇشۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ساھىبخان
چىراغپاينى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چىراغنى
پەلەپ ئۇنىڭ ئۈستىگە قويۇپ تۇرۇشىغا،
بىر قانچە قىزلار مەزىن بىلەن بىر كىشىنى
باشلاپ كىرىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ
باشلىرىدا يوغان دەستا، قوللىرىدا هاسا
ئىشىك تۈۋىدە تاياقلىرىغا تايىنىپ تۇرۇپ)
مەزىن: هە، گۈلەمخان، ئىنكاھ
جانىبىدىن غازى هاجىمنى ئاتا تۇتتىڭىزمۇ؟
(قىزلار گۈلەم تەرەپكە قارىشىدۇ.)
بىرى: هوي، ئۇخلاپ قاپتۇ.
(يۇگۇرۇپ بېرىپ چاپاننى تارتىدۇ، گۈلەم
ئۈستىدىكى چاپاننى يۇمىلاقلاپ، ئۈستىگە
ياغلىقنى يېپىپ قويۇپ چىقىپ
كەتكەنىدى. چاپان قىزنىڭ قولىغا چىقىدۇ
ـ دە) ۋاي ئاتام! (چاپاننى تاشلاپ قاچىدۇ.
قىزلاردا قاتتىق كۈلكە)
(«ۋاي يوق، ۋاي يوق» دېگەن ئاۋاز-

www.uyghurkitap.com

لار، ئۆرە ـ تۆپە)

هۆرلىقا: (دەس تۇرۇپ) هازىر بار ئىدىغۇ، ئىزدەڭلار.

(بىر قانچە قىزلار يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ).

زىلەم: ۋاي قانداق قىلارمەن (ئىلدام چىمەننىڭ يېنىغا كېلىپ) چىمەن، سەن كۆردۈڭمۇ؟

چىمەن: ۋاي، تاڭ. (تەتۈر قارىۋالىدۇ.)

(زىلەم ئۇنىڭغا تۇمشۇقىنى سوزۇپ يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. سىرتتا: «يوق ـ يوق» دېگەن ئاۋازلار، ئۆيدىكى قالغان قىزلارمۇ: «يۈرۈڭلار، قارايلى» دېيىشىپ چىقىپ كېتىشىدۇ.)

مەزىن: ئاھ، بۇ قاملاشمىغان ئىش بولدىغۇ.

جارۇپ: جۇرسىلە، تالاغا چىقىپ قارايلى، تېپىلمىسا بېرىپ خەۋەر قىلارمىز.

مەزىن: هە، هە، شۇنداق قىلايلى، يۈرۈڭ. (چىقىپ كېتىشىدۇ.)

(سەھنە بىر ئاز بوش قالىدۇ ھەم جىمىقىپ كېتىدۇ، بىر ئازدىن كېيىن ساھىبخان كىرىپ، چىراغنى پۇۋلەپ، پەنجىرىلەرنى چۈشۈرۈپ تۇرۇشىغا چىمەن، گۆھەر، بىر قانچە قىزلار كىرىشىدۇ.)

ساھىبخان: (ئالدىراپ) ۋىيەي، تاپتىڭلارمۇ؟

بىر قىز: نەدىن تاپالىسۇن!

ساھىبخان: ۋاي ئەمدى قانداق قىلارمىز؟ (پېشانىسىنى تۇتىدۇ.)

گۆھەر: (كۈلۈپ) ۋاي ئاتام، شۇنچىمۇ قورقامدىلا، ئۇ يوقالسا ئورنىغا زىلەم بارغۇ.

ساھىبخان: قويۇڭا، ئۇنداقمۇ بولامدۇ.

گۆھەر: بولمايچۇ.

ساھىبخان: باي ئۇنامدىكەن، تازا ئەخمەق ئىكەنسىز.

گۆھەر: (تۇمشۇقىنى تەنە بىلەن) ۋاي ـ ۋۇي تېخى، كۆرىسىزغۇ هازىر.

چىمەن: بىز هازىر ئاشۇ يەردىن كەلدۇق، ئەتىگەر مەن كىچىك تۇي قىلمىدىم، ئەمدى ئۇنى ئېلىپ خەق ئالدىدا رەسۋا بولمايمەن، ئۆز قىزىنى بەرسۇن دەۋاتىدۇ.

گۆھەر: بىلەمسىز، لوزۇڭ بولىدۇ دېدىمۇ بولدى ـ دە.

ساھىبخان: لوزۇڭ بەگ بولىدۇ دېمەس.

گۆھەر: دەيدۇ، دەيدۇ، مەن بىلىمەن.

(سىرتتا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ، بۇلار تىڭشايدۇ، هۆرلىقا باشلىق بىرقانچە ئاياللار بىلەن زىلەم كىرىپ كېلىدۇ.)

ئۆيدىكىلەر: ۋاي تاپتىڭلارمۇ؟

باشقىلار: يوق، يوق.

هۆرلىقا: قېنى قىزلار تەرتىپ بىلەن ئولتۇرايلى، كەينىمىزدىن كىشىلەر كېلىۋاتىدۇ. (هەممە تەرتىپ بىلەن ئولتۇرۇشىدۇ.)

چىمەن: (بىر ئاز قورققان هالدا) نېمە، قانداق كىشى؟

خالىدە: هە، ئولتارسىلا خېنىم، كەلگەندە بىلىدىلا.

چىمەن: (دومسىيىپ) ۋىيەي تەنە قىلمالا. (ئولتۇرىدۇ. ئىككى نەپەر يەڭگە كىرىپ ئىشىك تۈۋىدە ئۆرە تۇرىدۇ.)

قىزلار: «ۋاي كېلىلى، كېلىلى» دەپ تۇرۇشىدۇ.

يەڭگىلەر: ئولتۇرۇڭلار، ئولتۇرۇڭلار.

1 ـ يەڭگە: قىزلار زىلەمنى مۇبارەكلەڭلار.

زىلەم: ۋاي... (يىغلاپ ئۆيدە دومىلاشقا باشلايدۇ، قىزلاردا ۋاڭ ـ چۇڭ كۆتۈرۈلىدۇ. ئىككى نەپەر ئەر بىر پارچە كىگىزنى كۆتۈرۈپ ئىلدام كىرىپ، زىلەمنىڭ تېپچەكلىگىنىگە قويماي يۈگەپ كۆتۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ.)

پەردە چۈشىدۇ.

(ئاخىرى كېيىنكى ساندا)

بۇلاق

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمى 73 - سان

(布拉克) (维吾尔文) 总 73 期

MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号)
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشرقىلدى
(ئۈرۈمچى شەھرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一刊号: CN 65 - 1063 / I
本刊代号: 58 - 108 定价: 4.50 元
ISSN1005 - 0876/国外代号 Q1118

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
ۋەكالەت نومۇرى: 108 - 58، باھاسى 4.50 يۈەن
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋەكالەت نومۇرى : Q1118

www.uyghurkitap.com

ULAK

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن

ژۇرنال نومۇرى: CN65-1063/I

چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋەكالەت نومۇرى: Q1118

ۋەكالەت نومۇرى 58 - 108، باھاسى 4.50 يۈەن